

ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

№1 (1) 2023

Медиаконтентті қарау жөніндегі НҰСҚАУЛЫҚ

Интерактивті журнал IT технологиялары қолданған медиаконтентпен бірге жүреді. 3D-нысандар және виртуалды турлар AR-белгінің көмегімен қаралады. Құрылғыңызда QR-код сканерін ашыңыз немесе камераны (егер ол осындай кодтарды оқуды қолдаса) QR-кодқа түсіріңіз. Автоматты түрде мобилді қосымшаны online-режимде жүктегеннен кейін (бағдарлама ұялы құрылғы жадысынан орын алмайды), камераны AR белгісіне бағыттаңыз – ол кез-келген ракурстан танылуы керек. Транскрипцияланған ақпарат Сіздің гаджетіңізде тұрақты Интернет болған жағдайда экранда бірден пайда болады. Медиа мазмұны келесі бөлімдерде орналастырылған: AR – белгісімен белгіленген 3D-экспонаттар және 3D-турлар келесі беттерде.

ИНСТРУКЦИЯ по просмотру медиаконтента

Интерактивный журнал сопровождается медиаконтентом с IT-технологиями. Просмотру подлежат 3D-объекты и виртуальные туры с помощью AR-метки . Откройте на своем устройстве сканер QR-кодов или просто наведите камеру (если она поддерживает чтение таких кодов) на QR-код. После автоматической загрузки мобильного приложения в режиме online (программа не занимает память в мобильном устройстве), наведите камеру на AR-метку – он должен распознаваться под любым углом. Расшифрованная информация мгновенно появится на экране при условии наличия стабильного интернета на Вашем гаджете. Медиаконтент размещен в следующих разделах: 3D-экспонаты и 3D-туры – в последующих страницах, обозначенные AR – меткой.

INSTRUCTIONS on viewing media content

The interactive journal is accompanied by media content with IT technologies. There are viewed 3D objects and virtual tours using AR tags . Open the QR code scanner on your device or simply point the camera (if it supports reading such codes) at the QR code. After automatically downloading the mobile application online (the program does not take up memory in the mobile device), point the camera at the AR tag – it should be recognized at any angle. The decrypted information will instantly appear on the screen, provided there is a stable Internet connection on your gadget. The media content is placed in the following sections: 3D exhibits and 3D tours – in the following pages, marked with an AR tag.

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

Ақпарат айдынына алғаш қанат қағып, назарларыңызға ұсынылып отырған «MUSEUM.KZ» ғылыми-тәжірибелік журналы зерделі оқырман үшін ғасырлар қойнауынан сыр шертетін бірден-бір басылым.

Аталған журнал республикамыздағы 260-тан астам музейдің қорында жинақталған құнды мұраларымыз бен архивтік фото – құжаттарға жүргізілген ғылыми-зерттеу нәтижелерін тұрақты жариялауға арналып отыр.

Жаңа жоба аясында музей мен жалпы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласындағы өзекті мәселелерге арналған отандық зерттеушілеріміз бен шетел ғалымдарының ғылыми жұмыстары 3 тілде жарық көреді.

Халықаралық талаптарға сәйкес, жылына 4 рет оқырманға жол тартатын журнал музейге жаңадан жұмысқа келген жас ізденушілер мен тәжірибелі мамандардың арасындағы кәсіби байланысты тығыз қалыптастырады.

Танымдық сипаты терең басылымның тұңғыш санында тарих, археология, этнология, нумизматика, отандық және әлемдік музейлер тарихы туралы тың мәліметтер, жан-жақты зерттеулердің жаңа қорытындылары ұсынылып отыр.

Жауһар жәдігерлерімізді жаңғыртып, отандық музей ісін ілгерілетуге бағытталған бірегей басылымның ұжымына шығармашылық табыс тілеймін!

Сан ғасырлық тарихымызға тіл бітірер жаңа журнал баршамызға құтты болсын!

**Құрметпен,
Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрі
Асхат Оралов**

ДОРОГОЙ ЧИТАТЕЛЬ!

Вашему вниманию представляется новый в информационном поле научно-практический журнал «MUSEUM.KZ», знакомящий с историей и историческим наследием, дошедшим к нам из глубин веков.

На страницах журнала найдут свое отражение результаты проводимых научных исследований историко-культурного наследия и архивных фотодокументов, хранящихся в фондах более 260 музеев нашей республики.

В журнале будут издаваться научные работы, отечественных и зарубежных исследователей, посвященные актуальным проблемам музейного дела и в целом социально-гуманитарных наук на 3-х языках.

В соответствии с международными требованиями, периодичность журнала – 4 раза в год. Формирование тесной профессиональной связи между опытными исследователями и молодыми, начинающими специалистами является одной из основных целей журнала.

В первом номере «MUSEUM.KZ» представлены новые материалы и новые результаты исследований по истории, археологии, этнологии, нумизматике, истории музеев Казахстана и мира.

Желаю творческих успехов коллективу научного издания, призванного продвигать наше бесценное наследие и отечественное музейное дело!

Поздравляю всех нас с новым журналом, раскрывающим тайны нашей многовековой истории!

**С уважением,
Министр культуры и спорта Республики Казахстан
Асхат Оралов**

DEAR READER!

We are pleased to present a new in the information space of the country scientific journal “MUSEUM.KZ”, introducing the history and historical heritage that has come down to us from the depths of centuries.

This journal reflects the results of scientific research into our rich historical and cultural heritage and the archival photographic documents held in the collections of more than 260 museums in our republic.

The journal will publish academic papers in 3 languages, by national researchers and foreign scholars, on topical issues of museum affairs and the social-humanitarian sciences in general.

In accordance with international requirements, the periodicity of the journal is 4 times a year. Forming a close professional relationship between experienced professionals and young, novice employees is one of the main goals of the journal.

The first edition of “MUSEUM.KZ” presents new materials and new outcomes of complex research on history, archaeology, ethnology, numismatics, history of museums of Kazakhstan and the world.

I would like to wish creative success to the staff of the scientific journal, designed to promote our priceless heritage and national museum work! Congratulations to all of us on our new journal, revealing the secrets of our centuries-old history!

**Respectfully,
Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan
Askhat Oralov**

MUSEUM.KZ

Ғылыми-практикалық журналы

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-тәжірибелік журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. Басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізі болып табылады.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Журналдың тағы бір бірегейлігі арнайы «AR» бағдарламасы әзірленгені.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі
Құрылған жылы	24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
ISSN	30 қазан 2022 ж.
Merзімділігі	ISSN: 2958-5376, ISSN-L: 2958-5376
Құрылтайшысы	Жылына 4 рет
Сайт	Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Е-mail	Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі РМҚК
Байланыс телефоны	journal.csmrk.kz/index.php/muzkz/
Редакциясы	museum.kz@mail.ru
Таралымы	8 (727) 264 08 44
	museum.kz
	300 дана

MUSEUM.KZ **Научно-практический журнал**

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также Этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

Еще одна уникальность журнала разработанная специальная «AR» программа.

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

**Наименование органа,
зарегистрировавшего
издание**

**Журнал основан
ISSN**

Периодичность

Учредитель

Сайт

E-mail

Телефон

Редакция

Тираж

Министерство информации и общественного развития
Республики Казахстан
24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358

30 октября 2022 г.

ISSN: 2958-5376, ISSN-L: 2958-5376

4 раза в год

РГКП Центральный государственный музей Республики
Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и спорта
Республики Казахстан

journal.csmrk.kz/index.php/muzkz/

museum.kz@mail.ru

8 (727) 264 08 44

museum.kz

300 экземпляров

«MUSEUM.KZ» Scientific and practical journal

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent review institution for incoming papers.

The editorial board of the journal in its activities guided by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

Another unique feature of the journal is a special "AR" program.

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors or by third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan)
The journal was founded	February 20, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
ISSN	October 30, 2022.
Frequency	ISSN: 2958-5376, ISSN-L: 2958-5376
Founder	4 times a year
	The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan
Site	journal.csmrk.kz/index.php/muzkz/
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz
Edition	300 copies

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқырман, Сіздердің назарларыңызға еліміздің жетекші музейлерінің бірі Мемлекеттік орталық музейінің «MUSEUM.KZ» рецензияланатын ғылыми-тәжірибелік журналының алғашқы саны ұсынылып отыр.

Музейлер Қазақстанның мәдени өмірінің маңызды құрамдас бөлігі екені белгілі. Халық мұрасының қара шаңырағы, тарихи жадының сақшысы болып табылатын музейлердің ұлттық идеяны, патриотизмді қалыптастыруда, ұрпақ тәрбиесінде маңызы зор екені даусыз.

Халыққа қызмет ететін еліміздің музейлері арасында тарихы ХІХ ғасырдың 30-шы жылдарынан бастау алатын Мемлекеттік орталық музейінің орны ерекше, ол Қазақстанның тұңғыш музейі және қазіргі уақытта тұрақты дамып жатқан музейлердің бірі. Екі жүз жылға жуық тарихы бар музейдің қорларын тарихи-мәдени мұра құндылықтарымен толықтыру мақсатында атқарылған орасан зор еңбектердің нәтижесінде бүгінгі күні музейде жинақталған тарихи-мәдени жәдігерлердің саны 271 974 сақтам бірлікті құрайды. Оның 218 215 с.б. негізгі қорға, 52 469 с.б. ғылыми-көмекші қорға, 1 290 с.б. уақытша қорға тіркеліп, 25 коллекцияға топтастырылған. Бұл еліміздегі ең бай тарихи-мәдени жәдігерлер қоры.

Журналдың дүниеге келуіне музей саласындағы маңызды, өзекті мәселелерді талқылап, оларды шешудің жолдарын іздеу, музейлердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын насихаттау қажеттілігі, ғылыми қорларда жинақталған архивтік құжаттар мен тарихи-мәдени жәдігерлерді зерттеп, әлемдік деңгейде танымал ету идеясы негіз болды. Музей жанынан еліміздегі және шетелдердегі музейлердің тыныс-тіршілігіне, олардың экспозициялық-көрмелік және ғылыми-зерттеу жұмыстарына арналған кәсіби журнал шығару бастамасы музей қызметкерлері тарапынан қолдау тауып, 2022 жылдың 30 қыркүйегінде өткізілген Ғылыми кеңес мәжілісінде ресми бекітілді.

«MUSEUM.KZ» рецензияланатын ғылыми-тәжірибелік журналында отандық зерттеушілердің және шетел ғалымдарының музей мен жалпы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласындағы өзекті мәселелерге арналған ғылыми жұмыстары қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде жарияланады. Журналдың редакциялық алқасына музей ісі және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар салалары бойынша танымал ғалымдар енді. Осыған орай, барлық оқырмандарды музеология, музей ісі мәселеріне, отандық және әлемдік тарихи-мәдени мұраны қорғау, пайдалану және насихаттау жұмыстарына арналған, музейлер мен әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарының соңғы ғылыми жетістіктерін көрсететін ғылыми және ғылыми-танымдық жұмыстарыңызды «MUSEUM.KZ» журналында жариялауға шақырамын.

ҚР Мемлекеттік орталық музейі директоры
Р.Е. Харипова

Қазақша мәтін

*Текст на
русском языке*

English text

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІНІҢ ТАРИХИ БЕЛЕСТЕРІ

Р.Е. Харипова¹, Е.А. Джасыбаев²
ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Еліміздің ең ірі мәдениет мекемелерінің бірі Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің тарихы 200 жылға жақындады. Музейдің қалыптасу тарихы ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан бастау алады және оның дамуында түрлі кезеңдер болды. Сенімді дерек көздер негізінде зерттеушілер музейдің қалыптасуы мен қызмет ету кезеңдері тарихын бірнеше мәрте қарастырса да, жаңадан анықталған архивтік материалдар аясында музей тарихына қатысты белгілі бір түзетулер мен толықтырулар енгізуге болады. Мақалада авторлар Қазақстанның Мемлекеттік орталық музейі тарихындағы негізгі белестерді қарастырады. Музей тарихын төрт кезеңге бөліп, авторлар әр кезеңнің басты оқиғаларына назар аударады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ҚР Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві, ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Орынбор облысының мемлекеттік архиві материалдары, ғылыми жарияланымдар.

Жұмыс барысында Қазақстан Орталық музейінің қалыптасуы мен дамуындағы оқиғалардың шежіресін ашып көрсететін классикалық әдіснамалық мүмкіндіктер жиынтығы пайдаланылды. Олардың ішінде тарихшылдық принципіне негізделген белгілі тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдісті жүйелік тәсілмен ұштастырып қолдану аналогиялар мен айырмашылықтар арқылы ұлттық тарихтың белгілі бір кезеңінің жағдайында музейдің тарихи келбетін сипаттауға, оның изоморфизм деңгейіндегі дәйекті дамуының тұтастық дәрежесін анықтауға мүмкіндік берді. Өзектендіру әдісіне сүйене, Орталық музейдің қор жинақтарының қалыптасуы мен музей қызметін қарастыру призмасы арқылы Қазақстанның музейлік әлеуетінің дамуымен байланысты тарихи құбылыстарды болжау мүмкіндігі анықталды. Орталық музейдің тарихи белестерін қарастыру кезінде архивтік құжаттамалық материалдарды пайдалану, нақты аналитикалық мәселе бойынша әртүрлі тарихи деректермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін контент-анализ әдісін кеңінен қолдануды қажет етті.

Тірек сөздер: музейтану, Орталық мемлекеттік музей, музей қоры, коллекциялар, музей заты, жәдігер, экспозиция.

Сілтеме жасау үшін: Харипова Р.Е., Джасыбаев Е.А. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің тарихи белестері // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 9-24 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.01

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЕХИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Р.Е. Харипова¹, Е.А. Джасыбаев²
Центральный государственный музей РК

Аннотация. История Центрального государственного музея Республики Казахстан, одного из старейших культурных учреждений страны, насчитывает около 200 лет. Начало ее формирования уходит своими корнями в 30-е годы ХІХ столетия и в своем развитии у нее были различные периоды. На основе репрезентативной базы источников периоды становления и функционирования музея были не раз рассмотрены исследователями. Однако в контексте изложения обширного материала по истории музея есть места для внесения определенных корректировок и дополнений, на что и нацелена предлагаемая читателю публикация. В статье авторы стремятся рассмотреть исторические вехи в развитии Центрального государственного музея РК, разделяя его историю

на четыре основных периода, обращая внимание на наиболее важные события в каждом из выделенных периодов.

Материал и методы исследования. Материалы Центрального государственного архива РК, Центрального государственного архива научно-технической документации РК, Центрального государственного музея РК, Государственного архива Оренбургской области, научные публикации.

В процессе работы применялся комплекс классических методологических возможностей освещения событийной хроники в становлении и развитии Центрального музея Казахстана. В числе их, использовался общеизвестный историко-генетический метод, основанный на принципе историзма. Применение историко-сравнительного метода, вкуче с системным подходом, дало возможность, путем аналогий и отличий, выстроить канву исторического облика музея в условиях того или иного периода отечественной истории, определить степень целостности его последовательного развития на уровне изоморфизма. Опора на метод актуализации, определил возможности прогнозирования исторических явлений, связанных со становлением музейного потенциала Казахстана, через призму рассмотрения зарождения и функционирования фондовых коллекций его Центрального музея. Широкое использование архивных документальных материалов, при восстановлении достоверной хроники Центрального музея, вызвало необходимость к не менее широкому применению метода контент-анализа, позволяющего оперировать разнообразными историческими данными по конкретной аналитической проблеме.

Ключевые слова: музееведение, Центральный государственный музей, музейный фонд, коллекции, музейный предмет, экспонат, экспозиция.

Для цитирования: Харипова Р.Е., Джасыбаев Е.А. Исторические вехи Центрального государственного музея Республики Казахстан // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 9-24. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.01

HISTORICAL MILESTONES OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Rashida E. Kharipova¹, Ermek A. Jassybayev²

State Central Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The history of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, one of the oldest cultural institutions in the country, covers 200 years. Its formation goes back to the 30s of the XIX century; the stages of its history have been marked by various positive and negative periods in its development. Sufficient number of researchers have described periods of formation and functioning of the museum based on a rather representative source base. However, there is a certain room for corrections and additions in the context of presenting extensive material on the history of the museum, and this is the purpose of this publication. In the article, the authors aspire to consider historical milestones in the development of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, dividing its history into four main periods, paying attention to the most important events in each of the allocated periods.

Materials and methods. Materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Central State Archive of Scientific and Technical Documentation Central of the Republic of Kazakhstan, State Museum of the Republic of Kazakhstan, State Archives of the Orinbor region, scientific publications.

In the process of work, a set of classical methodological possibilities was used, highlighting the chronicle of events in the formation and development of the Central Museum of Kazakhstan. Among them, the well-known historical and genetic method was used, based on the principle of historicism. The use of the historical-comparative method, coupled with a systematic approach, made it possible, through analogies and differences, to build a canvas of the historical appearance of the museum in the conditions of a particular period of national history, to determine the degree of integrity of its consistent development at the level of isomorphism. Reliance on the method of actualization, determined the possibility of predicting historical phenomena associated with the formation of the museum potential of Kazakhstan, through the prism of considering the origin and functioning of the stock collections of its Central Museum. The widespread use of archival documentary materials, when restoring a possibly reliable chronicle of the Central Museum,

aroused interest in the equally widespread use of content analysis, which makes it possible to operate with a variety of historical data on a specific analytical problem.

Keywords: museology, the Central State Museum, museum fund, collections, museum object, exhibit, exposition.

For citation: Rashida E. Kharipova, Ermek A. Jassybayev. Historical milestones of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 9-24. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.01

Кіріспе.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейі – Қазақстан мен Орта Азиядағы ең ірі музейлердің бірі. Музейдің тарихы көптеген зерттеушілерді ертеден қызықтырған. Оның жекелеген кезеңдері Ә.М. Жиреншин, Б.Г. Герасимов, А.А. Адрианов, А. Баталова, Е.Т. Жангелдин, С.А. Орашев, Н. Әлімбаев, М. Әбдеш, С.Ә. Асанова, Б.Қ. Смағұловтар, А.Ш. Ермекбаевалар мен т.б. зерттеулерінде қарастырылды. Ал музей тарихының Орынбор кезеңі орыс зерттеушілері Н.Н. Модестов, П.Н. Столпянский, Н.А. Еремина, Д.А. Равикович, П.Д. Райскийлердің еңбектерінде көрініс тапты. Сонымен қатар осы тақырыпқа арналған музейтанушылар А.Е. Қайназарова, А.Г. Ибраева, С.Т. Тайман, Г.Ш. Файзуллина, Б.К. Саранқұлова, М.З. Мұсахановалардың диссертациялық еңбектерін де атап өту керек.

Талқылау.

Музей тарихы ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан бастау алады. 1830 жылы әскери губернатор, граф П.П. Сухтеленнің Орынбор кадет корпусының музейі құрылатыны, оның қорына түрлі материалдар жинау қажеттелігі туралы үндеуі жарияланды. Осыған орай, император сарайының министрі князь П.М. Волконский, Шығыс Сібірдің генерал-губернаторы, Орынбор азаматтық губернаторы И.Л. Дебу, Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінің хаттамашысы (кейін музейдің бірінші меңгерушісі болған) Ф.Н. Шангион-Гардинг, 10 класс шенеунігі (кейін музейдің екінші меңгерушісі болған) Ф.К. Зан, ботаник-академик Н.С. Турчанинов, ботаник-натуралист Й.Г. Бессер, шығыстанушы-арабист және нумизмат Х.Д. Френ, қалмақтың Хотоут ордасының (Хошеут ұлысының) нояны, князь Серебжаб Тюменев, бұрын жергілікті полиция басшысы болған Девдед-Кильдеев, Бұхара тұрғыны Мырза Хамид, тау-кен зауыттарының басшылары мен басқарушылары және т.б. адамдар музейге заттар жіберетіндерін хабарлады. Тек Харьков және Дерпт университеттері мен императорлық Санкт-Петербург ботаникалық бағы басшыларынан үндеу-хатқа жауап болмады [ООБМА, 3850: 225-229]. Орынбор өлкесінің музейіне алғашқы материалдар берген адамдар қатарында қазақ билеушілерінің бірі Жәңгір хан да болғаны бізге маңызды. Бөкей (Ішкі) Ордасының билеушісі құрылып жатқан музейге қазақ этнографиясына қатысты заттар жіберген екен [ООБМА, 3850, 33-34: 97]. Граф П.П. Сухтелен өзі ұйымдастырған музейге антропологиялық материалдарды да жіберу туралы өтініш жасағаны белгілі. Ол Орынбор жеке корпусының штаб дәрігері Бидерман мен дәрігерлік басқарма инспекторы Воскобойниковқа жазған хатында «Орынбор губерниясында тұратын барлық Азия халықтарының бас сүйектерін мүмкіндігінше дәрігерлер арқылы (Қазан университетіне) жеткізіңіз және музей үшін де бірнеше нұсқасын қосуға тырысыңыз», – деген өтініш жасады. Бұл хаттың «күпиялылық» белгісі болды, себебі Орынбор әскери губернаторы бас сүйектерді жинайтындығы туралы тым көп жарияламауға кеңес береді, себебі бұл «бұратана, сауатсыз халық арасында» түсінісбестік тудыруы мүмкін деп көрсетіледі [ООБМА, 3613: 2]. Берілген тапсырманың қаншалықты орындалғандығы, яғни антропологиялық материалдардың музейге келген-келмегендігі белгісіз. Олардың музей қорына түспеуі де мүмкін. Себебі, 1833 жылы Орынбор өлкелік музейі қорында жүргізілген есепте 972 - геогнозиялық, 1575 - ботаникалық, 443 - зоологиялық, 42 – статистикалық, 646 - нумизматикалық, 30 – археологиялық жәдігерлер тіркелгендігі көрсетілген, ал антропологиялық материалдар туралы айтылмаған [ООБМА, 80: 50].

Келесі Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийдің тұсында жаңа музей дами түседі. Неплюев әскери училищесіндегі ғимаратта музейге бөлмелердің жетіспеуіне байланысты губернатор оны Екіншілік және орман шаруашылығы училищесіндегі кеңірек бөлмелерге орналастыруды жоспарлайды. Сонымен қатар, ол жеке Орынбор корпусының Бас штабының үйінде екінші музейдің – «Зоологиялық» немесе «Қоғамдық» музейдің негізін қалайды. Алайда осы уақытта «реформалар дәуірі»

басталуына байланысты, Ресейде музейлерге назар аударылмағандықтан, Орынбор өлкесінің музейін жаңа материалдармен толықтыру жұмыстары тоқтап қалады да, музей Неплюев әскери училищесі ғимаратында қала береді. 1843 жылдың тамызында Орынбор губернаторы В.А. Обручевке жазған баянатында училище директоры музей коллекцияларын әскери мекеме ғимаратында орналастырудың мүмкін еместігін алға тартып, «училищеде оқытылатын ғылымдарға қатысты заттарды», нақты минералогиялық, нумизматикалық және ботаникалық коллекцияларға жататын заттарды ғана қалдыруды ұсынады. Ал қалған музейлік заттар, директордың ойынша, «аймақтық музейге, ал агрономиялық құралдар ауылшаруашылық училищесіне» берілуі керек еді [ОБМА, 5443: 1], алайда оның ұсыныстары қанағаттандырылмай, Орынбор өлкесі музейінің коллекциялары Неплюев әскери училищесі негізінде жаңадан құрылған Неплюев кадет корпусында XIX ғасырдың 90-жылдарына дейін сақталады.

1881 жылы Орынбор генерал-губернаторлығының таратылуына байланысты граф П.П. Сухтелен мен граф В.А. Перовский құрған екі музей үлкен қиыншылықтарға ұшырады. Неплюев кадет корпусының жанындағы музей «ешқандай қамқорлықсыз және қадағалаусыз қалды», оның коллекцияларының бір бөлігі ғана, атап айтқанда минералогиялық, ботаникалық, зоологиялық коллекциялары ғана мектеп әкімшілігінің «назары мен қамқорлығына ие болды», ал этнографиялық, археологиялық, нумизматикалық коллекциялардың жағдайы нашар еді. Заттар «араласып, сынып, күйе жеген күйінде жертөле мен шатыр арасында көшіп жүрді, олардың басым бөлігі сол көшіру кезінде жоғалып кетті». Зоологиялық (қоғамдық) музей толығымен жойылды. Оның жәдігерлері жергілікті оқу орындарына (Азаматтық гимназия, Николаев қыздар институты, Мұғалімдер институтына және Орынбор казак әскері штабына) асығыс таратылды, коллекцияның жартысы, әсіресе минералогиялық заттар, қоқысқа тасталды [ООБМА, 80: 50 арт. п.].

1887 жылы құрылған Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы Орынбордың екі музейінің коллекцияларын жинақтап, біріктіруді қолға алады. 1895 жылдан бастап Орынбор жеке корпусы штабының Геодезиялық бөлімінің фотографиялық павильоны орналасқан шағын екі қабатты тас үйді өз қарамағына алған комиссия «Орынбор өлкесінің музейін құру үшін бұрынғы екі музейдің құндылықтарын жинауға» кірісті (Сурет 1).

Сурет 1. Музей мен кітапхана орналасқан Орынбор ғылыми архивтік комиссиясының ғимараты.
XIX ғ. аяғы. ООБМА қорынан

Архивтік комиссияға Неплюев кадет корпусы, Әскери шаруашылық басқармасы мен Орынбор казак армиясының штабы өз коллекцияларының бір бөліктерін тапсырды. Мұғалімдер институтының орнында құрылған Реальное училище басшылары да бұл жұмысқа қолдау білдірді. Осының арқасында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орынбор өлкесінің музейі қорындағы жәдігерлердің саны үш мыңға жуықтады. Бұл оларды сақтау, пайдалану және экспозицияға орналастыру мәселесін тағы да қиындатты. Музейдің қоры сол кезде ғимараттың төменгі қабатының бір бөлмесінде орналасқан еді және әрбір жаңа зат түскен сайын музейде жүріп тұру қиындайтын, витриналар бір біріне өте жақын орналасқандықтан, олардың арасынан адамдар тек бір бүйірмен ғана өте алатын, витриналарда заттар бірінің үстінде бірі жататын. Бұл туралы Архивтік комиссия қызметкерлері мен қала жұртшылығының естеліктеріне айтылады. Орынбор мемлекеттік архивінің бір құжатында осы кезеңде экспозицияға орынның жетпегіндігінен көптеген этнографиялық жәдігерлер мен археологиялық қазбалардан (қорғандардан) алынған коллекциялар жәшіктерден шығарылмай жатқандығы, сол себепті Архивтік комиссия қорғандарды қазуды тоқтатып, оларды «қоныс аударушылар қатты тонап жатқандығы» туралы айтылған [ООБМА, 80: 51]. Осындай қиыншылықтарға байланысты, Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы жергілікті мекемелер мен адамдардан қайырымдылықтан жиналған қаражатқа музейге жаңа ғимарат салуды жоспарлайды. Архивтік комиссия 1911-1912 жылдары жиналған екі мың рубльге Санкт-Петербург сәулетшілер қоғамы арқылы музейдің жаңа ғимаратының жобасына Бүкілресейлік байқау жариялап, ұсынылған 40 жобаның ішінен 3-ін таңдап алады (Сурет 2, 3) [Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1912 г., 1913: 216].

Сурет 2. Орынбор өлке музейі ғимаратының эскиздерінің бірі. XX ғ. басы. ООБМА қорынан.

Сурет 3. Орынбор өлке музейі ғимаратының эскиздерінің бірі. XX ғ. басы. ООБМА қорынан.

Таңдап алынған жобаға сәйкес ғимарат салу үшін Орынбор қалалық думасы 700 шаршы сажен жер бөлгенмен [Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1911 г., 1913: 10], ғимараттың құрылысын салу үшін өте үлкен қаржы, сол кездегі ақшамен жүз мың рубль қажет болды. Орынбор қаласында музей ғимаратын салу үшін қайырымдылық жинайтын құрылыс комиссиясының 1911 жылы жолдаған хатына Орал казак әскерінің шаруашылық басқармасынан, Ақтөбе қалалық басқармасынан, Троицк қалалық басқармасынан музейді салу үшін қаражат бөлудің мүмкін еместігі туралы жауаптар келді [ООБМА, 3: 22, 26, 40]. Орал облысының әскери губернаторы сұралған қаржыны бере алмау себебін көшпелі халықтың әр шаңырағынан жиналатын алымды өсірудің қауіптілігімен түсіндірді. Губернатор жауабында «осы алым арқылы Орал облысының өзі толығымен барлық қаржылық шығыстарын жауып отыр», – деп жазады [ООБМА, 3: 34]. Торғай облыстық басқармасы «өздерінің музейін салу үшін жергілікті қаражаттың жеткіліксіз болуына» байланысты қаражат бөлуден бас тарта отырып, Торғай және Орал облыстарының музейлерін Орынбор өлкесінің музейімен біріктіруді ұсынды [ООБМА, 3: 95]. 1913 жылдың 1 қаңтарында музей ғимаратының құрылысына жеке тұлғалардан жиналған қайырымдылық қаржы небәрі 658 рубльді құрады. Осындай қиын жағдайда Архивтік комиссия төрағасы А.В. Попов Мемлекеттік Думаның депутаты Ғ.Х. Еникеев арқылы музей салу үшін қажетті соманы бөлу туралы өтінішпен жалпы мемлекеттік деңгейге шықты. Мемлекет және қоғам қайраткері Ғайса Хамидуллаұлы Еникеев кезінде мұғалім болған, халық әндерін жинаған, ұлты татар болса да, башқұрт жырларын орындаған, елге сыйлы азамат еді (Б. Қойшыбаев). Ол Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы құрылған кезінен бастап, біраз уақыт оның мүшесі болған және Орынбор қаласының мәдениетін, соның ішінде қазақ халқының мәдениетін де, дамыту іс-шараларына қолдау білдіріп отырған. 1913 жылы Ғ.Х. Еникеев Торғай облысының 1913-1915 жылдарға арналған земстволық міндеттерінің есебінен Орынбор өлкесі музейінің құрылысына 1000 рубль көлемінде қаражат бөлу мәселесін оң шешуге көмектесті [ООБМА, 80: 80-80 арт.п., 82-82 арт.п.].

А.В. Поповтың музей жұмысына көмектесу туралы жазбаша өтінішіне, 1913 жылдың желтоқсан айында Ғ.Х. Еникеев музей мәселесі бойынша Мемлекеттік Думаның өзге депутаттарымен сөйлесіп, Халық ағарту министрінің қабылдауында болып, оған «мемлекеттік қазынадан ғимарат салуға және музейдің тұрақты штатын ұстауға қаражат бөлу қажеттілігі туралы дәлелдер келтірдім» деп жауап береді. Оған министр қажетті көмек көрсетуге толық дайын екенін білдіреді. Сонымен қатар, министр «бұл іс барлық инстанциялардан өтеді және шамамен мамыр айында (1914 ж.) талқыланып, содан кейін Министрлер кеңесіне жіберіледі» деп сендіреді. Осыдан кейін ұсыным Мемлекеттік думаға түседі. Осы сәттен бастап Ғ.Х. Еникеев Архивтік комиссия тарапынан қатысу және қолдау туралы сұрау қажет болатын Мемлекеттік Дума мүшелерінің тізімін жасауды ұйғарады. Сонымен қатар, ол өздерінің ұсынысын қолдауға тиісті комиссиялардың ықпалды мүшелерін тартуға, әртүрлі фракциялардың өкілдері арасында және Думаның жеке жиналыстарында үгіт жүргізуге уәде береді. Ғ.Х. Еникеев хатында Қаржы министрлігі тарапынан кездесуі мүмкін кедергілердің алдын алу тактикасын да жазады. Оның сөзінше Қаржы министріне Орынбор губернаторы мен Министрлер Кеңесінің мүшесі болған ағасы арқылы тікелей ықпал етуге болатын [ООБМА, 80: 46-47].

Архивтік комиссия ақшалай қаражат бөлу туралы өтініштерді Ішкі істер министрлігіне де жіберді, алайда министрлік бұл мәселені шешуді кейінге қалдыруды ұсынды. Министрліктің жауабында жақын арада Санкт-Петербургте көне заттарды қорғау жөніндегі Бас комитет құрылатыны, оның міндеттеріне көне ескерткіштерді қорғауға бағытталған іс-шараларды өткізуге айтарлықтай несие беру кіретіні, қаражат мәселесін сол комитет арқылы шешуге болатыны айтылды [ООБМА, 80: 57, 62-63].

Ғ.Х. Еникеев 1914 жылы наурызда Архивтік комиссия төрағасына хат жолдап, аталған комитетті құру туралы Мемлекеттік думаға талқылауға енгізілген заң жобасын көрсете отырып, оны Ішкі істер министрлігінің барлық жеке өтініштерді шешу мәселесінде қолданатын «жағымсыз ағым» ретінде сипаттайды. Депутаттың хатына сәйкес, Халық ағарту департаменті Орынбор музейін Ішкі істер министрлігіне қарайтын Архивтік комиссиядан бөлек, Халық ағарту министрлігінің қарамағындағы жеке мекеме ретінде көреді. Сол

хатта ол музейдің жаңа ғимаратын салуға субсидия бөлу туралы мәселе Халық ағарту департаментінде талқыланғанын, соның негізінде жоғарғы инстанцияларға тиісті ұсыныс жіберілгенін қуана хабарлайды. Сонымен қатар, Департамент музей қызметкерлерінің штатын тұрақты ұстауға қажетті соманы бекіту үшін оның сапалық және сандық құрамын анықтау бойынша жұмыстар жүргізуді қолға алады. Ғ.Х. Еникеевтің хатында музей құрылысын бастауға қажетті қаржыны анықтау үшін алдымен оның ғимаратының көлемін белгілеу керектігін, ол үшін музей құндылықтарының көлемі туралы қосымша мәліметтер қажет екендігі айтылады. Департаменттің пікірінше, бұл қаржы шығындары мөлшері музей заттары бойынша қосымша мәліметтер алынғаннан кейін ғана тағайындалады [ООБМА, 80: 57, 67-68 арт. п.].

1915 жылы Халық ағарту министрі граф П.Н. Игнатъевтің бұйрығымен Орынбор музейінің коллекцияларын сақтау және сипаттау шығындарына жыл сайын үш мың рубль көлемінде ақша бөлу бекітілді. Ғ.Х. Еникеев осыған байланысты: «Мен жыл сайынғы үш мың жәрдемақы музейге қатысты біздің мәселелерімізді толық шешпейтінін түсінемін, бірақ қазіргі ерекше жағдайда, музейдің жеке ғимаратын салғанға дейін, осы қаржы жыл сайын беріліп тұрғанының өзі жақсы», – деп түйіндейді. Мемлекеттік Думаның депутаты «алғашқы ыңғайлы жағдайда бұл соманы екі-үш есе көбейту туралы қосымша өтініш жолданады» деп үміттендіріп, осы ең төменгі соманы жыл сайын бөлудің өзі музейге жолданатын қаржы 10 жылда 30 мың рубль, 20 жылда – 60 мың рубль, 30 жылда – 90 мың рубль құрайтынын жазды [ООБМА, 80: 75-76].

Алайда Ғ.Х. Еникеев болжағандай, музейдің жаңа ғимаратының құрылысына қаржы жиналмады. 1915-1916 жылдары Халық ағарту министрлігі бөлген қаржы негізінен музей мен кітапханаға Батраков үйінен бөлінген пәтерді жалдауға және күтіп ұстауға [Отчет о составе и деятельности Оренбургской ученой архивной комиссии за 1916: 223], оларды көшіру мен жабдықтауға жұмсалды [ООБМА, 80: 114-114 арт. п., 137-140 п.]. Негізінен Орынбор музейін қаржыландыруға қаржы бөлу Бірінші дүниежүзілік соғысқа араласқан Ресей империясының билігі тарапынан жасалған ерекше іс-әрекет еді. 1917 жылы осы кезеңдегі саяси оқиғаларға байланысты музейді қаржыландыру мүлдем тоқтатылды.

Қазан төңкерісіне дейінгі және кейінгі кезеңдегі қиын жағдайларға қарамастан Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы Орынбор өлкесі музейінің коллекцияларын жүйелеу және жинақтау жұмыстарын жалғастырды. Азаматтық соғыстан кейін, Ресейдің орталық аймақтарында және ұлттық шет аймақтарда саяси өмір жолға қойылған кезде, Орынбор музейін Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының (Кирнаркомпрос) қарамағына беру туралы мәселе көтерілді. Осыған орай, «Қазақстанның Орталық музейі» қай кезеңде пайда болды, дәлірек айтсақ, оған «республикалық» мәртебе қашан берілді деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа қатысты осыдан ертерек бірқатар зерттеушілер өз пікірлерін жазған [Ермекбаева, Алимбай, Смагулов, 2022: 443]. Бұл мәселені нақтылау барысында, біз жаңадан табылған архивтік деректер негізінде Орынбор музейі «Орталық музей» немесе «Қазақ өлкелік музейі» ретінде 1921 жылы рәсімделді деген қорытындыға келдік.

1921 жылдың басында Қазақстан аумағындағы ағарту мекемелердің жұмысын Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты құрамындағы Ғылым секторы жүргізгені белгілі. Сектор сол жылдың жазында Академиялық орталық болып қайта құрылып, оның құрамында Музей істері мен өнер, көне жәдігерлер мен табиғат ескерткіштерін қорғау жөніндегі Бас комитет (Басмузей) жұмысын бастайды [ҚР ОМА, 89: 237]. Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Академиялық орталықтың есептеріне сәйкес, Комитеттің 1921 жылғы негізгі міндеті жергілікті өлкелік музейлерді, атап айтқанда: Орталық тарихи-мәдени музейін, Табиғат музейін және Мектепке дейінгі тәрбие музейін құру болып табылды [ҚР ОМА, 55: 9; 61: 41].

Бұдан әрі есептерде: «Орынбордағы музейлерді ұйымдастыру келесідей жолмен жүзеге асырылады: 1921 жылдың қаңтар айының басында Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Губерниялық халыққа білім беру бөлімі өкілдерінен аралас комиссия құрылып, Губерниялық халыққа білім беру бөлімінің көмегімен 1919 жылдың тамызында, сондай-ақ 1920 жыл бойы қаржылық жағынан қолдау көрсетіп, Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты қарамағына беріледі. 1921 жылы 10 қаңтарда Орынбор өлкесінің музейі Қырғыз (қазақ) халық ағарту

комиссариаты қарамағына өтеді», – деп көрсетілген. Музей 15 қызметкермен үлкен залы мен 14 бөлмеден тұратын Перовская көшесіндегі бұрынғы екі қабатты әскери үйге орналастырылды. Ғимараттың жоғарғы қабаты тарихи-мәдени бөліміне, ал төменгі қабаты табиғат бөлімі мен кітапханаға берілді. «Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының Бас музейі өз қарамағына Орынбор өлкесінің музейін алғаннан кейін, оны екі бөлек музейге бөліп, біреуін «Тарихи-мәдени музей», екіншісін «Табиғат музейі» деп атады. Музейлерді бөлгенде Табиғат музейін жәдігерлерімен басқа ғимаратқа көшіріп, олардан босаған бөлмелерге Тарихи-мәдени музей орналастыру жоспарланды. Табиғат музейі өзінің жеке штаты болғанымен, оған қолайлы ғимараттың болмауына байланысты ол өз жұмысын Тарихи-мәдени музейімен бірге (бір ғимаратта) жалғастыра берді [ҚР ОМА, 55: 9].

Архивтік құжаттарға сәйкес, Орынбор өлкесінің музейі «бұрынғы атауын сақтап қала алмай», республикалық мәртебесі бар жаңа құрылымдық мекеме ретінде түбегейлі қайта құрылып, шын мәнінде республиканың бас музейіне айналған. Тарихи-мәдени музейі мен Табиғат музейі өз алқасын құрып, 1921 жылдың 9 наурызында оның алғашқы отырысын өткізіп, музейдің штаты бекітіледі [ҚР ОМА, 2: 46].

1921 жылдың соңында Тарихи-мәдени музейі мен Табиғат музейінде 40 адам қызмет атқарды. Олардың қатарында жалпы этнография, қырғыз (қазақ) этнографиясы, тарихи археология, элеуметтік музей бөлімдері қызметкерлерімен қатар «музей заттарын іздеуші агент», «музейге қажетті заттар туралы мәліметтер жинаушы», «лаборант дәрежесіндегі музей қызметкері» тәрізді лауазымды қызметкерлер болды [ҚР ОМА, 86: 89-89 арт.п.]. 1921 жылдың көпшілікке ашық болған 96 күнінде музейге 74991 адам келіп, 1373 келуші үшін 53 экскурсия өткізіліпті [ҚР ОМА, 61: 42 арт. п. – 43]. Осы жылдың маусым айында музейге мануфактура берілді, ал Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты алқасының хаттамаларында ол «Историко-культурный музей Кирккрая» (Қырғыз (қазақ) өлкесінің тарихи-мәдени музейі) деп аталды [ҚР ОМА, 47: 72; 89: 75]. Академиялық орталықтың 1921 жылғы есебінде «Қырғыз (қазақ) өлкесінің музейі» деген атау да кездеседі [ҚР ОМА, 61: 43 ай.]. 1922 жылдың басында музей Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының тікелей қарамағындағы оқу және мәдени-ағарту мекемелерінің тізімінде (15 санмен) «Орталық өлкелік тарихи-мәдени музейі» деген атаумен көрсетілген [ҚР ОМА, 41: 43 арт. п.]. Сол жылы осы музейге «Өлкелік тарихи-мәдени музейі» атауы қолданылағанын Академиялық орталықтың музейдің іс жүргізушісі міндетін Т. Бабасовқа жүктеу туралы 1922 жылдың 15 қарашасындағы тағы бір архив құжатынан байқауға болады [ҚР ОМА, 3: 45]. Қазақстанның орталық өлкелік музейінің 1925-1926 жылдардағы есебінде «музей өзінің заңды рәсімделуін 1921 жылдан, яғни, Орынбор өлкелік музейінің Қазақстанның Халық ағарту комиссариатына өту кезден бастады», – деп көрсетілген [ҚР ОМА, 39: 107]. Бұл дәйек Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының 1921 жылғы 25 ақпандағы алқа отырысының хаттамасында келтірілген [ҚР ОМА, 89: 21]. Қазақстанның тарихи-мәдени музейіне «Орталық музей» немесе «Бас музей» мәртебесін беру туралы ресми қаулы болмаған тәрізді, ҚР Мемлекеттік орталық архивінің архивтік істер тізімінде мұндай қаулы тіркелмеген. Музейдің Орынбор кезеңі тарихын зерттеушілердің еңбектерінде бұл жайт «сол кезде жас республиканың барлық мемлекеттік органдарында, оның ішінде Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының құжат айналымын ұйымдастырудың қажетті тәжірибесінің жоқтығымен» байланысты болуы мүмкін деп түсіндіріледі [Ермекбаева, Алимбай, Смагулов, 2022: 443].

Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының 1921 жылғы есебінде, басқа мәселелермен қатар, «...(комиссариат) жұмысының өнімділігіне орталықта да, жергілікті жерлерде де қызметкерлердің, білікті қызметкерлердің жетіспеушілігі теріс әсер етіп жатқандығы» айтылады. Оның кейбір бөлімдері бірнеше ай бойы бөлім меңгерушісіз қызмет атқарған, өзгелерінде меңгерушілер жиі ауысатын, ал кейбірінде 1-2 қызметкер ғана болған. Тіпті Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының ұйымдастыру орталығының өзінде 1921 жылы бірде-бір инструктор (нұсқаушы) болмаған.

1921 жылдың маусым-шілде айларында Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты өз жұмысын ұйымдастырумен айналысты. Осы кезеңде Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатының Ұйымдастыру басқармасы жергілікті жерлердегі бөлімдер мен органдар туралы ереже әзірледі [ҚР ОМА, 55: 44-45]. Осыған орай, Қырғыз (қазақ) халық ағарту

комиссариаты туралы Ереже Халық Комиссарлары Кеңесіне 1921 жылы 27 маусымда ұсынылғаны мен қабылданғанын атап өту керек [ҚР ОМА, 93: 39 арт. п.]. Сондықтан, Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариатына қарасты басқа мекемелердің «Ережелері» осыдан кейін дайындалып, бекітілді деп жорамалдауға болады. Осыдан 1922 жылдың 24 қаңтарында қабылданған «Орталық өлке музейі туралы ереже» дәл осы жылы музейге «Орталық музей» мәртебесі берілді дегеннің нақты дәлелі бола алмайды. 1920 жылдардың басында Халық Комиссарлары Кеңесі осы кезеңдегі Қазақстанның саяси жүйесінде қалыптасқан жалпы жағдайды қорытындылай келе, өлкеде жүргізіліп жатқан ағартушылық жұмыстарға қысқаша сипаттама берген. Онда «Бүкіл Ресей Федерациясындағыдай Қазақ КСР-дің халықтық ағарту істері жұмысшылардың материалдық қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыру мағынасында соңғы орында болды. Бұл халықтық ағарту істерінің материалдық базасына нұқсан келтірді. Қырғыз халық ағарту комиссариатының идеологиялық және әкімшілік басшылығына және жалпы халықтық ағарту істеріне теріс әсер етті», – деп айтылған. Сонымен қатар Ресей Федерациясы аумағында, атап айтқанда Қазақстанда, мәдени-ағарту жұмыстарын дұрыс жолға қоюға Жаңа экономикалық саясатты жүргізу үшін халық шаруашылығын қайта құрумен байланысты үрдістер кедергі келтірді [ҚР ОМА, 89: 109].

Сурет 4. Вознесенский кафедралды соборының ғимараты. XX ғ.
ҚР МОМ қорынан.

Қырғыз (Қазақ) Кеңес Социалистік Республикасының астанасын Орынбордан Қызылорда қаласына көшіру Орталық өлкелік музейдің тағдырына да әсер етті. Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Орынбор губерниялық атқару комитеті арасында музейдің қор коллекцияларын бөлу мәселесі күн тәртібіне шықты. Осы күрделі мәселеге қатысты даулар ел астанасын Алматы қаласына көшіргенге дейін созылды. Орынбор губерниялық музейі қызметкерлерінің ұйымдастырушылық отырысының 1928 жылғы 29 қарашадағы хаттамасында көрсетілгендей, «іс жүзінде Орталық өлкелік музей экспонаттарын бөлу жөніндегі комиссияның жұмысы 1927 жылдың қараша айының басында тоқтаған, Орталық музей экспонаттары Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты бекіткен тізім бойынша толығымен Губерниялық музейге берілген, бірақ бөлу фактісі сол кезге дейін Губерниялық атқарушы комитеті тарапынан рәсімделмеген» [ООБМА, 70: 14]. Осы кезеңдегі музей экспонаттарын бөлу бойынша жүргізілген жұмыстар туралы отандық ғалымдар А.Ф. Ибраева, Н.Ә. Әлімбаев, Ж.А. Ермекбаев, Б.К. Смағұлов, А.Ш. Ермекбаевтардың зерттеу еңбектерінде және олардың жариялаған ғылыми-мерзімді басылымдарындағы мақалаларында кеңінен жазылған [Ибраева, 2010: 43; Алімбаев, Ермекбаев, Ибраева, 2009: 20-29; Ермекбаева, Алімбаев, Смағұлов, 2022: 444-446].

1929 жылдың шілде айында Орталық өлкелік музей Қазақстанның жаңа астанасы Алматы қаласына көшірілді. Музей Вознесенский кафедралды соборының ғимаратында (архитекторы А.П. Зенков) орналасты (4 сурет). Осында ол қиыншылықпен өзінің құрылымдық ұйымдастырушылық кезеңінен өтіп, көрермендерге жүйелі түрде қызмет ете бастады.

1931 жылы музей құрамына жергілікті Жетісу облыстық музейінің қорлары берілді. Орыс интеллигенция өкілдерінің күшімен құрылған Жетісу облыстық музейінің негізін қалағандар белгілі шығыстанушы, филолог Н.Н. Пантусов пен Жетісу статистикалық комитетінің хатшысы В.Е. Недзвецкий еді (олардың жеке комплекстері қазіргі кезде ҚР Мемлекеттік орталық музейінің қорында сақталған). 1902 жылы В.Е. Недзвецкийдің жазған өтініштері арқасында, осы музей қоры Верный қаласында (Алматы) өткен Бірінші ауылшаруашылық көрмесіне қойылған заттармен толықтырылды [ҚР ОМА, 48462: 23]. Ол өзі осы көрменің бірқатар бөлімдерін ұйымдастыруға тікелей атсалысқан [ҚР ОМА, 180: 54]. Жетісу музейінің сақтаушысы В.Е. Недзвецкий 1906 жылы музейдің экспозициялық залдарын ашып, көпшілік қауымға таныстыруға қол жеткізді. 1913 жылы Верный қаласында ұйымдастырылған Ауылшаруашылық және өнеркәсіптік көрмеге байланысты жергілікті билік облыстық музейдің жағдайына назар аударды. Осы уақытта Жетісу статистикалық комитетінің хатшысы В.Е. Недзвецкий [ҚР ОМА, 6: 50] музейдің экспозициялық залдарын безендіруге суретші Н.Г. Хлудовты тартады. Олардың арасында достық қарым-қатынас болған тәрізді, себебі В.Е. Недзвецкийге қатысты фотоқұжаттық материалдарды Мемлекеттік орталық музейге атақты суретшінің немересі тапсырған (1978 жылғы 27 қарашадағы №159 Акт). Аталған көрме өткізілгеннен кейін Жетісу облыстық комитеттің музей мен кітапхананы күтіп-ұстау сметасы бекітілді. Оған сәйкес облыстық жергілікті борыш сметасының қосымша сомасынан ақшалай қаражат 1915 жылға дейін берілуі керек еді [ҚР ОМА, 6: 169-170]. Алайда Ресей империясының Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуына байланысты сол кездегі басқа мәдени мекемелер сияқты Жетісу облысының Статистикалық комитеті мен музейді ұстауға қаражат күрт азаяды. В.Е. Недзвецкий қалыптасқан қаржылық қиындықтардан шығу үшін «(музейде) көпшілік көңіл көтеретін шараларды ұйымдастыру және театрландырылған қойылымдарды қоюды» ұсынды [ҚР ОМА, 10: 1].

В.Е. Недзвецкий Жетісу облыстық музейінің 1918 жылға дейін жұмыс істеуіне көп күш жұмсады. Ол қайтыс болғаннан кейін де Жетісу музейі ары қарай дамып, өз коллекцияларын толықтыруды жалғастырды. Әсіресе, 1920 жылдары ұйымдастырылған ғылыми экспедициялар музей қорын бірталай байытты. 1931 жылы Жетісу музейі коллекциясын өз коллекциясына қосқаннан кейін, Орталық өлкелік музей (кейін Қазақстанның Мемлекеттік музейі) 1940 жылдардың басына дейін қарқынды дами бастады.

Екінші дүниежүзілік соғысы кезінде Орталық өлкелік музей және оның қызметкерлері бүкіл Кеңестер Одағымен бірге қиыншылықтар көрді. Сол кезеңдегі музейдің ең үлкен мәселелерінің бірі – қызметкерлердің өз жұмысына деген салғырттығынан экспозициясындағы жәдігерлер мен заттардың ұрлануы мен бүлінуі еді. Бұл туралы музей директорының міндетін атқарушы А. Балғымбаевтың 1942 жылдың 27 қыркүйегіндегі және одан кейін осы қызметке келген К. Коржованың 1942 жылдың 9 қарашадағы № 132 бұйрығында жазылған. Директордың міндетін атқарушы А. Балғымбаевтың шығарған бұйрығында музей заттарының жоғалуына жол берген қызметкерлер жоғалған заттың құнын өз қаражатынан 5 есе төлеп беруімен қатар, жауапкершілікке тартылатынын ескертілген. Дегенмен, музей қызметкерлері соғыс жылдарының өзінде көрермендер үшін бар жағдайды жасауға тырысты. Мысалы, музей жұмыс сағатын мереке күндері таңертеңгі сағат 10.00-ден түнгі 22.00-ге дейін ұзартып отырған (30 сәуір 1943 ж., № 70 бұйрық, директор Ә. Жиреншин), сонымен қатар, жазғы маусымға ауысуға байланысты аптаның сенбі, жексенбі күндері таңертеңгі 10.00 түнгі 22.00 дейін жұмыс жасап, дүйсенбі, сейсенбі күндері демалып, сейсенбі, бейсенбі, жұмада таңертеңгі 10.00 кешкі 18.00 дейін жұмыс жасаған (19 мамыр 1945 ж., № 43 бұйрық, директор Ә. Жиреншин) [ҚР MOM архиві].

1942 жылдың соңында Қазақстанның Мемлекеттік орталық музейінің директоры қызметіне Ә.М. Жиреншин келді. Ол музейді 1951 жылға дейін 9 жыл басқарды. Ә.М. Жиреншиннің кезіндегі маңызды оқиғалардың бірі 1944 жылы 23 мамырында Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысы (№275) қабылданып, музей 1 категория музей санатына енгендігі [ҚР MOM қоры: ЦМК НВФ 5660/1].

Ә.М. Жиреншин музейдің ғылыми жұмыстарына үлкен мән берген. Музейге Қазақстан тарихы мен мәдениеті бойынша материалдар жинау мақсатында бірнеше ғылыми экспедициялар ұйымдастырып, монографиялық зерттеулер мен ғылыми мақалалар жариялаған. Оның еңбектерінде музейдің ұйымдастырған ғылыми-зерттеу экспедициялары мен олардың нәтижелері туралы кеңінен баяндалады [Жиреншин, 1947: 58-61; Жиреншин, 2003: 323-343]¹.

Соғыстан кейінгі жылдары да музейге тұрақты жұмыс жүргізу, қордағы жәдігерлерді сақтау оңай болған жоқ. Бір ғана мысал, 1957-1958 жылдардың жылыту маусымында музей ғимаратының температурасын қалыпты жағдайда ұстауға қажетті отынмен қамтамасыз ету үшін, музей директорының әкімшілік-шаруашылық жөніндегі көмекшісі М. Жайықбаев пен автокөлік жүргізушісі А. Кислицин 3 күнге мекеме автокөлігімен «Бақанас» жұмысшылар поселкісіне сексеуіл шабуға іссапарға жіберілді. Бұл туралы музей директоры С. Есованың 1957 жылдың 18 маусымында шығарған бұйрығында жазылған [ҚР MOM архиві]. Мұндай жағдайлар ол кезде сирек емес еді.

XX ғасырдың 60-шы жылдары Орталық мемлекеттік музей қорларын жаңа жәдігерлермен қамтамасыз ету мақсатында бірнеше маңызды іс-шаралар атқарды. Мысалы, 1968 жылдың өзінде бірнеше экспедициялар ұйымдастырылды. Олардың басым бөлігі Қазақстанның батыс облыстарына (Гурьев, Шевченко, Ақтөбе және т.б. қалаларына) жасалды (№70, 21 тамыз 1968 ж.). Сонымен қатар, Павлодар, Өскемен, Лениногорск қалаларына да экспонаттар жинауға музей қызметкерлері аттанды. Музей директоры С. Есованың бұйрығында (№52, 19 шілде 1968 ж.) оларға іс-сапарға ұшақпен барып-қайтуына рұқсат берілетіні жазылған [ҚР MOM архиві].

Қазақстанның басты музейіне айналған Орталық мемлекеттік музей XX ғасырдың 70-80 жылдары әсіресе қарқынды дамыды. Оның Алматыда бірнеше жаңа бөлімшелері ашылды. Алматы облыстық атқару комитеті мен ҚР Қаржы министрлігінің ұсынысы негізінде дайындалған Қазақ КСР Мәдениет министрі Ж. Еркімбаевтың 4 желтоқсан 1981 жылғы № 415 бұйрығы бойынша, 1982 жылдың 1 қаңтарында Алматы облысы Кеген селосындағы тарихи-этнографиялық музей 3 штаттық бірлікпен (1 бөлімше меңгерушісі, 1 аға ғылыми қызметкер, 1 зал қараушы) құрылды. Ал Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1984 жылғы 4 қазандағы № 22-5/112-29 шешімін жүзеге

¹ Биылғы жылы Ә.М. Жиреншиннің дүниеге келгеніне 110 жыл толатынын, осыған орай музей сол кезеңдегі экспедициялар жинақтаған материалдар негізінде арнайы кітап-альбом шығаруды жоспарлап отырғанын айта кетуге болады.

Сурет 5.
Алматы қаласындағы
Мемлекеттік орталық
музей ғимаратының
құрылысы. Орталық
мемлекеттік ғылыми-
техникалық құжаттама
архиві, 26: 2.

асыру мақсатында дайындалған Қазақ КСР Мәдениет министрі Ж. Еркімбековтың 1984 жылғы 17 қазандағы № 331 бұйрығына сәйкес, Композиторлар одағы жанында қоғамдық негізде Музыка мәдениетінің тарихы бөлімшесі 2,5 штаттық бірлікпен (1 бөлімше меңгерушісі, 1 кіші ғылыми қызметкер, 0,5 еден жуушы) ашылды. Осы кезеңде Орталық музей құрамына Музыкалық аспаптар музейі қосылды. Алматы облысы аудандық атқару комитеті мен Жамбыл аудандық атқару партия комитетінің ұсынысы негізінде дайындалған Қазақ КСР Мәдениет министрі Ж. Еркімбековтың 1985 жылдың 13 ақпандағы № 41 бұйрығына сәйкес, Алматы облысы Жамбыл ауданында Ұзынағаш бөлімшесі 1985 жылдың 15 ақпанынан 2 штаттық бірлікпен (1 бөлімше меңгерушісі, 1 аға ғылыми қызметкер) құрылды. Қазақ КСР Жазушылар одағының мүшесі, жазушы, Социалистік Еңбек Ері Ғабит Мүсіреповтің тұрған үйінде оған арналған музей ашу туралы ұсынысына орай, Қазақ КСР Мәдениет министрінің 1987 жылғы 20 мамырдағы №190 бұйрығы негізінде Алматыда Ғабит Мүсіреповтің Мемориалдық музейі ашылды. Аталған музейлердің қорларындағы экспонаттарды жүйелеу, тақырыптық-экспозициялық жоспарын, экспозицияларын жасақтау және білікті кадрлармен қамтамасыз ету Орталық музей директорына жүктелді [ҚР MOM архив қоры].

Қазақстанның Орталық мемлекеттік музейінің Кеңес кезеңіндегі тарихындағы ерекше оқиға оның жаңа ғимаратқа көшуі болды. Музей үшін арнайы жобаланған, бүгінгі күнге дейін Алматы қаласына ерекше сән беріп тұрған архитектуралық ғимарат 1985 жылы Ю. Ратушный, З. Мұстафина және Б. Рзағалиевтардың жобалары бойынша тұрғызылды. Музейдің жалпы ауданы 21550 мың шаршы метрді құраса, [ҚР MOM архиві, тіркелу куәлігі №3503, 1985 ж.] оның ішінде пайдалы ауданы 17557 шаршы метрде орналасты [Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві, 29: 4] (Сурет 5).

Ғимарат құрылысының аяқталуына байланысты жәдігерлерді көшіру мақсатында экспозициялық залдар жабылып, соған сәйкес штатта қысқартулар орын алып, штат атаулары мен атқаратын қызметтер өзгеріске түсті. Сонымен қатар, музей директоры Р.И. Қосмамбетованың бұйрығына (06.06.1985 ж., №101) сәйкес, музей коллекциялары мен экспозициялық заттарды тасымалдауға арнайы штаб құрылды. Оның құрамына штаб бастығы болып Л.К. Попандопуло, штаб мүшелері ретінде Б.И. Мырзабеков, Б.Ж. Ысқақов, Е.Л. Аверин, Е.А. Чупеков, А.Қ. Асқаров, Е.Г. Әбішев, Б.Ш. Жаныбеков бекітілді. Музей қорын тасымалдау кезіндегі жауапкершілік келесі мамандарға жүктелді: жұмсақ материалдар коллекциясы үшін А.С. Китаровқа, қатты материалдар

коллекциясы Г. Біржанов пен Б.Ш. Жәнібековке, бағалы металдар мен қару жарақтар коллекциясы Е.Г. Әбішевке, фото-құжаттар қоры коллекциясы И.Я. Клебановқа, музей мүлкі А.Қ. Асқаров пен Б.И. Мырзабековке, экспозициялық материалдар Е.Л. Аверин, Р.Ш. Кукашев, Е.А. Чупеков, М.Г. Мұстафинаға. Қазақ КСР Мәдениет министрлігінің келісіміне сәйкес, музей экспозициясын 1 тамыздан бастап жабу туралы да осы бұйрықта айтылған.

Музейдің жаңа ғимаратында тұрақты экспозицияларды жасақтау, тақырыптық-экспозициялық жоспар құру барысында директор Р.И. Қосмамбетованың бұйрығымен біраз қызметкерлер сыртқы іс-сапарларға аттанды. Мысалы, Л.Е. Митряев Талғар ауданының «Алматы» совхозына музей қорына совхоздың Х-ХІ бесжылдықтарындағы жетістіктері туралы (25.03.1985 ж., №62 бұйрық), аға ғылыми қызметкер А.К. Ақбергенова Семей қаласына соғыс жылдарынан кейінгі кезеңдегі жеңіл және тамақ өнеркәсібі туралы (22.08.1985 ж., №177 бұйрық) материалдар жинақтау мақсатында, Кеңес кезеңіне дейінгі тарих бөлімінің меңгерушісі Р.Ш. Кукашев музейдің жаңа экспозициясына қою үшін жануар тұлыптарын жасауға қажетті жануарлармен қамтамасыз ету мәселесін келісуге Қызылорда қаласындағы Ауыл шаруашылығы басқармасына (24.06.1985 ж., № 114 бұйрық) жіберілді. Дамыған социализм бөлімінің меңгерушісі М.Г. Мұстафина сол кездегі заман талабына сәйкес аудио, видео құрылғыларды пайдалану мен экспозицияларды құру тәжірибесін зерттеу мақсатында Литва КСР-не (2.07.1985 ж., № 120 бұйрық) жолданды. Музей директоры Р.И. Қосмамбетованың өзі жаңа экспозицияны техникамен қамтамасыздандыру мәселесі бойынша Чехияның Арт Центрум фирмасымен келіссөздер жүргізу үшін Москва арқылы Прага қаласына 10 күндік іс-сапарға шықты (27.02.1986 ж., №124) [ҚР MOM архив қоры].

Осы кезеңде музейдің қорларының коллекцияларын компьютерлеу және анықтамалық-ақпараттық қызметін қалыптастыру бойынша жұмыстар қолға алына басталды. Музей директоры Р.И. Қосмамбетованың бұйрығымен (30.11.1989 ж., №91 К) 6 адамнан тұратын жұмыс тобы құрылып, музейді компьютерлеу жұмысын бастады [ҚР MOM архив қоры]. Алайда компьютерлер музей жұмысына бұл кезеңде әлі аз пайдаланылды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиыншылық музейдің жұмысына өз әсерін тигізді. 1995 жылғы Қазақстан Республикасы Мәдениет министрі Т.А. Мамашевтың атына музей директоры Г. Дүйсембинованың жазған хатында (21.07.1995 ж., №124) Орталық музейдің Алматы қаласы мен Алматы облысы бойынша 8 бөлімшесі болғаны жазылған. Сонымен бірге осы хатта музейдің Алматы қаласындағы Музыка мәдениетінің ғылыми-зерттеу бөлімінің Композиторлар одағына 107 мың теңге, Алматы облысындағы Кеген мен Ұзынағаш бөлімшелерінің коммуналдық қызметтер үшін 210 мың теңге берешегі бары екені айтылған. Музей директоры Мемлекеттік орталық музейдің бұл берешектерді төлеп беруге мүмкіндігі болмауына байланысты Музыка мәдениетінің ғылыми-зерттеу бөлімін жауып, Кеген мен Ұзынағаш бөлімшелерін музей құрамынан шығарып, жергілікті әкімшіліктерге беру мәселесін қарастыруды сұраған [ҚР MOM архив қоры].

Сонымен қатар, осы кезеңде Мемлекеттік орталық музейді дамытудың жаңа ғылыми тұжырымдамасын дайындау бойынша жұмыстар жүргізіліп жатты. Осыған орай музей директоры Г. Дүйсембинованың бұйрығына сай (16.06.1995 ж., №18 К) 14 адамнан тұратын шығармашылық топ құрылды [ҚР MOM архив қоры].

Музей жұмысын компьютерлеу мақсатында директордың бұйрығымен (24.07.1995 ж., №64 К) 4 адамнан тұратын топ құрылып, олар музей қызметкерлерін компьютермен таныстыра бастады. Компьютерде жұмыс істеуді оқытудың арнайы курсының бағдарламасы бекітілді. Бұйрыққа сай, курс соңында оқытушылар музей қызметкерлерінен сынақ қабылдауы міндеттелді [ҚР MOM архив қоры].

Осы жылдары қиыншылықтарға қарамай Мемлекеттік орталық музей шет елдермен байланыстарын дамытты. Мысалы, 1995 жылы музей Қырғызстанда Манастың 1000-жылдығын мерекелеуге байланысты іс-шараларға атсалысып, Бішкек қаласында көрме ұйымдастырумен айналысты (08.1995 ж., №34 К) [ҚР MOM архив қоры].

1999 жылы Мемлекеттік орталық музейі директоры қызметіне белгілі этнограф-ғалым Н. Әлімбаев тағайындалды. Ол 23 жылдан астам уақыт, 2022 жылға дейін музейді басқарды. Осы жылдар арасындағы музейдің жұмысы, музей мен басқа да отандық музейлердің ғылыми-зерттеу бағытындағы қызметі профессор Н. Әлімбаев мен басқа да ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқандықтан [Алимбаев, 2004: 11-18; Алимбаев, Ермекбаев, Ибраева, 2009: 20-29; Ермекбаева, Алимбаев, Смагулов, 2022: 444-446], осы кезеңдегі музейдің даму мәселелері біздің жұмыста қарастырылмады.

Қорытынды.

Қазақстанның тарихи музейлерінің бірі де бірегейі Мемлекеттік орталық музейінің өз тарихында өткен белестерін қайта қарастыра отырып, оның қалыптасуы мен дамуындағы бірқатар маңызды кезеңдерді атап өтуге болады. Музей тарихының ең алғашқы, революцияға дейінгі кезеңі ретінде қор және экспозициялық коллекцияларын қалыптастырудың тұңғыш қадамдары жасалған «Орынбор кезеңі» айтуға болады. Осы кезеңде Неплюев әскери училищесі кезінде жинақтала бастаған коллекциялар кейін Перовский құрған «Зоологиялық» немесе «Қоғамдық» деп аталған музейдің коллекцияларымен біріктірілді. Музей тарихының жаңа кезеңі 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін, музейде ұйымдастырылған кеңестік мәдени-ағарту шаралары шеңберінде басталады. Бұл кезеңнің музей тарихындағы негізі ерекшелігі 1921 жылы Қазақстанда жаңа музей мекемесі «Орталық тарихи-мәдени музей» немесе «Қырғыз (қазақ) өлкесінің тарихи-мәдени музейі» құрылуы болды. Осы жылы музей Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты құрамына беріліп, республикалық мәртебеге ие болғанына ерекше назар аударған жөн. Музей тарихындағы үшінші маңызды кезең оның республиканың жаңа астанасы Алматы қаласына көшкеннен кейін басталды. Қырғыз (қазақ) халық ағарту комиссариаты мен Орынбор губерниялық атқарушы комитеті арасында қор коллекцияларының бөлінуінен туындаған, ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізілді. Қазақстанның Орталық өлкелік музейі өзінің жүз жылдық мерейтойын атап жатқан осы кезеңде, оның құрамына Жетісу облыстық музейі қосылып, музей қорлары едәуір байыды. 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін музейдің жаңа дәуірі басталды. Қазіргі уақытта еліміздің көне және ірі мәдениет ошағы Мемлекеттік орталық музейі заман талаптарына сәйкес дамып, елге өз қызметін көрсетіп жатыр. Оның экспозициялық қорлары үнемі толықтырылуда, сонымен қатар қорлардағы материалдарды зерттеу және насихаттау жалғасуда. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі ұжымы бүгінгі күні «Ұлттық» мәртебесін алу үшін жұмыстар жүргізіп жатыр.

ӘДЕБИЕТ

Алимбаев Н. Центральный государственный музей Республики Казахстана: краткий исторический экскурс, структурные преобразования, проблемы // Труды Центрального музея. Алматы, 2004. С. 11-18.

Алимбаев Н., Ермекбаев Ж., Ибраева А. Головной музей страны: краткий экскурс в историческое прошлое и современность // Центральный государственный музей Республики Казахстан. Фотоальбом. Алматы, 2009. С. 20-29.

Архив и музей при Оренбургской ученой архивной комиссии // Оренбургская газета. 24 марта 1910, № 66.

Ермекбаева А.Ш., Алимбаев Н.А., Смагулов Б.К. Оренбургский период в истории Центрального государственного музея Республики Казахстан (1831–1929) // Вестник КИГИ РАН, «Oriental Studies (Elista)». Том 15. №3 (2022). С. 436-450.

Жиренчин А.М. Из истории Центрального музея Казахстана // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1947. № 8. С. 58-61.

Жиренчин А.М. Научно-исследовательская работа краеведческих музеев Казахстана // Абусагит Жиренчин: избранные труды. Алматы, 2003. С. 323-343.

Ибраева А.Ф. Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесі (1831-2006

жж.): Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты (07.00.02). / Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық ун-ті. Астана, 2010. 47 б.

Орынбор облысының мемлекеттік архиві (қазір Орынбор облысының біріккен мемлекеттік архиві – ООБМА), 6-қор, 10-тізбе. 3613, 5443, 3850-істер; 96-қор, 1-тізбе, 80-іс; 217-қор, 1-тізбе. 3-іс; 456-қор, 1-тізбе, 70-іс.

Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1911 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913. С. 1-13.

Отчет о деятельности строительной комиссии музея Оренбургского края за 1912 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913. С. 213-220.

Отчет о составе и деятельности Оренбургской ученой архивной комиссии за 1916 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 35. Оренбург, 1917. С. 222-237.

Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві 139-қор, 1-тізбе, 26, 29-істер.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 30-қор, 1-тізбе, 89, 93-істер; 44-қор, 1-тізбе, 180-іс, 48-62 пп.; 81-қор. 1-тізбе, 41-іс, 47, 55, 61, 86, 89-пп.; 828-қор, 1-тізбе, 6-іс, 10-п.; 1308-қор, 1-тізбе, 2, 3, 39-істер.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, фотоальбом. 2009. 16-18 бб.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қоры ЦМК НВФ 4793/1-13.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей архиві ЦМК НВФ 5660/1.

REFERENCES

Alimbai N. Centralnyi gosudarstvennyi muzei Respubliki Kazakhstana: kratkii istoricheskii ekskurs, strukturnye preobrazovaniya, problemy // Trudy Central'nogo muzeya. Almaty, 2004, pp. 11-18. (In Russian)

Alimbai N., Ermekbaev ZH., Ibraeva A. Golovnoi muzei strany: kratkii ekskurs v istoricheskoe proshloe i sovremennost' // Central'nyi gosudarstvennyi muzei Respubliki Kazakhstan. Fotoal'bom. Almaty, 2009, pp. 20-29. (In Russian)

Архив і музеї при Оренбургскої ученої архівної комісії // Оренбургська газета. 24 марта 1910, № 66. (In Russian)

Ermekbaeva A.SH., Alimbai N.A., Smagulov B.K. Orenburgskii period v istorii Central'nogo gosudarstvennogo muzeya Respubliki Kazakhstan (1831–1929) // Vestnik KIGI RAN, «Oriental Studies (Elista)». Tom 15. №3 (2022), pp. 436-450. (In Russian)

Zhirenchin A.M. Iz istorii Central'nogo muzeya Kazakhstana // Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR. 1947. № 8, pp. 58-61. (In Russian)

Zhirenchin A.M. Nauchno-issledovatel'skaya rabota kraevedcheskih muzeev Kazakhstana // Abusagit Zhirenchin: izbrannye trudy. Almaty, 2003, pp. 323-343. (In Russian)

Ibraeva A.G. Khazakhstanagy muzei isi: khalyptasuy men damuynyn tarihi tazhiribesi (1831-2006 zhzh.): Tarih gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertaciyanyn avtoreferaty (07.00.02). / L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttykh un-ti. Astana, 2010. 47 p. (In Kazakh)

Орынбор облысынyn мемлекеттік архиві (қазір Орынбор облысынyn біріккен мемлекеттік архиві – ООБМА), 6-қор, 10-тізбе. 3613, 5443, 3850-істер; 96-қор, 1-тізбе, 80-іс; 217-қор, 1-тізбе. 3-іс; 456-қор, 1-тізбе, 70-іс. (In Kazakh)

Отчет о деятельности строител'ной комиссии музея Оренбургского края за 1911 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913, pp. 1-13. (In Russian)

Отчет о деятельности строител'ной комиссии музея Оренбургского края за 1912 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 29. Оренбург, 1913, pp. 213-220. (In Russian)

Отчет о составе и деятельности Оренбургской ученой архивной комиссии за 1916 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 35. Оренбург, 1917, pp. 222-237. (In Russian)

Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві 139-қор, 1-тізбе, 26, 29-істер.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві - ҚР ОМА. 30-қор, 1-тізбе, 89, 93-істер; 44-

khор, 1-tizbe, 180-is, 48-62 pp.; 81-khor. 1-tizbe, 41-is, 47, 55, 61, 86, 89-pp.; 828-khor, 1-tizbe, 6-is, 10-p.; 1308-khor, 1-tizbe, 2, 3, 39-ister. (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalyk muzei, fotoal'bom. 2009, pp. 16-18. (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalyk muzei khory CMK NVP 4793/1-13. (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalyk muzei arhivi CMK NVP 5660/1. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Харипова Рашида Ерімқызы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директоры (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), педагогика ғылымдарының магистрі. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>. E-mail: rashida-75@mail.ru

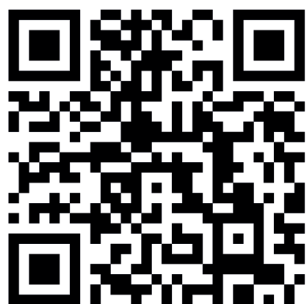
Джасыбаев Ермек Аманжолұлы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің Антропология және этнология бөлімінің аға ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), тарих магистрі. <https://orcid.org/0000-0002-0086-2976>. E-mail: ormik80@mail.ru

Сведения об авторах: Харипова Рашида Еримовна – директор Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан), магистр педагогических наук. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>. E-mail: rashida-75@mail.ru

Джасыбаев Ермек Аманжолович – старший научный сотрудник Отдела антропологии и этнологии Центрального государственного музея Республики Казахстан (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан), магистр истории. <https://orcid.org/0000-0002-0086-2976>. E-mail: ormik80@mail.ru

Information about the authors: Rashida E. Kharipova – director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan), Master of Pedagogical Sciences. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>. E-mail: rashida-75@mail.ru

Ermek A. Jassybayev – Senior Researcher in the Department of Anthropology and Ethnology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan), Master's degree in History, Almaty. <https://orcid.org/0000-0002-0086-2976>. E-mail: ormik80@mail.ru

Қазақша мәтін

*Текст на
русском языке*

English text

МУЗЕИ УЗБЕКИСТАНА КАК ОТРАЖЕНИЕ БОГАТОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ НАРОДА

З.Р. Ишанходжаева

Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека

Аннотация. В статье раскрыта роль музеев Узбекистана, занимающихся сохранением богатейшего историко-культурного наследия, неразрывно связанного с многовековыми традициями и укладом жизни народов Центральной Азии. Подчеркивается, что расположенный на перекрестке Великого Шелкового пути и, являясь его золотым отрезком, Узбекистан, превратился в один из очагов мировой цивилизации, хранящий на своей территории множество памятников архитектуры, древних крепостей и замков, загадочных и уникальных памятников природы, элементов фольклора, многие из которых сегодня находятся под охраной Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Дается характеристика редких экспонатов, хранящихся в музеях Узбекистана. Экспонаты музеев хранят и пропагандируют богатое наследие народа, а также служат сохранению памяти о великих соотечественниках. Музеи играют роль научно-просветительских центров и являются проводниками культуры и искусства.

Материалы и методы исследования. В качестве источников для написания статьи были использованы научные материалы по музейному образованию, по изучению памятников материальной и духовной культуры в музеях Узбекистана, а также исторические данные по изучению культурного наследия, культуры и науки.

В процессе исследования были использованы традиционные методы, применяемые в изучении выбранной источниковой базы. К ним в первую очередь относится контекстуальный, описательно-повествовательный методы, основанные на сборе и анализе необходимых данных, перечня характеристик предмета исследования.

Изучение направлений развития музеев в современное время выполнено путем обнаружения аналогий и отличий в их культурно-социальной принадлежности и значимости. Исследование осуществлено также на основе применения сравнительно-исторического, типологического методов в качестве манеры и стиля изложения исторических фактов.

Ключевые слова: наука, культура, искусство, наследие, цивилизация, народ, память, памятники, музей.

Для цитирования: Ишанходжаева З.Р. Музеи Узбекистана как отражение богатого историко-культурного наследия народа // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 25-30. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.02

ЎЗБЕКСТАН МУЗЕЙЛЕРІ ХАЛЫҚТЫҢ БАЙ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

З. Р. Ишанходжаева

Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті

Андатпа. Мақалада Орталық Азия халықтарының көп ғасырлық салт-дәстүрлері және тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты аса бай тарихи-мәдени мұраны сақтаумен айналысатын Өзбекстан музейлерінің рөлі ашылады. Ұлы Жібек жолының торабында орналасқан және оның алтын бөлігі болып табылатын Өзбекстан, өз аумағындағы көптеген сәулет ескерткіштерін, көне бекіністер мен құлыптарын, тылсым және бірегей табиғат ескерткіштерін, соның ішінде ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра қорғауына алынған фольклор элементтерін де сақтай отыра, бүгінде әлемдік өркениет орталықтарының біріне айналды.

Осы орайда, мақалада Өзбекстан музейлерінде сақталған сирек экспонаттардың сипаттамасы берілген. Музей экспонаттары халықтың бай мұрасын сақтап, насихаттайтындығы, сондай-ақ ұлы отандастардың естелігін сақтауға қызмет ететіндігі аталып, жалпы музейлердің ғылыми және ағарту беру орталықтарының рөлін атқаратындығы, мәдениет пен өнердің насихаттаушысы екендігі айтылған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Ғылыми зерттеу барысында Өзбекстан музейлеріндегі музей мәдени-білім саласының, музей қорындағы материалдық және рухани мәдениеттің ескерткіштерін зерттеу бойынша ғылыми материалдар, мәдениет және ғылым саласында мәдени мұраны зерттеу бойынша тарихи деректер кеңінен пайдаланылды.

Аталмыш ғылыми-зерттеу жұмыстарын атқаруда дереккөз базасын зерттеуде қолданылатын тарих және музейтану салаларындағы дәстүрлі әдістер қолданылды. Оларға, ең алдымен, қажетті деректерді жинауға және талдауға, зерттеу пәнінің сипаттамаларының тізіміне негізделген сараптамалық-баяндау, контекстуалдық әдістер жатады.

Бүгінгі таңда музейлердің даму бағыттарын зерттеу, зерделу жұмыстары олардың мәдени-элеуметтік байланысы мен маңыздылығын, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табу және көрсету арқылы жүзеге асырылады. Осы орайда, тарихи фактілерді шынайы көрсетуде және ұсыну ретінде салыстырмалы-тарихи, типологиялық әдістері қолданылып, жүзеге асырылды.

Тірек сөздер: ғылым, мәдениет, өнер, мұра, өркениет, халық, естелік, естелік, музей.

Сілтеме жасау үшін: Ишанходжаева З.Р. Өзбекстан музейлері халықтың бай тарихи-мәдени мұрасының көрінісі ретінде // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 25-30 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.02

MUSEUMS OF UZBEKISTAN AS A REFLECTION OF THE RICH HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE PEOPLE

Z.R. Ishankhodjaeva

The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract. The article reveals the role of museums in Uzbekistan, which are engaged in the preservation of the richest historical and cultural heritage, inextricably linked with the centuries-old traditions and way of life of the peoples of Central Asia. It is emphasized that Uzbekistan, located at the crossroads of the Great Silk Road and being its golden section, has become one of the centers of world civilization, storing on its territory many architectural monuments, ancient fortresses and castles, mysterious and unique natural monuments, elements of folklore, many of which today they are under the protection of the UNESCO World Heritage Site. The characteristics of rare exhibits stored in the museums of Uzbekistan are given. Museum exhibits store and promote the rich heritage of the people, and serve to preserve the memory of great compatriots. Museums play the role of scientific and educational centers and are conductors of culture and art.

Materials and methods. As sources for writing an article were used scientific materials on museum education, on the study of monuments of material and spiritual culture in Uzbek museums, as well as historical data on the study of cultural heritage in the field of statehood, culture and science.

During the research process, traditional methods used in the study of the selected source base were applied. These primarily include contextual, descriptive and narrative methods, based on the collection and analysis of necessary data, the list of characteristics of the subject of research.

Research into the development of museums in modern times has been carried out by identifying similarities and differences in their cultural and social backgrounds and significance. However, the study is also based on the application of comparative-historical and typological methods as a manner and style of presenting historical facts.

Keywords: science; culture; art; heritage; civilization; people; memory; monuments; museum.

For citation: Z.R. *Ishankhodjaeva*. Museums of Uzbekistan as a reflection of the rich historical and cultural heritage of the people // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 25-30. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.02

Введение.

Народы Центральной Азии с древних времен обладали богатейшими историческими и культурными ресурсами. На протяжении веков культура и наука развивались и влияли на мировую цивилизацию, а историко-культурное наследие народов всегда находится в центре внимания ученых. Узбекистан – древнейшая страна Центральной Азии, имеет богатейшую историю, а историко-культурное наследие его неразрывно связано с многовековыми традициями и укладом жизни народов Центральной Азии. Расположенный на перекрестке Великого Шёлкового пути и являясь его золотым отрезком, Узбекистан, превратился в один из очагов мировой цивилизации, хранящий на своей территории множество памятников архитектуры, древних крепостей и замков, загадочных и уникальных памятников природы, элементов фольклора, многие из которых сегодня находятся под охраной Всемирного наследия ЮНЕСКО [Курбонова, 2022: 4].

Обсуждение

Общеизвестно, что особое место в сохранении и пропаганде богатого культурного наследия страны играют музеи. Являясь неотъемлемой частью культурного пространства современной цивилизации, музеи приобретают все большее социокультурное значение, поэтому очень важно принимать музеи не только как историческую и культурную значимость, но и в качестве социокультурного института.

1. На сегодняшний день в экспозициях и запасниках музеев Узбекистана хранятся более 2,5-й миллионов экспонатов: многочисленные артефакты материальной культуры – археологии, этнографии, нумизматики, декоративно-прикладного искусства, рукописи и письменные документы, вещественные реликвии периода независимости и т.п., а именно – богатые историко-художественные и духовные ценности, созданные узбекским народом и другими народами на протяжении нескольких тысячелетий [Темирходжаев, 2018: 3]. Под государственной охраной находятся 7570 объектов материального культурного наследия [Музей Узбекистана, <https://www.google.com/search>].

На сегодняшний день в Узбекистане функционирует 444 различных музеев, из которых 155 – государственные. Основной профиль музеев – история, краеведение и мемориальные дома-музеи выдающихся деятелей культуры и искусства. Также в Узбекистане действует 3 музея-заповедника (Самаркандский, Бухарский, Хивинский) [Музей Узбекистана, https://centralasia.adventures.com/ru/uzbekistan/museums_of_uzbekistan].

За годы независимости Узбекистана были созданы более 20 новых музеев, в том числе такие крупные специализированные, как Государственный музей истории Темуридов (1996), Музей Олимпийской славы в Ташкенте (1996), Государственный музей истории Узбекистана (1992), Музей памяти жертв репрессий (2002), Музей Первого Президента Узбекистана И.А. Каримова (2017), Музей Победы «Шон-шараф» и др. По состоянию на 1 января 2022 года количество крупных музеев в Узбекистане составило 127.

Наиболее известными крупными и значимыми музеями Узбекистана являются: Государственный музей истории Узбекистана, Государственный музей искусств Узбекистана, Государственный музей истории Темуридов, Государственный музей прикладного искусства Узбекистана, Государственный Музей искусств Республики Каракалпакстан им. И.В. Савицкого, Государственный музей природы Узбекистана, Мемориальный комплекс Парк Победы и Музей «Шон-шараф» на его территории, Государственный музей «Памяти жертв репрессий».

Без преувеличения, лучший способ ближе узнать Узбекистан, его историю, традиции и ментальность народа – это посещение различных музеев. Первый публичный музей в Узбекистане был открыт в Ташкенте в 1876 г. Краеведческие областные музеи также были открыты в 1896 г. – в Самарканде и в 1899 г. в Фергане. Коллекции музеев были разнородны, нередко носили случайный характер, но всё же они давали знания об истории, природе и обществе, способствовали росту общеобразовательного и культурного уровня местного населения.

Наряду с многочисленными интереснейшими музеями, находящимися в регионах Узбекистана, все же большинство их сосредоточено в его столице – в Ташкенте. На сегодняшний день в Ташкенте функционирует более 50-ти музеев различного профиля. Это и классические краеведческие, исторические, музеи искусств и научно-технические музеи, литературные, медицинские, военные, мемориальные дома-музеи выдающихся деятелей искусств и культуры. Есть и совсем экзотические, как частный Музей тыквы.

Среди музеев Ташкента музей истории Узбекистана является самым крупным и старейшим научно-просветительским центром на территории Центральной Азии. Основанный в 1876 году, музей собрал экспонаты, многие из которых имеют мировую известность. Помимо экспонатов мирового значения, собрание музея содержит уникальные образцы памятников археологии, этнографии, нумизматики, более 250 тысяч экземпляров архивных материалов и многое другое. Также здесь функционирует и детский музей – где дети могут своими руками изготовить изделия из глины, вышивать тюрбетейки, попробовать работать за ткацким станком. Это даёт возможность молодому поколению прикоснуться к духовным ценностям, более глубокому изучению своей истории. В музее проводятся учебные занятия по различным предметам для разных направлений образования. Также в музее регулярно проводятся Круглые столы, конференции, Вечера памяти и многие другие просветительские мероприятия, что давно превратило его в Центр науки, образования и просветительства. Расположен музей в центре Ташкента, на проспекте Ш. Рашидова, 3.

С экспонатами богатого прикладного историко-культурного наследия узбекского народа можно ознакомиться в Музее декоративно-прикладного искусства, который был основан в 1937 году. Музей располагается в здании дворца русского дипломата XIX века Александра Половцева. Эта сокровищница хранит в себе жемчужины прикладного искусства, созданные руками мастеров начиная с первой половины XIX в. и до наших дней. В экспозициях музея представлено более 50 видов народного прикладного искусства, собрание которых включает почти 7000 уникальных экспонатов, представленных изделиями из фарфора и керамики, картинами, тканями и шедеврами золотого шитья, и, конечно, национальными костюмами и ювелирными украшениями. Примечательно, что в этом музее проходит знаменитая акция «Ночь в музее», когда при свете фонарей посетители могут взглянуть на чарующие экспонаты по новому [Музей Узбекистана, https://centralasia-adventures.com/ru/uzbekistan/museums_of_uzbekistan] Адрес музея – ул. Ракатбоши, 15, тел: +998 71 256-39-43.

Принимая во внимание многочисленные предложения, поступающие от общественности нашей страны и в связи с 660-летием со дня рождения выдающегося государственного деятеля Амира Темура, учитывая его огромный вклад в дело построения государственности, прогресс науки, просвещения и культуры, согласно решению генеральной конференции ЮНЕСКО о широком праздновании в 1996 году мировой общественностью 660-летия со дня рождения Амира Темура, проводимым мероприятиям международного и республиканского масштаба, в целях дальнейшего развития у граждан Узбекистана, молодого поколения чувства национальной гордости и патриотизма, 1996 год был объявлен «Годом Амира Темура» [Указ Президента, <http://dd.gov.uz/ru/pages/1996>]. Возрождением национальных ценностей, имен национальных героев народа было проведение 660-летнего юбилея великого полководца и государственного деятеля – Амира Темура – основателя династии и империи Темуридов, а также знаковым событием в культурной жизни Узбекистана стало открытие Музея истории Темуридов, являющегося одной из главных архитектурных достопримечательностей Ташкента. Великий государственный деятель и полководец Амир Темура, являясь выдающимся политическим стратегом, сумел построить мощное централизованное государство в Мавераннахре, основанное на верховенстве законов и уважительном отношении к традициям.

«Справедливость не в силе, а сила в справедливости», – был уверен Амир Темура, и сделал этот лозунг девизом своего правления. Сегодня для нас, его преемников, эти слова являются приоритетным духовно-нравственным критерием и мерилom. Высеченные на внешней стене здания музея слова «Справедливость», «Просвещение», «Честь» и «Дружелюбие» сегодня отражают суть и значение политики, осуществляемой главой нашего государства, благородные цели народа Узбекистана. В наследии своего великого предка наш мужественный, щедрый, чистый душой и трудолюбивый народ черпает силу и энергию [Великое наследие, <http://uzbekistan-geneva.ch/velikoe-nasledie-amira-temura.html>]. Музей представляет собой образец современной узбекской архитектуры: круглый фасад, украшенный по всему периметру изящными колоннами, увенчан огромным голубым куполом, а окна музея выполнены в виде арочных ниш. В музее представлено собрание, насчитывающее более трех тысяч экспонатов, рассказывающих о многовековой истории края, включая картины, уникальные рукописи и исторические документы, касающиеся жизни и деятельности династии Темуридов, оружие и различные монеты, древняя одежда и домашняя утварь. Музей находится в центре Ташкента, рядом со сквером Амира Темура.

Достоен безусловного внимания своими уникальными коллекциями и Государственный музей искусств Узбекистана. Он является одним из крупнейших музеев в Средней Азии. Основан в 1918 году, как Музей Туркестанского Народного университета,¹ позднее, Центральный художественный музей, с 1924 года – Ташкентский музей искусств, а с 1935 года – Музей искусств Узбекистана. Основу музея составляют частные коллекции из 500 произведений узбекского декоративно-прикладного и западноевропейского искусства – живопись, скульптура, художественная мебель, фарфор, бронза. В экспозиции музея представлены интересные экспонаты античного и раннесредневекового искусства Узбекистана: архитектурный декор, вышивки, ковры, ткани, медно-чеканные изделия, золотое шитье, ювелирное искусство и другое. Музей искусств порадует хорошей коллекцией русской живописи: иконы и живопись XVIII века. Также в музее есть выставочные залы, посвященные изобразительному и прикладному искусству Европы и странам Востока. Гордостью музея являются работы лидеров русского авангарда и абстракционизма. Музей расположен на проспекте Амира Темура, 16.

Хотелось бы отметить еще несколько оригинальных музеев Ташкента. Это Ташкентский политехнический музей. Музей рассказывает об истории развития транспорта, автомобильной промышленности, сельскохозяйственной техники, изобретениях великих ученых. Экспозиция музея состоит из трех разделов: «История мирового автомобилестроения», «История автомобильной отрасли Узбекистана», «Интерактивный практикум». Расположен музей на проспекте Амира Темура, 13.

Государственный музей природы Узбекистана – это один из интереснейших и старейших музеев Ташкента, был создан в 1876 году, на базе собранных еще раньше коллекций естественных наук Ташкентского музея. На сегодняшний день здесь находится около 400 тысяч экспонатов, демонстрирующих богатую природу Узбекистана и ее хозяйственное освоение, флору и фауну страны. В музее множество природных диорам, а также ландшафтных планов и экспозиций. На сегодняшний день энтомологическая коллекция музея считается крупнейшей во всей Центральной Азии. Расположен музей на улице Ниязова, 1. Еще один редкий и в своем роде оригинальный музей – это музей железнодорожной техники – один из интереснейших музеев. Он был открыт в 1989 году, в честь 100-летнего юбилея Узбекской магистрали. В музее находятся образцы железнодорожной техники – от старейшей до современной, а также большое количество различных тематических экспонатов. Интересен экспонат музея – один из самых редких и старых паровозов – паровоз «ОВ», выпущенный в 1914 году. Всего в музее представлено 18 тепловозов и 13 паровозов, а также 3 электровоза, вагоны и ремонтная техника. Музей находится на улице Туркистон-6 [Музеи Узбекистана, https://centralasia-adventures.com/ru/uzbekistan/museums_of_uzbekistan].

Хотелось бы отметить весьма оригинальный музей, который открыт при Институте Астрономии. Являясь продолжателем традиций астрономической науки, заложенных великим ученым-астрономом и государственным деятелем Мирзо Улугбеком, институт организует Музей астрономии – первый во всей Центральной Азии, астрономический музей. Он был открыт в 2009 году на базе Астрономического института имени Мирзо Улугбека, Академии наук Узбекистана. Открытие музея было приурочено к 615-летию со дня рождения Мирзо Улугбека, выдающегося астронома Узбекистана. В экспозиции находятся уникальные старинные инструменты – октант, телескоп, хронометр, рефлектор, глобус и другие редкие предметы, касающиеся астрономических исследований. Расположен музей на территории Института Астрономии в г. Ташкенте.

Хотелось отметить еще два музея Памяти – это Мемориальный комплекс и Музей «Памяти Жертв Репрессий», который был открыт в 2000 году в живописном парке на берегу канала Анхор у Ташкентской телевизионной башни. Место выбрано не случайно – в 1920-1930 годах здесь проводились в исполнение приговоры – массовые расстрелы невинных жертв репрессий. Комплекс представляет собой ротонду с памятным камнем и символической могилой репрессированных представителей узбекистанской интеллигенции, музей и парк. Аналогичные музеи открыты во всех областях Узбекистана. Они ведут беспрестанную работу по сбору материалов по этой теме.

Также заслуживает особого внимания Музей Шон-шараф, расположенный в Мемориальном комплексе Парка Победы. Музей открыт в 2020 году. В коллекции музея собраны редкие экспонаты – личные вещи участников Второй мировой войны, образцы военной техники, архивные

¹ Сейчас это Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

документы, а также копии архивных документов, собранные из архивов РФ, Белоруссии и Украины, касающиеся воинов-узбекистанцев. На территории Мемориального комплекса расположены макеты военно-полевого госпиталя, различной техники, а также оригиналы техники с поля битвы Второй мировой войны. Этот комплекс был построен, чтобы увековечить несравненное мужество многонационального народа Узбекистана во Второй мировой войне [Мемориальный комплекс, <https://shon-sharaf.uz/ru/>]. Также на территории парка построен макет железнодорожного вокзала, куда прибывала эвакуированная техника и население.

Заключение.

Это всего лишь малая часть информации о музеях Узбекистана. Сегодня они являются хранителями памяти народа, а также пропагандистами богатого культурного наследия узбекского народа. К теме музеев и анализу экспозиций исторических музеев автор намерен вернуться в будущих публикациях. О музеях Узбекистана можно писать и говорить довольно долго, их лучше посетить воочию, к чему мы приглашаем всех гостей нашей страны.

ЛИТЕРАТУРА

Великое наследие Амира Темура // <http://uzbekistan-geneva.ch/velikoe-nasledie-amira-temura.html> (Дата обращения 14.11.2022).

Курбонова Д. Узбекистон музейлари тарихи. Тошкент: LESSON PRESS. 2022. 426 с.

Мемориальный комплекс Парк Победы // <https://shon-sharaf.uz/ru/>. (Дата обращения 13.11.2022).

Музеи Узбекистана // <https://www.google.com/search>. (Дата обращения 01.11.2022).

Музеи Узбекистана // https://centralasia-adventures.com/ru/uzbekistan/museums_of_uzbekistan. (Дата обращения 08.11.2022).

Темірходжаев Д.П. Музейное образование: памятники материальной и духовной культуры Великого Шелкового пути в музеях Узбекистана. Ташкент: Санъат, 2018. 128 с.

Указ Президента Республики Узбекистан И. Каримова 26 декабря 1995 г. №УП-1333 // <http://dd.gov.uz/ru/pages/1996>. (Дата обращения 06.11.2022).

REFERENCES

Velikoe nasledie Amira Temura // <http://uzbekistan-geneva.ch/velikoe-nasledie-amira-temura.html> (Date of access: 14.11.2022) (In Russian).

Kurbonova D. Uzbekiston muzejlari tarihi. Toshkent: LESSON PRESS. 2022. – 426 p. (In Uzbek).

Memorial'nyi kompleks Park Pobedy // <https://shon-sharaf.uz/ru/> (Date of access: 13.11. 2022) (In Russian).

Muzei Uzbekistana // <https://www.google.com/search> (Date of access: 01.11.2022) (In Russian).

Muzei Uzbekistana // https://centralasia-adventures.com/ru/uzbekistan/museums_of_uzbekistan (Date of access: 08.11.2022) (In Russian).

Temirhodzhaev D.P. Muzeinoe obrazovanie: pamyatniki material'noi i duhovnoi kul'tury Velikogo Shelkovogo puti v muzeyah Uzbekistana. Tashkent: San'at, 2018. – 128 p (In Russian).

Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan I. Karimova 26 dekabrya 1995 g. №UP-1333 // <http://dd.gov.uz/ru/pages/1996> (Date of access: 06.11.2022) (In Russian).

Автор туралы мәлімет: Ишанходжаева Замира Райимқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университетінің профессоры. Өзбекстан, Ташкент, E-mail: zamira.i@rambler.ru

Сведения об авторе: Ишанходжаева Замира Райимовна – доктор исторических наук, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. Узбекистан, г. Ташкент, E-mail: zamira.i@rambler.ru

Information about the author: Zamira R. Ishankhodjaeva – Doctor of Historical Sciences, Professor of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Uzbekistan, Tashkent, E-mail: zamira.i@rambler.ru

SCIENTIFIC RESEARCH WORK OF THE MUSEUM AS THE MAIN DIRECTION OF MUSEUM ACTIVITIES

(On a work experience example of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)

G. Temirton

State Central Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. In this article, one of the main directions of museum work - research activities based on its fund collections - considered on the example of the oldest museum both in Kazakhstan and in Central Asia. This is primarily socio-humanitarian research of a source study nature, which focuses on the camera processing, classification, identification and determination of the documentary properties of museum objects, as well as their scientific cataloguing. The research programs carried out by the museum demonstrate the museum's research activities, both in the development of specialized disciplines and in the popularization of the country's historical and cultural heritage. The focus is on museological case studies, which are intended to form new knowledge in the field of methodology of identification, collection, storage, processing of museum objects, as well as the study of museum collections as an important scientific source base.

Materials and methods. The sources for the article were the materials of the results of several museum scientific-applied researches, based on the stock collections of Kazakhstan museums, which implemented by the staff of the Central State Museum of Kazakhstan within the framework of state tenders on program-targeted financing. Thus, the materials (sources) for the study were works of art and culture, in particular, the watercolor paintings of the first Kazakh professional artist A.Kasteev from the collections of the Central State Museum and other museums of Kazakhstan. The materials in this thematic project were studied as representing historical and ethnographic sources on the traditional culture of the Kazakh people. The materials of the research also include ethnographic objects on Kazakh traditional applied culture in the chronological range covering the end of the XVIII and the beginning of the XX centuries, as well as archaeological collections from the middle ages.

In accordance with the different nature of museum objects, research methods appropriate to the profile of scientific study were used for example, systematization and classification of ethnographic objects from museum collections were applied thematically and problematically, as well as studying objects according to general typological features - typologization, identification, comparison of analogues, historical and cultural, contextual and other scientific methods. Historical-typological and comparative-contrast methods were used to analyze the main categories of archaeological material.

Keywords: museum, science, history, culture, museum collections.

For citation: Galiya Temirton. Scientific research work of the museum as the main direction of museum activities (On a work experience example of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 31-45. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.03

МУЗЕЙ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕГІ МУЗЕЙДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫ

(Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесі негізінде)

Г. Темиртон

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азияның ірі музейлерінің бірі – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қор жинақтары негізінде музейлік жұмыстың басты бағыттарының

бірі – ғылыми-зерттеу қызметі, оның ішінде, музей заттарын камералық өңдеу, классификациялау, құжаттық қасиеттерін анықтау, сондай-ақ, ғылыми каталогизациялауға арналған әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер жұмысының бағыттары қарастырылған. Сонымен қатар, музейдің ғылыми-қолданбалы зерттеу бағдарламалары мен жобалары аясында мамандандырылған (профильдік) пәндерді дамыту және тарихи-мәдени мұраны насихаттаудағы ғылыми қызметі іске асырылып жатқаны да көрсетілген.

Басты назар музейлік тақырыптық ғылыми зерттеулердің мемлекеттің, халықтың терең тарихы мен мәдениетін зерделеудегі аса жоғары маңыздылығын аша келе, жалпы музейлердің қор коллекциялары ғылыми-зерттеу базасының маңызды дереккөзі екендігіне аударылған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақалада мемлекеттік нысаналы-бағдарламалы қаржыландыру конкурстары аясында Мемлекеттік орталық музейінің іске асырған ғылыми-қолданбалы зерттеу жұмыстарының материалдары мен нәтижелері: атап айтқанда, қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті бойынша тарихи-этнографиялық дереккөздер ретінде алғаш рет ғылыми айналымға енгізілген қазақстандық музейлерінің қорларындағы қазақ суретшісі Ә. Қастеевтің акварель жұмыстары, XVIII ғ. аяғы – XX ғ. басындағы хронологиялық диапазонды қамтитын қазақ дәстүрлі қолданбалы мәдениеті бойынша этнографиялық заттар және орта ғасырлар дәуіріне жататын археологиялық артефактілер қолданылған.

Осыған орай, музей заттарының әртүрлі сипатына сәйкес ғылыми зерттеу бейініне сәйкес зерттеу әдістері пайдаланды: музейлер қорындағы этнографиялық заттарды жүйелеу және жіктеудегі тақырыптық-проблемалық принциптер, сондай-ақ, жалпы типологиялық белгілері бойынша зерттеу – жүйелеу, сәйкестендіру, тарихи-мәдени, контекстуалдық және басқа да ғылыми әдістер болса, археологиялық материалдың негізгі категорияларын талдау үшін тарихи-типологиялық және салыстырмалы әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: музей, ғылым, тарих, мәдениет, музей коллекциялары.

Сілтеме жасау үшін: Г. Темиртон. Музей қызметінің негізгі бағыты ретіндегі музейдің ғылыми-зерттеу жұмысы (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесі негізінде) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 31-45 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.03

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА МУЗЕЯ КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ МУЗЕЙНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

(на примере опыта работы Центрального государственного музея Республики Казахстан)

Г. Темиртон

Центральный государственный музей РК

Аннотация. В статье на примере старейшего как в Казахстане, так и в Центральной Азии музея рассмотрена одна из главных направлений музейной работы – научно-исследовательская деятельность на основе его фондовых коллекций. Речь идет, прежде всего, о социально-гуманитарных исследованиях источниковедческого характера, которые направлены на камеральную обработку, классификацию, выявление и определение документальных свойств музейных предметов, а также их научную каталогизацию. На примере выполняемых музеем исследовательских программ показана его научная деятельность, направленная как на развитие профильных дисциплин, так и популяризацию историко-культурного наследия страны. Основное внимание уделено музееведческим тематическим исследованиям, которые призваны формировать новые знания в области методики выявления, сбора, хранения, обработки музейных предметов, а также изучения музейных фондов как важной источниковой научной базы.

Материалы и методы исследования. В статье использованы материалы и результаты научно-прикладных исследований Центрального государственного музея, реализованных в рамках

государственных конкурсов по программно-целевому финансированию: в частности, впервые введенные в научный оборот акварельные работы первого казахского профессионального художника А. Кастеева из фондов музеев Казахстана. Данные материалы в рамках реализованного проекта были изучены как представляющие собой историко-этнографические источники по традиционной культуре казахского народа. Материалами исследования также послужили этнографические предметы по казахской традиционной прикладной культуре конца XVII – начала XX вв., а также археологические коллекции, относящиеся к эпохе средневековья.

В соответствии с различным характером музейных предметов, использованы соответствующие профилю научного изучения исследовательские методы: так, при систематизации и классификации этнографических предметов из фондов музеев применены тематико-проблемные принципы, а также изучение предметов по общим типологическим признакам – систематизация, идентифицирование, сопоставление аналогов, историко-культурные, контекстуальные и другие научные методы. Для анализа основных категорий археологического материала использованы историко-типологический и сравнительно-сопоставительный методы.

Ключевые слова: музей, наука, история, культура, музейные коллекции.

Для цитирования: Г. Темиртон. Научно-исследовательская работа музея как основное направление музейной деятельности (на примере опыта работы Центрального государственного музея Республики Казахстан) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 31-45. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.03

Introduction.

It should be noted that museums by their cultural and educational nature are part of the system of scientific research institutions. Therefore, the research work of modern museums, as one of the leading areas of their activity, should be associated with the accumulation, processing, and introduction into a scientific and general cultural turnover of their rich collections - objects of historical and cultural heritage.

The field expeditions (archaeological, ethnographic, archaeographic, etc.), which are usually not replaced by a mere collection of items of museum importance, but are accompanied by their study and selection according to certain criteria, defining the “documented” subject of the historical epoch or the particular processes that took place in society and nature, also eloquently testify to the research nature of a museum.

However, unfortunately, many Kazakh museums continue to work only as cultural and educational institutions. Therefore, the question of obtaining the status of scientific and scientific-technical institution for many museums of the republic is still relevant.

The availability of a strong scientific base will allow museums to build various forms of activities in a new way and become the main guarantor of the effective realization of the museum’s functions as both a research and cultural and educational institution. Thus, museum research activity solves tasks that defined as follows: “the study of processes related to the processing of museum collections (museological objectives); the study of museum objects as sources of knowledge (source study objectives); sectoral objectives, which mostly coincide with the objectives of other research institutions” [Muzeevedenie, 2010: 76]. In other words, the scientific work of museums should be defined by the tasks of accumulating documentary evidence and sources of knowledge, processing them, and putting them into scientific circulation.

Discussion.

As a rule, the subject matter of a museum’s research activity depends on its profile (historical, art history, technical, etc.). The content of a museum’s scientific research directly related to its collections, i.e. its holdings, as well as its field research and expeditions.

The functioning of museums as research centers will enable them to work on the key problems of history, archaeology, anthropology, ethnography, source studies, cultural studies, art studies, etc.

It should also be noted that museums’ research work should also be conducted in the field of scientific and practical work - accounting, storage, and acquisition of collections, restoration, and conservation of

museum exhibits, the cataloguing of museum collections, including cameral processing, systematization and attribution of museum objects.

In this context, it can be argued that the structural and functional strengthening of the museum's research foundations will contribute to the scientific competence and high methodological culture of the museum staff themselves.

To the main stages and directions of the research work of museums (to the methodology of research). Heretofore, we should note that museum research undergoes the same stages and phases as other scientific researches. That is, first, it is necessary to understand the research problem, to define the topic. Having formulated the main purpose of the research and the tasks to be solved during the research, develop a scientific assumption (hypothesis) on how the goal of the research will be achieved, and make a concept (program) of the future scientific research.

Of particular importance in conducting a scientific investigation of a museum is the definition of research methods, which should include both general scientific methods (empirical research, theoretical knowledge, general-logic methods) and research methods developed by core disciplines: for natural objects - the methods of natural sciences (biology, geology, soil science, etc.), for works of art - art history methods, for historical monuments (depending on the subject and object of research) - methods of archeology, ethnography, history, etc. [Popravko, 2005].

While not going deep into the description of the complex system of theoretical aspects of the scientific cognition methods, which include a system of principles and methods of achieving objective cognition of reality within the framework of research activity, we will briefly note that scientific research in museums should consist of the following important stages, including the "museology" one:

- Identification and selection of objects of museum significance from the living environment;
- cameral processing, photofixation;
- acquisition of collections (registration of museum objects, their initial systematization);
- the systematization and classification of objects (identifying the properties of museum objects);
- compilation of a database of museum objects according to the problem-thematic principle;
- scientific description (scientific attribution);
- determining the chronological and geographical scope of under-research materials;
- passport nation of museum artifacts;
- conducting a comparative-historical, typological analysis with analogous artifacts from museum collections;
- research results presentation;
- scientific cataloging, and so on.

It should also be noted that one of the profile areas of museum work - designing multi-thematic expositions and exhibitions - is also a special "objectified" type of scientific and publishing activity of a museum [Alimbai, 2016].

It is important to remember and realize that the scientific and applied significance of museum research lies in the study of the scientific and cognitive potential and historical - cultural significance of museum collections. Therefore, the directions of research work of museums can, and indeed should, as mentioned above, be determined in connection with their profile.

For example, historical museums, when covering the ancient history and culture of Kazakhstan, use material sources such as museum artifacts from their own archaeological, ethnographic, and other collections. Over the years many historical museums have developed rich archaeological and ethnographic collections. Unfortunately, the scientific processing and publication of artifacts from these collections has lagged far behind the process of collection and therefore requires careful source analysis, comparison as well as correlation with new research that has been carried out in recent years. Thus, a scientific study of museum collections will enable a transition from their factual statement to the reconstruction of historical processes.

Many museum artifacts have not yet been scientifically studied in national historiography, including, for example, ethnological ones. Practically every regional museum in Kazakhstan keeps a considerable

quantity of subjects of the Kazakh ethnography, among which there are utilitarian subjects, horse equipment, and, especially, subjects of national applied art, differing with diversity and variety, etc. To date, museums have failed to properly identify and classify different branches and technological methods of manufacture and practical use of objects of traditional culture, including objects of traditional applied and decorative arts of the Kazakhs. At the same time, several traditional names and structural and functional characteristics of their creation and use also need to be studied and clarified. To date, for example, the importance of individual branches of traditional applied arts as the most important elements of “traditional Kazakh culture of life” has not been practically investigated and so on [Alimbaı, 2016].

Meanwhile, museum artifacts, forming a unique corpus of historical sources, as foreign historiographical practice shows, traditionally characterized by the greatest representativeness and visibility. In this regard, the issues of large-scale and in-depth study of museum collections with subsequent reflection in scientific works - monographs and scientific catalogs - become more relevant.

Incidentally, scientific cataloging, as one of the leading areas of museum research work, can provide the most complete insight into any of the museum collections, the history of its origin and acquisition, study, and use, which has a great scientific and practical and scientific-cognitive sense. It is through scientific cataloging that an enormous number of museum artifacts from museum collections brought into scientific circulation, which will enable researchers, specialists, and the general public to gain access to museum collections.

On the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, research work (to the practice of experience exchange). The scientific activity of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (further - CGM RK) is directed, as all museums of the country, on the realization of national tasks of preservation and studying of the historical material and spiritual heritage of the country.

Since 2005, the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan has been functioning with the official status of a research organization and has kept the status of a flagship among the republic museums in the field of organization of research work. The strengthening of the museum’s scientific potential made it possible to bring the activity of the museum as a whole to a new level. As it known, the CGM RK took an active part in the strategic state program “Madeni mura” on revival, study, and preservation of national culture and continues this tradition until today.

The museum was the first in Kazakhstan to launch scientific and applied projects, which resulted in scientific and popular scientific monographs, museum scientific catalogs, and so on.

Currently, the Central State Museum of Kazakhstan, along with other research centers of the country operates as a scientific institute, the main purpose of which is the accumulation, storage, study, and popularization of a variety of artifacts of Kazakhstan’s history and culture. Therefore in its scientific activity, the Central State Museum actively attracts museum values and museum artifacts of different origins, little known in the national historiography, as a reliable source base for the study of the history and culture of Kazakhstan.

The Museum’s research organization includes four research centers and two collection units:

- Anthropology and Ethnology Center;
- Center of archeology;
- Center for Museum Source Studies and Manuscripts;
- Center for the Study of Kazakhstan’s History;
- Group for the storage of funds;
- Fund Accounting Group.

Activities of the centers and all structural subdivisions of the Museum cover collection, scientific funds, scientific-research, exposition, and exhibition, cultural-educational, and other types of work. Employees of all scientific centers and stock departments of the Museum, along with their main work, develop scientifically and applied research. The results of the research work of the researchers of the Museum reflected in the permanent expositions and temporary exhibitions, which give a general idea about the history and culture of Kazakhstan. The results of the scientific activity of the museum staff published in the form of encyclopedias, catalogs, albums, articles, etc. Approbation of the museum research takes

place at international and republican scientific forums (conferences, symposiums, seminars, etc.).

Due to rich fund collections with practically inexhaustible heuristic possibilities and, having serious scientific potential, the Museum annually carries out some major scientific research. The experience of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan in the implementation of scientific and applied projects has shown that stock and exhibit materials of domestic museums are a source of a reliable base for the study of the history and culture of the country in one or another subject-thematically determined chronological range.

The objects of scientific projects are the collection materials of the Central State Museum of Archeology, Ethnography, and Source Study, as well as the stock collections of Kazakh and Russian local history museums and archives, libraries, and other scientific institutions. The purpose and tasks of the research work of the museum consist in revealing, systematization, studying, and cataloging archaeological and ethnographic collections, holdings of rare manuscripts and books, sphragistics, heraldry, memorial complexes of the CSM RK, and also archival, museum and library sources both in Kazakhstan and the neighboring countries, concerning history and culture of Kazakh people, beginning from ancient times up to the present. The research carried out as part of the museum's scientific and applied projects has made it possible to introduce a body of new source materials and artifacts into science, which has greatly enriched the scientific base for research of contemporary scientists in the fields of archaeology, ethnography, history, source studies, cultural studies, museology and other branches of science [Alimbai, 2004].

In the field of research organization, the scientific centers and fund units of the Central State Museum of RK carry out active scientific organizational and research work in the field of anthropology, ethnology, history, archeology, museum source study and manuscripts. The efforts of researchers focused on cataloguing of museum collections, including cameral processing, systematization and attribution of the most valuable museum items. In addition, there is an active inventory, certification and electronic cataloguing of museum collections.

A brief summary of some of the implemented scientific-applied projects of the CSM RK.

➤ *Kazakhstan in the Middle Ages (VI-XV cc.) Archaeological collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Scientific catalogue*” (scientific supervisor H.Aitkul). During the study of the scientific and cognitive potential of medieval archaeological artifacts from the collection of the Central State Museum of Kazakhstan carried out cameral processing, photofixation, systematization and their scientific description. The museum objects studied based on the problem-thematic approach; comparative-historical and typological analyses carried out, together with similar artifacts from Kazakhstan and other regions, in terms of their typological and chronological similarity.

The study of this museum's archaeological collection has allowed researchers to systematize, classify and make active scientific use of archaeological artifacts from medieval Kazakhstan from the collections of the Central Museum. Performed geographical, chronological and thematic classification of the objects based on their habitat, time and purpose, made it possible to systematize the collections, i.e. to group them according to the types and kinds of monuments. Based on earlier scientific researches (publications, monographs by other scholars, etc.), as well as the collections of other museums, a comparative and contrasting analysis of the artifacts with their existing analogues was carried out and was made a scientific description. Thus, as an example, the ceramic bowl of XIII-XIV centuries from ancient settlement Saraishyk, Western Kazakhstan (fig. 1). It is necessary to tell, that ceramic products, including ornamented with various patterns (zoomorphic, vegetative, geometrical, etc.) occupy a special place in archaeological context of medieval Kazakhstan. This bowl, for instance, is richly coloured and features a goose and/or duck-like bird in the centre, richly ornamented in several rows of different non-repeating plant motifs in blue. The ornament itself superimposed over the layer of white engobe [Torezhanova, 2007a: 265]. It is possible to note that the bowl is an example of polychrome painted ceramics, which had certain value in the development of the city decorative – art craft. It is confirmed both by the considerable quantity of ceramic products and by the number of potteries on the territory of Kazakhstan in the middle ages.

Fig. 1. CMK KP 22641/11
A bowl with a depiction of a bird (from different angles)

The museum collection of archaeological artifacts from the Middle Ages also includes a variety of jewellery. For example, necklaces from the XIII-XIV centuries found at the Saraishyk ancient settlement in Western Kazakhstan (Fig. 2).

The necklaces consist of colored beads made from different materials - stone, glass and rock crystal. Their examination by museum researchers helped clarify various details, including the difference and dissimilarity of the beads. For example, researchers (N.Torezhanova) note many forms and types of beads: spherical, as well as ribbed, “mosaic”, “epaulette”, “ellipsoidal” and others. (Fig. 3. CMK KP 26522/3). The coloring of glass beads was also determined by means of “metallic dyes”: dark green, dark blue and black colors achieved by varying dosages of copper oxide; purer blue by cobalt oxide, purple and brown by varying dosages of manganese oxide (CMK KP 26522/3. CMK KP 26494/2). As for the semantic meaning of jewelry made from natural stones, it can be said that they helped to form “an understanding of their material and sacred value in the traditional consciousness of people, and the ornaments resulted from visions of a fantastic imaginary world created by mythology and folk representational folklore, interwoven with real life” [Torezhanova, 2007b: 70].

It should be noted that as part of the project were studied, the physical properties, functional purpose, materials, method of manufacture and other features and properties of other artifacts were identified.

As a result of the scientific research about 800 storage units of new sources - artifacts of the medieval period of Kazakhstan on the basis of archaeological collections of the CSM RK have been put into scientific circulation.

Fig. 2. CMK KP 26522/3 Necklace. XIII-XIV centuries. Rock crystal, lemongrass, glass. Carving, polishing, drilling. Dimensions: rock crystal 1.3 cm height, 1.6 cm diameter. glass 0.4-1.3 cm diameter. Saraishyk Settlement, Western Kazakhstan.

Fig. 3. CMK KP 26494/2 Necklace. XIII-XIV centuries. Rock crystal, lemongrass, glass. Carving, polishing, drilling. Dimensions: length 1.6 cm, diameter 1.8 cm; lemongrass length 2.2 cm, width 1.2 cm; ribbed length 1.3 cm; the rest between 0.4 cm and 1.6 cm in diameter. Saraishyk settlement, Western Kazakhstan.

Fig. 2-3. CMK KP 26522/3, CMK KP 26494/2
Necklaces (fragments). XIII-XIV cc. Saraislyk settlement, Western Kazakhstan.

➤ «Kazakh traditional art as a historical and ethnographic source. Monograph catalogue» (scientific supervisor - Nursan Alimbai). The main aim of this project was the scientific attribution and certification of museum objects, which are a part of the traditional material culture of the Kazakhs, kept in the museum collections. According to the work plan and objectives of the project, traditional belts (Fig. 4–9) and jewellery selected from the ethno-graphic collection of the CSM RK. Prior to researching these museum items, a bibliography was compiled. That is, the historiography of the items in question, the level of research on them, and their names in the traditional sense of the word, have been scientifically investigated.

Fig.4. KP 12792
"Kise beldik" – Kazakh hunting belt with "kise"
(bag, pocket), as well as decorative pendants
"dandaku". Leather, metal, silver forging,
ornamented.

Fig.5. KP 1203

Kazakh hunting belt with accessories attached to the straps - a bag (kise) made of embossed leather, a horn powder flask "okshantai", two leather pouches.

Fig.6. KP 16064

"Kemer Beldik" – leather men's belt. Leather, metal, forging. Decorated with silver metal plaques. Made by master Kurmanbay from the genus "alban-kystyk", the beginning of the 20th century.

Fig.7. KP 1190.

Kazakh belt, male. Leather, metal, forging. Finished with applied silver plates with a buckle. Plates and buckle are ornamented.

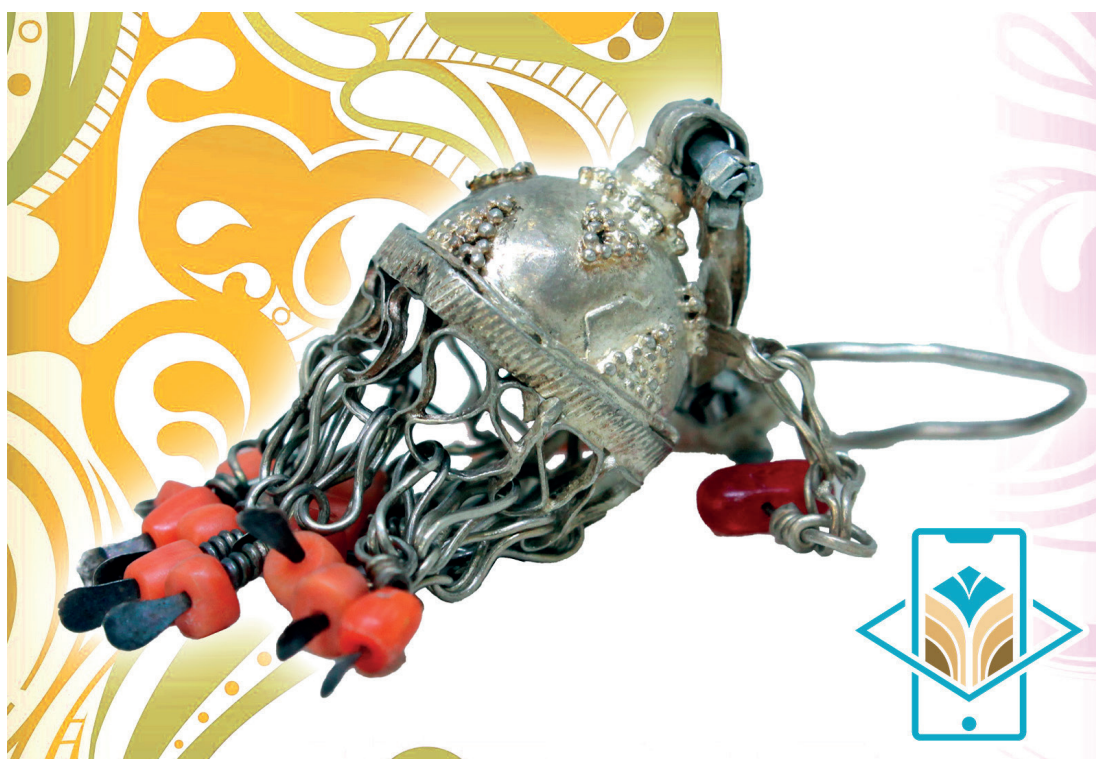

Fig.8. KP 27511/8 a

Kazakh national earrings with pendants. Metal, silver, bending, granulation. Earrings consist of two parts: the upper round plate is decorated with a black stone, the lower one is made in the form of "kumbez". Earrings are decorated with pendants with strung coral beads.

Fig.9. KP 14829.

Onirzhiiek (alqa) – Women's breast decoration. Silver, stamp, filigree, casting, stamping, blackening. XX century. Onirzhiiek is ornamented, consists of two parts - rectangular and triangular with pendants.

After that, work was done on sorting, classifying, determining the exhibits to be introduced in the project by named items, determining their chronological range, specifying the geographical area, taking photographs and determining the sphere of application. In the course of the work, the main points of the forms of manufacture, technique, and storage conditions of the museum's applied art items were taken into account.

Within the framework of the project implementation the scientific attribution of more than 600 items of traditional applied arts of the Kazakhs from the funds and expositions of the CSM RK was made. Attention was also paid to the definition of the production technique of each item, forms of decoration, processing, decoration (decorative elements). Thus, by means of scientific attribution of museum items a unified systematized documentation was created, which is the basis of scientific cataloguing.

➤ *“Watercolours of Abilkhan Kasteev as a Historical and Ethnographic Source” (based on materials from the funds of museums in Kazakhstan). Scientific catalogue” (scientific supervisor - Galiya Temirton).* Proceeding from the main task of the project - study of Abilkhan Kasteev's watercolor paintings as a special category of historical and ethnographic sources on traditional culture of Kazakh people, a

complex work on historiography of fine arts of Kazakhstan carried out from the beginning of the year. In order to, fully explore the topic, its historical and ethno-cultural aspects, scientific literature representing various branches of socio-humanitarian knowledge (history, ethnology, anthropology, sociology, cultural studies, and art history) was widely used. In the study of Kasteev's watercolour work, the main focus was to investigate it as a unique corpus of historical sources from museum collections, with ethnicity as the central subject matter, setting the general tone for his work. Therefore, in the course of the research these works of the artist represented a special subject field, which was referred to the objects of visual anthropology, justified in terms of their critical analysis - comparative and typological. The structure of the scientific analysis, however, was conditioned by the following logical links:

- First and foremost, the need to define provisions for the study of visual sources as objects of visual anthropology;

- Secondly, the need to justify the documentation of the drawing (in this case, the watercolor) as a visual source relating to the objects of visual anthropology;

- Thirdly, to carry out a comparative and typological analysis of the object of research - the watercolor works of Abilkhan Kasteev with examples and analogues, as well as with museum objects from the ethnographic collection of the Central State Museum of Kazakhstan, in order to confirm the objectivity of the study.

The study has attempted to define its own provisions for the study of visual sources as objects of visual anthropology in general, in accordance with one of the main theses of scientific research. In this sense, theoretical and methodological approaches in the study of visual sources as objects of visual anthropology have been considered from the perspective of modern humanitarian knowledge. First, it noted that visual anthropology is one of the most relevant interdisciplinary fields of scientific knowledge, aimed at obtaining audiovisual information about little-known aspects of society and exploring their ethno-visual features, obtained by fixation: spiritual, domestic, natural, historical, cultural, etc. Identified and clarified the existence of different types of visual sources, thus providing further assurance of their diversity [Temirton, 2018a: 45]. Particular attention paid to the fact that visual anthropology embraces all visual means of cultural transmission, including drawing, photography, museum exhibition, theatre and the media. At the same time, without detracting from the importance and properties of the more dynamic objects of visual culture (cinema, video, etc.), still, in accordance with the objectives of this study, emphasis was placed on drawing as the most ancient form of visual culture recognized by the international scientific community, as the “imprint” of the world view and “synonymous with the truth of information” [Temirton, 2018b: 274].

In accordance with the set tasks, a scientific identification of ethnographic objects and subjects depicted in Abilkhan Kasteev's watercolour paintings with the objects from the ethnographic collections of the Central State Museum was also made (Fig. 10-11).

Fig. 10. KP 6152 A. Kasteev. “In the Yurt of Hero of Socialist Labor Almagambetov Shabadan”. 1948. B., color., 40x60 cm.

Fig. 11. KP 13315 Men's winter headdress. 20th century (Taldykorgan region, Kazakhstan).

In this case a special place is given to the comparative analysis of A. Kasteev's watercolour paintings, in which with documentary precision and detailed elaboration the artist traced all elements of objects, with ethnographic objects of history and culture of the Kazakh people, which used to be in the traditional environment and which are kept in the exposures and fund collections of the CSM RK (e.g. the headdress of Shabadan Almagambetov pictured with museum item KP 13315).

In this research context, using appropriate methodological tools and critical analysis, a comparative typological analysis of visual artifacts – watercolour paintings by A.Kasteev depicting Kazakh ornaments with similar historical museum objects as traditional cultural phenomena was conducted.

The comparative analysis pays special attention not only to the author's approach to the artistic and aesthetic organisation and compositional solution in the creation of paintings, but also to the artist's aspiration to preserve national features despite the harsh ideological framework of the Soviet time.

A special interest in the study of Abilkhan Kasteev's work within the framework of museum scientific research also paid to scientific works dedicated to the study of fine arts through the prism of traditional worldview of the Kazakh people and, thus, revealing the historical and ethnographic nature of his works.

Overall, in the course of the research Kasteev's watercolor paintings studied as important ethnographic material, and the artist himself as an expert on Kazakh customs and traditions, i.e. as an ethnophore who revealed his creative vision through the prism of traditional artistic consciousness, while maintaining authenticity and closeness to nature.

Conclusion.

In summary, we note that scientific research and cataloguing of museum collections form the source base on the history of Kazakhstan and the culture and ethnography of the Kazakh people, which can become the basis for scientific research in the present and future. The scientific and applied significance of museum research projects lies in uncovering the scientific-cognitive and historical-cultural potential of museum collections.

The preservation of national culture also depends largely on the timely scientific research and reconstruction of the historical and cultural heritage concentrated in museum collections. In addition, the research and cultural and educational achievements of Kazakhstan's museums can be higher if museums are in constant creative search. This, of course, should be promoted by structural and functional reform and improvement of museums in Kazakhstan as research, cultural and educational institutions in accordance with modern ideology and technology of international museum building.

Abbreviations:

CSM RK (ҚР MOM) – Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

КР – receipt book

REFERENCES

Alimbai N. Kazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalyk muzei: kyskhasha tarihi ekskurs, kurylymдыkh озгерістер, озекті маселелері. // Ortalykh muzei enbekteri: tarih, etnologia, folklortanu, antropologia, derektanu, numizmatika. Almaty: Gylym, 2004. 395 p. (In Kazakh).

Alimbai N. Centralny gosudarstvenny muzei Respubliki Kazakhstan. // Otchet za 2015 god. / Nauchn. red. N. Alimbai. – Almaty, 2016, pp. 294. (In Kazakh).

Muzevedenie. Pod red. N.V. Myagtinoy. Vladimir, 2010, p. 116. (In Russian).

Popravko E.A. Muzevedenie. Vladivostok: izdatelstvo “VGUES”, 2005. p. 230. (In Russian).

Temirton Galiya. Mezhdisciplinarnyi podhod v izuchenii ob'ektov vizual'noi antropologii (na primere akvarel'nyh rabot Abilhana Kasteeva) // Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo universiteta imeni al'Farabi. Seria filosofii, kulturologii i politologii, №4 (66). 2018, pp. 40-50. (In Russian).

Temirton Galiya. Risunok kak istochnik vizual'noi antropologii // «Khazakhstanagy zamanauı gylym men bilimnin damu bolashagy men urdisi» atty respublikalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya synyn materialdary. – Pavlodar: S.Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2018, pp. 272-279. (In Russian)

Torezhanova N.Zh. Chashi s izobrazheniem pticy iz gorodisha Saraishyk XIII-XIV vv. // Kadyrbaevskie chtenia. Aktobe: PrintA, 2007, pp. 264-265. (In Russian).

Torezhanova N. Zh. Magia kamnei i ukrashenii // Shahar-Kultura, 2 (14), 2007, pp. 70-71. (In Russian).

Автор туралы мәлімет: Галия Темиртон – PhD, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директорының ғылыми жұмыстары жөніндегі орынбасары (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Сведения об авторе: Галия Темиртон – PhD, заместитель директора Центрального Государственного музея Республики Казахстан (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Information about the author: Galiya Temirton – PhD, Deputy Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan for scientific work (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

МУЗЕИ АЛМАТЫ И АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ПОСЕТИТЕЛИ: ОЖИДАНИЯ И РЕАЛЬНОСТЬ

Г.Ш. Файзуллина
Университет «Туран»

Аннотация. В статье представлены музеи Алматы и Алматинской области в контексте оценок представителями «будущего поколения», для которого они традиционно хранят наследие. В анкетировании участвовали 54 студента. Автором проанализировано 48 анкет. Сделан вывод о том, что создание условий для реализации потребностей в самосознании и самопознании возможно в диалоге с посетителем и в процессе проведения внутреннего аудита своей деятельности с помощью поиска ответов на вопросы, связанные с оценкой музея с точки зрения посетителя. Кроме того, представлена эмоциональная оценка трех литературно-мемориальных музеев Алматинской области в формате публикаций в социальных сетях.

Материалы и методы исследования. Объектом комплексного социологического исследования являются посетители различного возраста, образования и социального положения. Для создания полноценного диалога музея с посетителями, понимания их потребности, проанализированы анкеты-задания профессиональных фокус-групп, исследованы их интересы и предпочтения. Результаты проведенных исследований позволили выявить особые интересы целевой аудитории.

Ключевые слова: музеи Алматы, музеи Алматинской области, студенты, университет «Туран», музейные посетители.

Для цитирования: Файзуллина Г.Ш. Музеи Алматы и Алматинской области и посетители: ожидания и реальность // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 46-53. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.04

АЛМАТЫ ЖӘНЕ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ МУЗЕЙЛЕРІ ЖӘНЕ КЕЛУШІЛЕР: КҮТІЛЕТІН ЖӘНЕ ШЫНАЙЫ НӘТИЖЕЛЕР

Г.Ш. Файзуллина
«Тұран» университеті

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі түрде мұраны сақтайтын Алматы және Алматы облысының музейлері «болашақ ұрпақ» өкілдерінің бағалауы аясында ұсынылған. Сауалнамаға 54 студент қатысты. Автор 48 сауалнаманы талдады. Өзін-өзі тану және өзін-өзі тану қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін жағдай жасау келушімен диалогта және келушінің көзқарасы бойынша музейді бағалауға байланысты сұрақтарға жауап іздеу арқылы өз қызметіне ішкі аудит жүргізу барысында мүмкін болады деген қорытынды жасалған.

Сонымен қатар, Алматы облысының үш әдеби-мемориалдық музейлеріне әлеуметтік желілердегі жарияланымдар форматында берілген эмоционалды баға ұсынылды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Кешенді әлеуметтанулық зерттеу нысаны әртүрлі жастағы, білімдегі және әлеуметтік жағдайдағы келушілер болып табылады. Мұражайдың келушілермен толыққанды диалог құру, олардың қажеттіліктерін түсіну үшін кәсіби фокус-топтардың сауалнама-тапсырмалары талданды, олардың қызығушылықтары мен қалаулары зерттелді. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері мақсатты аудиторияның ерекше мүдделерін анықтауға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: Алматы музейлері, Алматы облысының музейлері, студенттер, «Тұран» университеті, музей қонақтары.

Сілтеме жасау үшін: Файзуллина Г.Ш. Алматы және Алматы облысының музейлері және келушілер: күтілетін және шынайы нәтижелер // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 46-53 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.04

MUSEUMS OF ALMATY AND ALMATY REGION AND VISITORS: EXPECTATIONS AND REALITY

G.Sh. Faizullina
“Turan” University

Abstract. The article presents the museums of Almaty and Almaty region in the context of assessments by representatives of the future generation, for whom they traditionally preserve the heritage. 54 students participated. The author analyzed 48 questionnaires. It is concluded that the creation of conditions for the realization of the needs for self-awareness and self-knowledge is possible in a dialogue with the visitor and in the process of conducting an internal audit of its activities by searching for answers to questions related to the evaluation of the museum from the visitor’s point of view. In addition, an emotional assessment of three literary and memorial museums of the Almaty region in the format of publications in social networks is presented.

Materials and methods. The objects of a comprehensive sociological survey are visitors of different age, education and social status. To create a full-fledged dialogue between the museum and its visitors, to understand their needs, were analyzed questionnaire-assignments of professional focus groups, their interests and preferences were investigated. The results of the research allowed identifying the special interests of the target audience.

Keywords: museums of Almaty, museums of Almaty region, students, “Turan” University, museum visitors.

For citation: G.Sh. Faizullina. Museums of Almaty and Almaty region and visitors: expectations and reality // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 46-53 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.04

Введение.

Одной из целевых аудиторий музеев Алматы и Алматинской области является студенческая молодежь. Ведь известно, что в образовании важную роль играют не только традиционные академические формы усвоения базовых знаний, но образование культурой, формирование ценностных установок межличностных отношений и восприятие цивилизационной культуры. В этом процессе большую роль играют музеи, которые как институциональный феномен для этого, в общем-то, и создавались. Примером этому может служить обращение военного губернатора Оренбургского края П.П. Сухтелена (1788-1833), прибывшего в Оренбург весной 1830 года, и уже в ноябре приступившего к созданию «Музеума для сосредоточения всяких предметов, служить могущих к вящему развитию понятий юношества и к общей пользе распространения наук» [ГАОО, Л. 5] (впоследствии коллекции этого музея вошли в состав фондов ЦГМ РК).

Обсуждение.

В контексте множества, например, российских работ на тему «музей и посетитель» необходимо отметить диссертационное исследование Мишиной И.В. «Музей в системе ценностных ориентаций российского студенчества». В данной работе обосновано замечено: «Студенчество особо выделяется среди различных категорий посетителей музея, притом не только своими возрастными характеристиками и спецификой психологического строя, но и той социальной ролью, которую учащиеся вузов призваны сыграть в развитии общества. Это позволяет видеть в них аудиторию, объективно обладающую пробуждающимися потребностями в расширении своих знаний и представлений об окружающем мире, углублении своей культуры. Для музейных работников это оборачивается повышенной восприимчивостью данной аудитории, актуальностью интересов к музейным экспонатам, способствующим их духовному развитию, стремлением к диалогу и взаимодействию с теми, кто хранит, показывает, интерпретирует сосредоточенные в музеях памятники» [Мишина, URL: <https://www.dissercat.com/content/muzei-v-sisteme-tsennostnykh-orientatsii-rossiiskogo-studenchestva>]. Студенты не только играют пассивную роль посетителей музеев, но и активно принимают участие в конференциях и семинарах,

выступая в роли волонтеров и активных докладчиков. Например, в Санкт-Петербурге в 2022 году состоялась конференция «Студенты университета в университетском музее». В Алматы можно отметить регулярное участие студентов исторического факультета КазНУ им. аль-Фараби в «Аль-Фарабиевских чтениях» или «Оразбаевских чтениях». Однако большинство работ рассматривают именно художественные музеи во взаимодействии с посетителем. Например, «Образовательные традиции художественных музеев России конца XX – начала XXI в.: на примере Государственного Русского музея» [Ильинская, URL: <https://www.dissercat.com/content/obrazovatelnye-traditsii-khudozhestvennykh-muzeev-rossii-kontsa-xx-nachala-xxi-v>]; «Музеи: В Поисках Новой Модели» (в основном на материалах ГМИ РК им. А. Кастеева) [Цай, Тукмадиева, 2017] и др.

Поскольку музеи со своей стороны для создания полноценного диалога с посетителями должны понимать их потребности, для выявления их интересов и предпочтений используют множество методов и форм взаимодействия. Одной из них является работа с фокус-группами, которыми фактически могут быть, например, подростковые и другие клубы при музеях, деятельность которых не приносит коммерческой выгоды музею и не влияет на показатели посещаемости, но, при этом, позволяют в процессе совместной деятельности выявить особые интересы этой целевой аудитории. В нашем случае исследование по оценке музеев с позиции посетителей базируется на опросе 54 студентов, обучавшихся с 2017-2020 гг. Это были отдельные группы, изучавшие предмет «Музееведение» всего по одному семестру в один учебный год. Эту группу респондентов можно считать фокус-группой, потому что в ее состав вошли будущие «производители музейного продукта» – 11 студентов Казахского Национального университета им. Аль-Фараби, обучавшиеся по специальности «Музейное дело и охрана памятников», а также «посредники-продавцы музейного продукта» – 43 студента Университета «Туран» по специальности «Туризм». Таким образом, их интерес и оценка были отчасти, также профессиональными.

Участники опроса в течение семестра заполняли шесть анкет-заданий [Руководство ..., 2008: 80-86], наиболее подробной из них являлась – «Контрольный перечень оценок с точки зрения посетителя». Она состояла из четырех групп («Общие индикаторы», «Прибытие», «Приветствие и ориентация», «Экспозиция и выставки») 35 вопросов, на каждый из которых возможен был один из предлагаемых ответов-оценок – «Хороший стандарт» / «Адекватный, но может быть улучшен» / «Неудачный».

Следует, пожалуй, полностью привести список этих вопросов для понимания нижеприведенных результатов опроса, и в принципе, каждый сотрудник музея сам может впоследствии оценить свой музей с позиции посетителя.

Общие индикаторы:

1. Какие существуют индикаторы, которые показывают, что к посетителю музея относятся серьезно, и что музей проявляет заботу о качестве их визита?

2. Есть ли короткое сообщение в музейных печатных материалах/ веб-сайте, на стенде у входа в музей, где заявлены намерения/предложения музея?

Прибытие:

3. Легко ли найти дорогу к музею?

4. Имеются ли заметные указатели направления движения к музею для водителей автомашин и пешеходов?

5. Где припарковать машину?

6. Как далеко находится парковка от входа в музей?

7. Есть ли пространство рядом с входом для людей с ограниченными возможностями?

Приветствие и ориентация:

8. Кто приветствует посетителей?

9. Как они приветствуют?

10. Вежливы ли они и дают ли точную информацию?

11. Видно ли по прибытии, где расположены те или иные объекты: туалеты, гардероб, справочная, учебные классы, экспозиция?

12. Откуда посетителю становится известно о том, что произойдет сегодня?
13. Какие условия предлагаются для семей, детей, лиц с инвалидностью, исследователей?
14. Сколько есть времени у посетителя до закрытия?
15. Взимается ли плата, какой ее размер, существуют ли скидки для детей и пожилых людей?
16. Разрешается ли посетителям делать фотоснимки?
17. Можно ли взять ребенка с коляской?

Экспозиция и выставки:

18. Привлекают ли они посетителей визуально?
19. Пространство экспозиции свободное, или это место является темным и мрачным?
20. Можно ли прочесть надписи?
21. Правильно ли направлено освещение?
22. Являются ли экспозиционные и выставочные пространства шумными или безлюдными?
23. Понимает ли посетитель интеллектуальный контекст и содержание выставок?
24. Может ли посетитель получить больше информации об экспонатах, чем написано в этикетке?
25. Куда посетитель может обратиться, чтобы получить такую информацию?
26. Может ли посетитель присесть где-нибудь?
27. Может ли ребенок научиться чему-то на своем уровне и развлечься?
28. Могут ли посетители рассмотреть все предметы на удобной для них высоте?
29. Как посетитель передвигается от одного места к другому?
30. К кому обратиться посетителю, если у него вопрос?
31. Как ему узнать таких людей?
32. Могут ли посетители чего-нибудь выпить или перекусить?
33. Являются ли закуски недорогими?
34. Может ли посетитель присесть на открытом воздухе?
35. Имеются ли туалетные комнаты?

Результаты исследования. В результате знакомства с музеями и их оценки мы получили 48 анкет, из них – 3 без обозначения названия музея. Выбор музеев с позиции студентов был произвольный. Однако следует упомянуть, что чаще они обращались к оценке музеев, которые посетили во время учебной практики, т.е. выбор был в некоторой степени обусловлен преподавателем и учебной программой. Были упомянуты 16 музеев, из них – 4 областных, 6 – мемориальных. По 8 музеям – в наличии по одной анкете. 4 анкеты были заполнены группами из трех студентов. Список музеев: Центральный государственный музей РК (8 анкет); Музей народных музыкальных инструментов им. Ыхласа (6 анкет); Музей Д.А. Кунаева (5 анкет); Жамбыла Жабаева (5); ГМИ им А.Кастеева (4 анкеты); Литературно-мемориальный музей; Музей истории города Алматы (3); «Музей Почитания Матери» («Анаға құрмет мұражайы») (3); Дом-музей М.О. Ауэзова (2); Литературно-мемориальный музей С. Муканова (2); Литературно-мемориальный музей Суюнбая Аронулы; Мемориальный музей Н. Тлендиева; Центральный музей железнодорожного транспорта РК; Геологический музей РК; Музеи «Гылым ордасы»; Военно-исторический музей (Алматы); Музей природы Алматинского заповедника (Талгар).

Общий результат вышел обнадеживающим – большинство позиций было оценено как «хороший стандарт» – 740 оценок, «адекватный, но может быть улучшен» – 586, и лишь 351 (21% от всех оценок) – «неудачный». Следовательно, студентам в музеях нравится быть.

Большой перевес в сторону третьей оценки получил ответ на вопрос «Могут ли посетители чего-нибудь выпить или перекусить?» (37) Положительную картину выровняли только два музея ЦГМРК и ГМИ им. А.Кастеева, в которых есть кафе. На это можно только сказать, что на фоне смены информативной модели музея коммуникативной моделью естественная потребность

Рис. 1. Литературно-мемориальный музей Умбеталы Kарибаева. Май, 2022 г. Фото автора.

Рис. 2. Литературно-мемориальный музей Суюнбая Аронова. Фрагмент экспозиции. «Рифма» из казахского и кыргызского музыкальных инструментов. Май, 2022 г. Фото автора.

Рис. 3. Литературно-мемориальный музей Умбеталы Kарибаева. Мемориальная часть экспозиции. Май, 2022 г. Фото автора.

посетителей должна быть удовлетворена, возможно, за счет создания партнерских связей с пунктами общественного питания. Ведь большинство ответов на вопрос «Может ли посетитель присесть на открытом воздухе?» если не были блестящими, но, во всяком случае, были перспективными на фоне предыдущих данных (соответственно – 16/9/23).

Мы много говорим о преимущественно визуальном восприятии окружающего мира современным поколением людей, при этом не придаем значения внешней музейной навигации, что подтверждается ответами на вопрос «Имеются ли заметные указатели направления движения к музею для водителей автомашин и пешеходов?» (8/8/31). Внутренняя пространственная навигация устроена лучше – «Видно ли по прибытии, где расположены те или иные объекты: туалеты, гардероб, справочная, учебные классы, экспозиция?» (25/15/11). Однако, когда речь заходит о событийном ориентировании в работе музея, здесь вновь возникают не вдохновляющие результаты – «Откуда посетителю становится известно о том, что произойдет сегодня?» (11/23/14), «Есть ли короткое сообщение в музейных печатных материалах/ веб-сайте, на стенде у входа в музей, где заявлены намерения музея?» (16/20/12).

Нельзя обойти стороной вопрос о том, что посетители – это носители рекламы музея, от их впечатления, от эмоций многое зависит, ведь человек часто забывает информацию, но не забывает эмоцию, пережитую в связи с этой информацией. Радует, что в наших музеях все-таки встречаются преимущественно в соответствии с хорошим стандартом гостеприимства – результаты 26/15/6, но, как видим, и в этом случае есть необходимость улучшения позиций. Радует то, что большинство музейщиков понимают, что публикации в социальных сетях на страницах посетителей это также действенная реклама, и на вопрос «Разрешается ли посетителям делать фотоснимки?» оценки были такие – 25/12/11.

Как было отмечено выше, 4 из 16 упомянутых музейщиков были областными. Кстати, они-то и получили в среднем наибольшее количество положительных оценок – старый Музей Ж. Жабаева (20/10/5) и новый «Музей Почитания Матери» (20/8/5). Для сравнения, два главных городских музея – ГМИ им. А.Кастеева – 23/9/3, ЦГМ РК – 11/15/9. Областные музеи имеют ресурс, который позволяет активизировать эмоции, связанные с экскурсионной поездкой, что важно именно для молодежной группы посетителей. Ведь для них это не просто посещение музея, это – путешествие, приключение. Плюс к этому в положительную сторону сыграл тот факт, что студенты «Турана» ездят на университетском автобусе вместимостью не более 20 человек, в отличие от обычных 50-местных туристских автобусов, что способствует общению и объединению одной студенческой группы. Вот, что по этому поводу в своем эссе написала Анель Булатова – «...Я очень долго вспоминала те минуты, что я провела в этих интересных местах. У меня сразу же изменилось отношение ко всему, я стала чаще посещать театры, музейные выставки. Вообще стала приобщаться к искусству, начала свое духовное развитие. На это меня натолкнула первая экскурсия с группой, благодаря которой мы приобщились к искусству, стали ближе друг к другу и лучше понимать себя и других». Видимо стоит городским музеям поразмыслить о внедрении специальных программ, направленных на организацию досуга в музее для небольших студенческих групп, компаний. Например, в Темиртауском городском историко-краеведческом музее с успехом проходят музейные тимбилдинги.

Заключение.

Таким образом, некоторые представленные результаты исследования позволяют сделать общий вывод о том, что у музейщиков Алматы и Алматинской области есть, что улучшать в своей деятельности, ведь пятая часть (21%) оценок студентов были неудовлетворительными. В то же время, по мнению этих же студентов музеи позволяют реализовать «потребность оглянуться назад и потребность к самосознанию и самопознанию». Создание условий для этого возможно в диалоге с посетителем и в процессе проведения внутреннего аудита своей деятельности с помощью поиска ответов на вопросы, связанных с оценкой музея с точки зрения посетителя.

Приложение. P.S. Во время очередной учебной практики в сезон 2022 года студенты образовательной программы «Туризм» университета «Туран» посетили три музея Алматинской области. Считаю уместным публикацию в качестве приложения к данной статье эмоциональные публикации автора в социальных сетях.

@faizullina.galiya <https://www.instagram.com/p/CeaDKsQIh4H/?igshid=MDJmNzVkMjY%3D&fbclid=IwAR0jSqcVZPgiGIQcdHb9j5S8IV1a2vfES5jEue8s2X9jmiHA6uu4ljFLOKQ>

#музеиСемиречья-1 За городом красивые пейзажи. Ну а если в поездке знакомиться с культурой, с музеями, то можно получить 2в1. Итак, три музея в один день в рамках учебной практики студентов-туристов #ТуранУниверситет. Путешествие было правильное – от относительно недавнего прошлого к

более давнему. В мемориальном доме Умбетали Карибаева слышны были реплики студентов – Я такое видел в ауле. Да, да! – посетитель воспринимает материал музея, только если этот материал пропущен через его личный опыт, эмоции, если этот материал имеет к посетителю личное отношение. Абстрактное – «Это наша культура» – не работает! Казалось бы, банально, однако, забегая вперед, скажу – в двух других музеях этого приближения, «вторжения» в мир современных молодых людей не случилось. Одно действительно радовало – пейзажи у нас великолепные, «Семиречье – благословенный край».

В общем, музей Умбетали Карибаева покорила меня мемориальной экспозицией. И ... классика советского музееведения. Есть в ней свое очарование, когда понимаешь и отдаешь себе отчет в том, что это образец 80-х годов XX века. Но когда видишь (об этом в следующих постах) ретрансляцию не лучших методов презентации материала в новых экспозициях, то ... у меня, сердце, болело. Из серии – «За державу обидно».

#музеиСемиречья-2 Архитектура и дизайн для музеев традиционно восточный стиль, я бы сказала – среднеазиатский. Насколько он казахский – не могу сказать. На мой личный дилетантский взгляд – казахский стиль должен быть несколько другим. Про характерные приемы музейной экспозиции советского периода. Забегая вперед, скажу – во всех трех музеях акынов – манекены, которые, как вы уже знаете, я не люблю в музеях, но принимаю, если они перешли по наследству от прошлых экспозиций, а не созданы недавно (как в музее Д. Кунаева, например). Или манекены вполне уместны для той эпохи, когда не было фото и кино, живописи.

Есть мнение, что этикетка – это признак музейного экспоната. В определенном смысле – да, однако, сейчас есть множество примеров, как размещать ее деликатно.

Бюсты, скульптуры – это норма для музеев советской эпохи.

И ... то, что я больше всего не люблю в музеях – копии фотографий, скомпонованные в коллаж, распечатанные в типографии баннеры, зачем то помещенные в витрины. Если это копия, то зачем под стекло? Ведь всегда можно повторить. Ладно бы это делалось 40 лет назад, но это повторяется во всех новых, обновленных экспозициях музеев! (Это к вопросу о новой экспозиции музея Жамбыла). Я могу в ряд выставить фотографии экспозиций музеев, начиная с 30-х годов и до современности с вопросом – найдешь принципиальные отличия? Сходства – да, найдете, отличия – нет, или с трудом. О каком развитии нашего общества может идти речь, если мы осознанно консервируем и транслируем молодежи застывшие образцы советского времени. Поэтому молодежь не любит музеи, потому что там нет жизни. А ведь есть современный опыт и достижения. ...

#музеиСемиречья-3 музей Жамбыла. В моем представлении (раньше), по рассказам очевидцев это был один из лучших музеев. Да, в нем много подлинных экспонатов 30-х годов XX века. Однако, после прошлогодней реэкспозиции у меня появилось чувство будто все комплексы пережили стерилизацию. Новые, чистые, но ... без души. Может я ошибаюсь, но не может быть творческий человек, великий акын быть столь однозначным. Мне даже показалось что это вредительство (то ли со стороны ТОО «Заман-Ту», то ли со стороны чиновников), показывать Жамбыла ровно также как задумали это советские чиновники 30-х (в общем-то, трагических для народа) годов. (Российский вариант – М. Горький). Музей в жанре «Жамбыл-икона». А как сделать так, чтобы он вошел в сердца наших современников? ...

#музеиСемиречья-4 новая экспозиция музея Жамбыла. Два интерактивных киоска, можно послушать произведения Жамбыла. Новые полы, ковры (но не везде, поэтому, когда мы разулись и ходили босиком по голому полу, я вспомнила, что на входе были старые музейные тапочки, может их все-таки одевать на обувь ...). Один экран, нам показали фильм про голодомор 30-х и прочитали трагичный текст. И это был сюр – потому что нам только что с гордостью показали очень благополучную жизнь Жамбыла в это время (с врачом и секретарями). Душа разрывалась от непонимания – неужели нельзя было выстроить материал экскурсии так, чтобы были ответы на вопросы – как чувствовал себя великий поэт с тонкой организацией души, когда видел (или не чувствовал и не видел?) страдания своего народа? ...

Понимаю, трудно в музее представлять нематериальную культуру, трудно слово превратить в образ. Но есть интересные находки за рубежом, почему их не использовать? Или они свою культуру и народ любят, а мы нет? А, в общем много пространства и помещений, где по стенам развешаны витрины с баннерами под стеклом. Уже риторический вопрос – Зачем? А ведь люди думают, что это и есть настоящий музей...

#музеиСемиречья-5 музей Суяунбая. Все также. Но поскольку я люблю музеи, то стараюсь разглядеть интересное, экспозиционные ходы. Здесь была рифма витрины с двумя музыкальными инструментами – казахским и кыргызским, и группой манекенов, представляющих знаменитый айтыс. А еще моя

коллекция фото с окнами в музеях пополнилась фото с имитацией окон. Здание хорошее и пандусы есть. Заехать на коляске в музей можно, но только как внутри по лестницам передвигаться ... Экскурсия на казахском, классическая. И да, пейзаж за музеем – вдохновляющий.

В общем, после третьего музея, на фоне горестных мыслей о том, что моя профессиональная жизнь в Казахстане прошла впустую, если музеи продолжают «настаивать на своих ошибках», я как нормальный идеалист, судорожно стала думать – Что делать? Экспозиции уже есть, типа новые, их не переделать, можно только пытаться интерпретировать по-современному. А для этого надо организовать ежегодную школу экскурсоводов для районных музеев. Они могут спасти ситуацию, если будут творчески (как музейные педагоги) подходить к своему делу. Может быть, стоит устраивать реальные конкурсы с реальными призами, чтобы у них был стимул работать современно и для конкретного (каждого) посетителя.

А Вы как думаете?

ЛИТЕРАТУРА

ГАОО. Ф.6. Оп.10. ЛЛ.5-6.

Ильинская Н.И. Образовательные традиции художественных музеев России конца XX – начала XXI в.: на примере Государственного Русского музея. Москва, 2012. 203 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dissercat.com/content/obrazovatelnye-traditsii-khudozhestvennykh-muzeev-rossii-kontsa-xx-nachala-xxi-v> (Дата обращения: 22.01.2023)

Мишина И.В. Музей в системе ценностных ориентаций российского студенчества. Санкт-Петербург, 2002. 21 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dissercat.com/content/muzei-v-sisteme-tsennostnykh-orientatsii-rossiiskogo-studenchestva> (Дата обращения: 22.01.2023).

Руководство для инструктора: для использования вместе с книгой «Управление музеем: практическое руководство» / Патрик Бойлан, Вики Вулард, Университет города Лондон. ЮНЕСКО. Париж, 2008. С. 80-86.

Цай Александра, Тукмадиева Малика. Музеи: В Поисках Новой Модели. Алматы: SOROS.KZ, PaperLab. 2017. 50 с.

REFERENCES

GAOO. F.6. Op.10. LL.5-6.

Ilnskaia N.I. Obrazovatelnye traditsii hudozhestvennykh muzeev Rosii konsa XX – nachala XXI v.: na primere Gosudarstvennogo Ruskogo muzeia. Moskva, 2012. 203 p. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://www.dissercat.com/content/obrazovatelnye-traditsii-khudozhestvennykh-muzeev-rossii-kontsa-xx-nachala-xxi-v> (Date of access: 22.01.2023) (In Russian)

Mishina I.V. Muzei v sisteme senostnykh orientasi rosiskogo studenchestva. Sankt-Peterburg, 2002. 21 s. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://www.dissercat.com/content/muzei-v-sisteme-tsennostnykh-orientatsii-rossiiskogo-studenchestva> (Date of access: 22.01.2023) (In Russian)

Rukovodstvo dlya instruktora: dlya ispolzovania vmeste s knigoi «Upravlenie muzeem: prakticheskoe rukovodstvo» / Patrik Boilan, Viki Vulard, Universitet goroda London. UNESCO. Parizh, 2008, pp. 80-86. (In Russian)

Tsai Aleksandra, Tukmadijeva Malika. Muzei: V Poiskah Novoi Modeli. Almaty: SOROS.KZ, PaperLab. 2017. 50 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Файзуллина Галия Шаукетовна – тарих ғылымдарының кандидаты, «Туризм және сервис» кафедрасының меңгерушісі, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-3000-4323>. E-mail: g.fazullina@turan-edu.kz

Сведения об авторе: Файзуллина Галия Шаукетовна – кандидат исторических наук, зав. кафедрой «Туризм и сервис», Университет «Тұран», Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-3000-4323>. E-mail: g.fazullina@turan-edu.kz

Information about the author: Galiya Sh. Faizullina – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Tourism and Service, Turan University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3000-4323>. E-mail: g.fazullina@turan-edu.kz

БОТАЙСКАЯ КУЛЬТУРА КАК ЧАСТЬ УРАЛО-ИРТЫШСКОЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ

К.Г. Шакшаков

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»

Аннотация. В статье автором исследуется ареал распространения памятников ботайской культуры на территории Урало-Иртышской культурно-исторической области. Изучена научная литература по энеолиту Урало-Иртышского междуречья и сопредельных регионов Великой евразийской степи. Собраны и проанализированы материалы научных отчетов прошлых лет (из архивов, музеев и библиотек регионов Казахстана – Алматы, Петропавловск). Осуществлены археологические разведки, исследования в полевых сезонах 2021-2022 годов на территории ряда областей Казахстана. Изучен остеологический, керамический материал периода энеолита. Методом аналогии, анализа и синтеза археологических данных получены предварительные результаты, выдвинуты гипотезы по распространению и существованию в древности поселений, идентичности памятников ботайской культуры как значимой части Урало-Иртышской культурно-исторической области.

Материалы и методы исследования. Материалом для исследования послужили памятники ботайской культуры на территории Урало-Иртышского междуречья. В работе проведены аналогии памятников ботайской культуры с другими памятниками Урало-Иртышской культурно-исторической общности, изучена историография по энеолиту Урало-Иртышского междуречья и сопредельных регионов Великой евразийской степи. Осуществлены археологические разведки, полевые исследования на территории ряда областей Казахстана. Изучен остеологический, керамический материал периода энеолита. Методом анализа и синтеза археологических данных получены предварительные результаты, выдвинуты гипотезы по распространению и существованию в древности поселений, идентичности памятников ботайской культуры как значимой части Урало-Иртышской культурно-исторической области.

Ключевые слова: Ботай, конно-степная культура, культура верховой езды, распространение памятников Урало-Иртышской культурно-исторической области.

Для цитирования: К.Г. Шакшаков. Ботайская культура как часть Урало-иртышской культурно-исторической области // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 54-61. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.05

ОРАЛ-ЕРТІС МӘДЕНИ-ТАРИХИ АЙМАҒЫНДАҒЫ БОТАЙ МӘДЕНИЕТИ

Қ.Ғ. Шақшақов

«Ботай» Мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

Аңдатпа. Мақалада автор Орал-Ертіс мәдени-тарихи аймағында Ботай мәдениетінің ескерткіштерінің таралу аймағы зерттеледі. Орал-Ертіс өзендер аралығы және Ұлы Еуразия даласының іргелес аймақтарының энеолит дәуірі бойынша ғылыми әдебиет қолданылды. Өткен жылдардың ғылыми есептерінің материалдары (Қазақстан – Алматы, Петропавл архивтерінен, музейлерінен, кітапханалары) жинастырылып, талданды. Археологиялық барлау жұмыстары жүзеге асырылды, 2021-2022 жылдары жазғы маусымда Қазақстан облыстарының аумағы бойынша зерттеулер жүргізілді. Энеолит кезеңінің остеологиялық, керамикалық материалдарына сараптау жұмыстары жүргізілді. Аналогия, талдау және синтез әдісі бойынша археологиялық деректердің кезекті нәтижесі алынды, ежелгі уақыттағы елді мекендердің таралуы мен тіршілік етуі бойынша гипотезалар жасалып, Орал-Ертіс мәдени-тарихи аймағының маңызды бөлігі ретінде Ботай мәдениеті ескерткіштерінің бірегейлігі анықталды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу материалы ретінде Орал-Ертіс өзендері аумағындағы Ботай мәдениеті ескерткіштері алынды. Жұмыста Ботай мәдениеті ескерткіштерінің Орал-Ертіс мәдени-тарихи аумағындағы өзге ескерткіштермен ұқсастығы анықталды, Орал-Ертіс өзендері аумағы мен Ұлы Еуразия даланың оған іргелес аумақтары энеолитінің тарихнамасы зерттелді.

Қазақстанның бірқатар облыстарында орналасқан ескерткіштерге археологиялық барлау және далалық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Энеолит кезеңіне жататын остеологиялық және қыш материалдар зерттелді. Археологиялық деректерді талдау және синтездеу әдісін қолдана отырып, алдын ала нәтижелер алынды, ежелгі қоныстардың таралуы мен өмір сүруі, Орал-Ертіс тарихи аймақ ретінде, мәдени-тарихи мұрасының маңыздылығымен Ботай мәдениеті ескерткіштерінің сәйкестігі туралы болжамдар анықталды.

Тірек сөздер: Ботай, жылқы-дала мәдениеті, атқа міну мәдениеті, Орал-Ертіс мәдени-тарихи аймағындағы ескерткіштердің таралуы.

Сілтеме жасау үшін: Шақшақов Қ.Ф. Орал-Ертіс мәдени-тарихи аймағындағы Ботай мәдениеті // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 54-61. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.05

BOTAI CULTURE AS PART OF THE URALS-IRTYSH CULTURAL AND HISTORICAL AREA

K.G. Shakshakov

Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve Botai

Abstract. The author investigates the distribution area of the Botai culture monuments in the Ural-Irtysh cultural-historical area. The scientific literature on the Eneolithic of the Ural-Irtysh interfluves and adjacent regions of the Great Eurasian Steppe has been studied. Materials of scientific reports of the last years (from archives, museums and libraries of regions of Kazakhstan - Almaty, Petropavlovsk) were collected and analyzed. Archaeological reconnaissance, researches in field seasons 2021-2022 in territory of some areas of Kazakhstan are carried out. Osteological, ceramic material of the Eneolithic period was studied. By the method of analogy, analysis and synthesis of archaeological data the preliminary results were received, hypotheses on distribution and existence in antiquity of settlements, identity of monuments of Botai culture as the significant part of the Ural-Irtysh cultural-historical area were put forward.

Materials and methods. The study based on the monuments of Botai culture on the territory of the Ural-Irtysh interfluves. In the work the analogy of monuments of Botai culture with other monuments of the Ural-Irtysh cultural-historical community was conducted, the historiography on Eneolithic of the Ural-Irtysh interfluve and adjacent regions of the Great Eurasian steppe was studied. Archaeological prospecting, field researches in territory of some areas of Kazakhstan were carried out. Osteological, ceramic material of the Eneolithic period was studied. By method of the analysis and synthesis of the archaeological data the preliminary results are received, hypotheses on spreading and existence in antiquity of settlements, identity of monuments of Botai culture as a significant part of the Ural-Irtysh cultural-historical area are put forward.

Keywords: Botai, horse-steppe culture, riding culture, distribution of monuments of the Ural-Irtysh cultural-historical area.

For citation: Shakshakov K.G. Botai culture as part of the Urals-Irtysh cultural and historical area // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 54-61. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.05

Введение.

Памятник археологии – поселение Ботай располагается на правом берегу р. Иман-Бурлук (правый приток р. Ишим) в 1,5 км к юго-востоку от села Никольское, Айыртауского района, Северо-Казахстанской области [Зайберт, 1993, 2009]. Ботайская культура изучается с 1980 года профессором археологии, доктором исторических наук В.Ф. Зайбертом.

По состоянию на 2022 год собраны материалы в большом объеме, изданы научные труды, осуществляются междисциплинарные исследования ботайской культуры. На поверхности памятника – поселения Ботай, фиксируются более 200 неглубоких впадин, это следы последней фазы существования древнего поселения. Как показали многолетние раскопки, поселение существовало не одну сотню лет [Зайберт, 2009].

О хозяйственно-культурной жизни древних ботайцев можно судить по огромному количеству изделий из камня и глины, а также сотен тысяч костей животных (99% принадлежат лошади).

Более чем за 40 летнюю историю изучения поселения Ботай не потеряли актуальность многие ее научные аспекты. Можно констатировать, что даже, наоборот, с развитием технологий в науке,

появлением современного оборудования и методик, открываются горизонты и перспективы для исследований памятников ботайской культуры, «очерчивается» новый круг задач и научных проблем.

Например, за последний период обнаружено большое количество памятников характерных для ботайской культуры, такие как: Красный Яр, Роцинское, Васильковка, Сергеевка, Баландино и другие.

В 2021-2022 годах систематизированы и включены в научный оборот 20 памятников ботайской культуры на территории Акмолинской, Карагандинской, Костанайской, Павлодарской областей. Собран обширный остеологический, кремневый, керамически материал, обнаружено 9 000 экспонатов. С 2021 по 2023 год реализуется научный проект: «Археологические научно-экспериментальные исследования на поселении Ботай и моделирование систем обеспечения образа жизни и мировоззренческо-сакральных контекстов носителей ботайской культуры».

Поэтому, актуальная задача, которая была мною поставлена – это изучить степень распространения ботайской культуры на территории Урало-Иртышского междуречья. Выявить аналогии по распространению поселений, памятников ботайской культуры как значимой части Урало-Иртышской культурно-исторической общности. Научными сотрудниками РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник Ботай» Комитета культуры МКС РК изучена научная литература по энеолиту Урало-Иртышского междуречья и сопредельных регионов Великой евразийской степи. Собраны и проанализированы материалы научных отчетов прошлых лет (из архивов, музеев и библиотек регионов Казахстана – Алматы, Петропавловск). Осуществлены археологические разведки, исследования в полевых сезонах 2021-2022 годов на территории ряда областей Казахстана. Изучен остеологический, керамический материал периода энеолита. Методом анализа и синтеза археологических данных получены предварительные результаты, выдвинуты гипотезы по распространению и существованию в древности поселений, идентичности памятников ботайской культуры как значимой части Урало-Иртышской культурно-исторической области.

Обсуждение.

Безвременно ушедший от нас в апреле 2022 года В.Ф. Зайберт занимался темой исследования распространения памятников ботайской культуры. Однако изучения ботайской культуры носили преимущественно локальный характер и были связаны с неблагоприятной социально-экономической ситуаций 90-х годов XX века, отсутствием финансовых средств по исследованию более обширной территории. А также наличием большого подъемного материала, находок на поселении Ботай, сосредоточенности на данном памятнике.

Итак, основная степень распространения памятников Ботайского типа лежит между водоразделами Урала-Иртыша и занимает бассейны и водоразделы Ишима и Тобола с их притоками. Как следует из характеристики современного физико-географического и экологического состояния, на данной территории выделяются общие черты и особенности местного характера в климате, ландшафте, фауне, флоре, гидрорежиме.

Общие черты – это, например, одинаковая климатическая ситуация, широкая ландшафтная зональность, суммарная гидро насыщенность, ветровой режим. В то же время, на этой территории наблюдаются определенные экологические своеобразия, вызванные определенными сочетаниями природных, климатических, гидрологических фактов. Так, например, в Тургайском прогибе годовой радиационный уровень выше, чем, например, в лесостепной части. Зимние ветры создавали более экстремальные условия для животных и человека в безопасной зоне, летние – наоборот – являлись благом для всего живого. Мелкие многочисленные реки, оживавшие в весеннее время, были прекрасными местами для рыболовства и охоты. В это время крупные магистральные реки, превращаясь в «моря», были недоступны человеку. В середине лета и во второй его половине, в поймах больших рек образовывались сотни и тысячи мелких озер и стариц – это золотое время для долинного существования человека, флоры и фауны.

В зимнее время более оптимальные условия для существования были в Кокчетавском, Мугоджарском, Южно-Уральском географических регионах, где были сопки, лес, озера, каменное сырье, богатая живность и растительность.

Типологический анализ артефактов из различных поселений, расположенных друг от друга иногда до 200-500 км, позволяет объединить их в одну культуру. Сходство, например, в

керамике, наконечниках стрел, скребков и других типах изделий между Ботаем и Костанайскими стоянками свидетельствует об однокультурности. Отличие этих памятников (Кожай, Соленое озеро, Терсек-Карагай, Убаган I и др.) от Ботая, Красного Яра, заключается в отсутствии таких типов артефактов, которые применялись древними в стационарных поселениях – каменных дисков, наконечников для землеройных палок, капитальных построек. В остеологическом материале степных стоянок большой процент приходится на кости дикой фауны. Перечисленные особенности свидетельствуют о хозяйственной вариабельности, многоукладности экономики энеолитического общества Евразийской лесостепи. По мнению М.Ф. Косарева, многоотраслевая экономика складывается, прежде всего, в контактных зонах: «Думается, что ключ к пониманию истоков этнокультурной дифференциации древнего населения Западной Сибири следует искать в экологической специфике регионов, определившей особенности хозяйственного уклада локальных коллективов со всеми вытекающими отсюда последствиями социального (культурного, этнического) порядка» [Косарев, 1981: 80].

Логично, что памятники южной зоны лесостепи в регионах, составляющих определенную экологическую нишу, где формировалась экстенсивная многоукладная система экономики, объединить в одну культуру, или ряд однопорядковых культур. Причем, очевидно, что этно-социальное содержание культур будет неадекватным, прежде всего, в демографическом плане [Мерперт, 1978: 57].

Урало-Иртышский регион (юг лесостепи – степь) сыграл в истории древних народов Евразии большую роль. Достаточно указать, что здесь функционировали сходные мезо-неолитические культуры, а в эпоху бронзы именно эта территория определила облик андроновской историко-культурной общности. Многочисленные археологические свидетельства о том, что именно в Оренбуржье и Волго-Уральское междуречье происходили активные контакты разных археологических культур [Зудина, 1981: 88]. Многие ученые отмечали роль Зауралья в исторических судьбах народов лесостепной зоны Евразии [Косарев, 1984: 50-54; Мерперт, 1974: 11]. И.Б. Васильев, проводя границу самарской и прикаспийской культур по р. Урал, убежденно писал: «За ними начинается совершенно иной мир» [Васильев, 1981: 15].

В эпоху раннего железного века на этой территории скрестились судьбы саков, савроматов, саргатских племен, савроматов, усуней и многих других древних народов [Акишев, 1987: 11, 12].

Сама природа как бы притягивала, обнадеживала, дарила и требовала обратно от человека внимания, доброты, самоотверженности. На протяжении нескольких тысячелетий от мезолита до современности, на этой территории мы «наблюдаем» открытия, смелые эксперименты, зачатки городской цивилизации, резкий и сильный всплеск производящей экономики, а также, следы деградации, исторические провалы. Объясняется это многими причинами и, прежде всего, уровнем взаимодействия природы и общества, характером ноосферы [Шарден, 1987: 165]. И в первобытную эпоху, и в недалеком историческом прошлом, характер воздействия общества на окружающую среду носил экстенсивный характер. Поэтому прогресс в развитии производительных сил общества происходил до тех пор, пока природа способна была давать обществу энергетические ресурсы без выполнения затрат. Даже в космическую эру Урало-Иртышское междуречье входит в зону «рискованного земледелия».

Важную роль климат, ландшафт и гидросистема Урало-Иртышского региона сыграли и в судьбе энеолитического общества. Увлажнения во второй половине атлантика сыграли определенную роль в переходе населения к многоукладной экономике с доминантной коневодства. В общих чертах это связано с кризисом долинного полуоседлого образа жизни (на основе рыболовства и охоты) в связи с похолоданием, заболачиванием долин, пойм, поднятием уровня воды в реках и озерах.

Опыт неолитического населения по приручению животных в период кризиса присваивающих форм и в новых природно-экологических условиях явился базой для сложения нового многоукладного, специализированного, экстенсивного типа экономики [Шнирельман, 1978]. Эта форма хозяйствования могла сложиться лишь с учетом определенных климатических, ландшафтно-почвенных и гидрологических условий. Таким сочетанием характеризуется территория лесостепи – степи Южного Зауралья, Казахстана, Западной Сибири. Здесь

складываются благоприятные условия для производящего хозяйства при оседлом образе жизни. Формируется и материальная подоснова – поселки, стоянки, места стоянок и разные типы артефактов.

Таким образом, в рамках исследования, можно констатировать, что, вероятнее всего, в территориальном пространстве рассматриваемого региона обитали группы населения, близкие между собой в культурном и археологическом плане, а возможно, и в этническом. Последняя будет более вероятным для населения, оставившего археологические памятники, связывающиеся в единую хозяйственно-территориальную структуру.

Ботайская культура может быть намечена в пределах Приишимья – Притоболья, вторая – в районах Южного Зауралья, третья – в зоне Павлодарского и Усть-Каменогорского левобережья Иртыша, включая возможно, восточный ареал Центрального Казахстана [Матюшенко, 1977]. Общая площадь занимает 680000 кв. км, лежит в пределах следующих координат: 48...53 градусов северной широты и 58 ... 80 градусов восточной долготы.

На западе рассматриваемого региона стоянки и поселения концентрируются на притоках Урала, Караганки и Утяганки. В материалах коллекции наблюдаются орудия и керамика не только ботайского типа, но и сурдандинско-кысыкульского [Матюшин, 1982: 8]. Эта зона и будет западной границей ботайской культуры. На юго-западе граница проходит по р. Уралу, затем по рекам Иргиз и Тургай и дугой поднимается на северо-восток, соединяясь с Усть-Каменогорском, Прииртышьем [Крижевская, 1975]. На северо-западе граница идет примерно от р. Утяганки через Синташта на Курталы-Курган, затем через Петропавловское Приишимье, далее на юго-восток через Павлодарское Прииртышье до Усть-Каменогорска [Куйбышев, 1978]. Следует отметить, что функционирование выделяемых культур могло происходить асинхронно, но при наличии определенных связей культурных или генетических.

Однако изученные материалы из Приишимья дают основания проецировать определенные закономерности на близлежащие территории Зауралья и Иртышья входящие в единый природно-исторический регион.

Сравнивая артефакты, можно прийти к выводу, что наибольшее сходство в инвентаре и керамике наблюдается внутри выделенных групп или территориально-хозяйственных структур. Степень сходства между тремя группами по инвентарю и керамике разная. Если характер отщепной индустрии, формы наконечников, скребков, ножей, их аналогичные функции, практически, идентичны, то в керамике имеются существенные различия.

Так, зауральская (сурдандинская) керамика с тальком, украшенная гребенчатой техникой, присутствует на Ботае в качестве импорта, и сильно отличаются от ботайской – гребенчато-ямочной и веревочно-ямочной. Это свидетельствует об этнической особенности населения Зауралья, находившегося в контактах не только с восточными, но и с западными (предуральскими, волго-камскими) соседями, и здесь проявляется характер непрерывных культурных и этнических связей, ослабевающих по центробежной [Генинг, 1970: 61].

Аналогичная ситуация наблюдается при сравнении ишимских и иртышских памятников. Правда, в данном случае сравниваемые материалы далеко не равноценны, хотя некоторые источники Прииртышья (например, наскальные рисунки грота Акбаур под Усть-каменогорском) очень выразительны [Самашев, 1987].

Заключение.

Итак, на территории Урало-Иртышского междуречья в эпоху энеолита реконструируется мобильная историко-культурная область – «Урало-Иртышская». В ней выделяется, с разной степенью аргументации, три культуры с запада на восток – Сурдандинская, Ботайская, Усть-Нарымская. Каждая из них имела своеобразие, связанные с пограничными контактами других культур и областей.

Очевидно, что население – носители сурдандинской культуры активно взаимодействовали с населением Зауралья на северо-востоке и населением южного Приуралья и Прикаспия. Не исключено, что в Приуралье многие объекты оставлены сурдандинским населением [Васильев, Габяшев, 1982: 10-11; Ковалева, Варанкин, 1976: 26; Кузьмина, 1980: 10-11; Матюшин, 1982: 5, 9; Морозов, 1982: 72; Старков, 1980: 18].

Таким образом, можно сделать вывод, что Усть-Нарымская культура взаимодействовала с Ботайской, Екатерининской и культурами энеолита Алтая и Кузнецкой котловины [Кирюшин, 1985: 72; Матющенко 1977; Черников 1970: 10-11; Новгородова, 1978; Семенов, 1987]. Связи ботайской культуры определялись промежуточным положением между Суртандинской и Усть-Нарымской культурами, а так же Келькиминарской на ее поздних этапах. В северной связи тесных контактов, видимо, не было, что определилось многими историческими и природно-экологическими факторами. Как наглядно показали специалисты Сибирской археологии связи энеолитического и раннебронзового населения лесной зоны Евразии проходили в широтном направлении, не выходя за границу леса и лесостепи [Петров, 1986: 17]. Здесь сказывался, вероятно, традиционализм образов жизни лесных рыбаков и охотников, а также центробежные направления в этногенезе древних народов этой зоны.

ЛИТЕРАТУРА

Акишев К.А. Конные номады древнего Казахстана // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций / Тез. докл. Алма-Ата: Наука, 1987. С. 11-12.

Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-европейской лесостепи. Куйбышев: Изд-во КГПИ, 1985. 118 с.

Васильев И.Б., Габяшев Р.С. Взаимоотношения энеолитических культур степного, лесостепного и лесного Поволжья и Приуралья // Волго-Уральская степь и лесостепь в эпоху раннего металла. Куйбышев: Изд-во КГПИ, 1982. С. 3-23.

Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловск: Изд-во УрГУ, 1970. 125 с.

Горбунов В.С. Энеолитические памятники Приуралья // Энеолит Восточной Европы. Куйбышев: Изд-во КГПИ, 1980. Т. 235. С. 137-150.

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1979. 68 с.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология Окуневской культуры // Палеоантропология Сибири. М., 1980. С. 7-8.

Зайберт В.Ф. Неолит Северного Казахстана // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1979. 16 с.

Зайберт В.Ф. Охранные работы Северо-Казахстанской археологической экспедиции // Сибирь в прошлом, настоящем и будущем. Новосибирск: Изд-во ИИФиФ АН СССР. 1981. С. 49-50.

Зайберт В.Ф. Сложение энеолитической ботайской культуры в Урало-Иртышском междуречье // Использование методов естественных и точных наук при изучении древней истории Западной Сибири. Барнаул: Изд-во ИИФиФ АГУ. 1983. С. 88-90.

Зайберт В.Ф. Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск: Изд-во БашГУ 1985. С. 3-16.

Зайберт В.Ф. Природно-экологические и общественные факторы в развитии производящего хозяйства в степях Казахстана // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций / Тез. симп. // Алма-Ата: Наука, 1987. С. 63-64.

Зудина В.Н. Андроновские элементы в срубной культуре Куйбышевского Заволжья // Древние и Средневековые культуры Поволжья. Куйбышев: Изд-во КГУ, 1981. С. 88-107.

Косарев М.Ф. К проблеме Западно-Сибирской культурной общности // СА. 1974. № 3. С. 3-13.

Косарев М.Ф. Географическая среда и неравномерность социально-экономического развития районов Западной Сибири в первобытную эпоху // Вопросы археологии Приобья. Тюмень: ТюмГУ, 1976. С. 3-20.

Косарев М.Ф. Бронзовый век Западной Сибири / Автореф. докт. дисс. М., 1976. 59с.

Косарев М.Ф. Бронзовый век Западной Сибири. М., 1981. 277 с.

Косарев М.Ф. К истории взаимоотношений человека и природы в Западной Сибири // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. М., 1981. С. 22-36.

Косарев М.Ф. Условия сложения культур бронзового века в Западной Сибири // ВАУ. Свердловск: Изд-во УрГУ, 1981. С. 78-80.

Косарев М.Ф. Западная Сибирь в древности. М., 1984. 241с.

Крижевская Л.Я. Южные связи Уральских культур в эпохах позднего каменного века. Будапешт: 1975. С. 161-179.

- Крупник И.И.* Арктическая этноэкология. М., 1979. С. 13.
- Логвин В.Н.* Стоянка маханджарской культуры Соленого озера 2 // Волго-Уральская степь и лесостепь в эпоху раннего металла. Куйбышев: Изд-во КГПИ, 1982. С. 148-159.
- Логвин В.Н., Калиева С.С., Гайдученко Л.Л.* О номадизме в степях Казахстана в III тыс. до н. э. // Маргулановские чтения. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 78-81.
- Матюшин Г.Н.* Энеолит Южного Урала. М., 1982. 325 с.
- Матющенко В.И.* О достоверности этнических культур эпохи неолита и бронзы Западной Сибири // Урало-Алтаистика: Археология, этнография, язык. Новосибирск: Наука, 1985. С. 24-27.
- Рыкушина Г.В., Зайберт В.Ф.* Предварительные сообщения о скелетных остатках людей с энеолитического поселения Ботай // Бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск: Изд-во БГУ, 1984. С. 121-136.
- Старков В.Ф.* Мезолит и неолит лесного Зауралья. М., 1980, 218 с.
- Формозов А.А.* Энеолитические стоянки Кустанайской области и их связь с ландшафтом: БКПЧП: М.-Л., 1950. Вып. 15 с.
- Хлобыстина М.Д.* Некоторые вопросы палеосологической интерпретации оленеостровского могильника // СА. 1978. № 3. С. 47-57.
- Чернай И.Л.* Текстильное дело и керамика по материалам из памятников Энеолита-Бронзы Южного Зауралья и Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск: изд-во БашГУ, 1985. С. 93-109.
- Черников С.С.* Восточный Казахстан в эпоху неолита и бронзы: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. М., 1970. 60 с.
- Членова Н.Л.* Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцы // СА. 1984. № 1. С. 88-103.
- Пьер-Тейяр де Шарден.* Феномен человека. М., 1987. 240 с.
- Шнирельман В.А.* Современные концепции происхождения производящего хозяйства (проблема механизма). // СА. 1978. № 3. С. 259-269.

REFERENCES

- Akishev K.A.* Konnye nomady drevnego Kazahstana // Vzaimodeistvie kochevyh kultur i drevnih tsivilizatsi / Tez. dokl. Alma-Ata: Nauka, 1987, pp. 11-12. (In Russian)
- Vasilev I.B., Sinuk A.T.* Eneolit Vostochno-evropeiskoi lesostepi. Kuibyshev: Izd-vo KGPI, 1985. 118 p. (In Russian)
- Vasilev I.B., Gabyashev R.S.* Vzaimootnosheniya eneoliticheskikh kultur stepnogo, lesostepnogo i lesnogo Povolzhya i Priuralya // Volgo-Uralskaia step i lesostep v epohu rannego metalla. Kuibyshev: Izd-vo KGPI, 1982, pp. 3-23. (In Russian)
- Gening V.F.* Etnicheskiy proess v pervobytnosti. Sverdlovsk: Izd-vo UrGU, 1970. 125 p. (In Russian)
- Gorbunov V.S.* Eneoliticheskie pamyatniki Priuralya // Eneolit Vostochnoi Evropy. Kuibyshev: Izd-vo KGPI, 1980. T. 235, pp. 137-150. (In Russian)
- Gumilev L.N.* Etnogenez i biosfera Zemli. L., 1979. 68 p. (In Russian)
- Debets G.F.* Paleoantropologia Okunevskoi kultury // Paleoantropologia Sibiri. M., 1980, pp. 7-8. (In Russian)
- Zaibert V.F.* Neolit Severnogo Kazahstana // Avtoref. dis. ...kand. ist. nauk. M., 1979. 16 p. (In Russian)
- Zaibert V.F.* Ohrannye raboty Severo-Kazahstanskoi arheologicheskoi ekspeditsii // Sibir v proshlom, nastoiashem i budushem. Novosibirsk: Izd-vo IIFiF AN SSSR. 1981, pp. 49-50. (In Russian)
- Zaibert V.F.* Slozheniye eneoliticheskoi botaiskoi kultury v Uralo-Irtyshskom mejdureche // Ispolzovanie metodov estestvennyh i tochnyh nauk pri izuchenii drevnei istorii Zapadnoi Sibiri. Barnaul: Izd-vo IIFiF AGU. 1983, pp. 88-90. (In Russian)
- Zaibert V.F.* Poseleniye Botai i zadachi issledovaniya eneolita Severnogo Kazahstana // Eneolit i bronzovyi vek Uralo-Irtyshskogo mejdurechya. Chelabinsk: Izd-vo BashGU 1985, pp. 3-16. (In Russian)
- Zaibert V.F.* Prirodno-ekologicheskie i obshestvennye faktory v razvitii proizvodyashego hozaistva v stepyakh Kazahstana // Vzaimodeistvie kochevyh kultur i drevnih sivilizatsi / Tez. simp. // Alma-Ata: Nauka, 1987, pp. 63-64. (In Russian)

- Zudina V.N.* Andronovskie elementy v srubnoi kulture Kuibyshevskogo Zavolja // Drevnie i Srednevekovye kultury Povolzhya. Kuibyshev: Izd-vo KGU, 1981, pp. 88-107. (In Russian)
- Kosarev M.F.* K probleme Zapadno-Sibirskoi kulturnoi obshnosti // SA. 1974. № 3, pp. 3-13. (In Russian)
- Kosarev M.F.* Geograficheskaya sreda i neravnomernost sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya raionov Zapadnoi Sibiri v pervobytnuiu epokhu // Voprosy arheologii Priob'ya. Tumen': TumGU, 1976, pp. 3-20. (In Russian)
- Kosarev M.F.* Bronzovyi vek Zapadnoi Sibiri /Avtoref. dokt. diss. M., 1976. 59 p. (In Russian)
- Kosarev M.F.* Bronzovyi vek Zapadnoi Sibiri. M., 1981. 277 p. (In Russian)
- Kosarev M.F.* K istorii vzaimootnoshenii cheloveka i prirody v Zapadnoi Sibiri // Antropogennyye Faktory v istorii razvitiya sovremennykh ekosistem. M., 1981, pp. 22-36. (In Russian)
- Kosarev M.F.* Uslovia slozheniya kultur bronzovogo veka v Zapadnoi Sibiri // VGU. Sverdlovsk; Izd-vo UrGU, 1981, pp. 78-80. (In Russian)
- Kosarev M.F.* Zapadnaya Sibir v drevnosti. M., 1984. 241p. (In Russian)
- Krizhevskaia L.Ia.* Iujnye svyazi Uralskikh kultur v epokhah pozdnego kamennogo veka. Budapesht: 1975, pp. 161-179. (In Russian)
- Krupnik I.I.* Arkticheskaya etnoekologiya. M., 1979, p. 13 (In Russian)
- Logvin V.N.* Stoianka mahanzharskoi kultury Solenogo ozera 2 // Volgo-Uralskaya step i lesostep v epokhu rannego metalla. Kuibyshev: Izd-vo KGPI, 1982, pp. 148-159. (In Russian)
- Logvin V.N., Kalieva S.S., Gaiduchenko L.L.* O nomadizme v stepyakh Kazakhstana v III tys. do n. e. // Margulanovskie chtenia. Alma-Ata: Nauka, 1989, pp. 78-81. (In Russian)
- Matushin G.N.* Eneolit Iuzhnogo Urala. M., 1982. 325 p. (In Russian)
- Matushenko V.I.* O dostovernosti etnicheskikh kultur epokhi neolita i bronzy Zapadnoi Sibiri //Uralo-Altaistika: Arheologia, etnografia, iazyk. Novosibirsk: Nauka, 1985, pp. 24-27. (In Russian)
- Rykushina G.V., Zaibert V.F.* Predvaritelnye soobsheniya o skeletnykh ostatkakh ludei s eneoliticheskogo poseleniya Botai // Bronzovyi vek Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ia. Chelabinsk: Izd-vo BGU, 1984, pp. 121-136. (In Russian)
- Starkov V.F.* Mezolit i neolit lesnogo Zauralya. M., 1980, 218 p. (In Russian)
- Formozov A.A.* Eneoliticheskie stoianki Kustanaiskoi oblasti i ih svyaz s landshaftom: BKPChP: M.-L., 1950. Vyp. 15 p. (In Russian)
- Hlobystina M.D.* Nekotorye voprosy paleosologicheskoi interpretatsii oleneostrovskogo mogilnika // SA. 1978. № 3, pp. 47-57. (In Russian)
- Chernai I.L.* Tekstilnoe delo i keramika po materialam iz pamyatnikov Eneolita-Bronzy Iujnogo Zauralya i Severnogo Kazakhstana // Eneolit i bronzovyi vek Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ia. Chelyabinsk: izd-vo BashGU, 1985, pp. 93-109. (In Russian)
- Chernikov S.S.* Vostochnyi Kazahstan v epokhu neolita i bronzy: Avtoref. dis. ...kand. ist. nauk. M., 1970. 60 p. (In Russian)
- Chlenova N.L.* Arheologicheskie materialy k voprosu ob iranskh doskifskoi epokhi i indoiransy // SA. 1984. № 1, pp. 88-103. (In Russian)
- Per-Teiiar de Sharden.* Fenomen cheloveka. M., 1987. 240 p. (In Russian)
- Shnirelman V.A.* Sovremennyye konsepsii proishojdeniya proizvodyashego hozyaistva (problema mehanizma) // SA. 1978. № 3, pp. 259-269. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Шақшақов Қуаныш Ғибадатұлы – «Ботай» Мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК директоры (Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы, Саумалкөл ауылы). E-mail: rgkp.botai_museum@mail.ru

Сведения об авторе: Шақшақов Қуаныш Ғибадатович – директор РГКП Государственный историко-культурный музей-заповедник Ботай, Комитета культуры Министерства культуры и спорта Республики Казахстан (Северо-Казахстанской область, Айыртауский район, с. Саумалколь). E-mail: rgkp.botai_museum@mail.ru

Information about the author: Kuanysh G. Shakshakov – Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve Botai of the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan (North Kazakhstan region, Aiyrtau district, Saumalkol village). E-mail: rgkp.botai_museum@mail.ru

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ СЮЖЕТОВ ВЫСОКОГО ИСКУССТВА ГОСУДАРСТВА КАНГЮЙ

А.Н. Подушкин

Центральный государственный музей РК

Аннотация. Публикация посвящена историко-культурной и художественной интерпретации уникальных артефактов искусства периода государства Кангюй (I в. до н.э. – II в. н.э.) из Южного Казахстана. Впервые в археологии Казахстана, в катакомбном погребении могильника Кылышжар, обнаружены две срединные роговые накладки на рукоять лука с сюжетами социального и семантико-ритуального содержания, выполненные высокохудожественной гравировкой по рогу.

Первый связан с охотой знатного кангюйца на архаров. Здесь изображен всадник-номад восточного облика в позе низко сидящего жокея на лошади-кобылице, который стреляет из лука, охотясь на загнанных длительным преследованием животных. Стрелок имеет регалии власти, вооружен луком и вспомогательными к нему атрибутами (запасной лук, твердо корпусный горит-колчан с комплектом боевых стрел). Второй сюжет связан с охотой на группу архаров мифического полиморфного существа «медведе-льва»: животные стремятся ускользнуть от «зверя», который в броске схватил одну особь и готов ее терзать.

Обе композиции объединены охотой в сакральное действие, в котором человек (конный всадник с высокими властными полномочиями в социуме кочевников со статусом, приближенным к божеству), и мифический «медведе-лев» (также божество) участвуют в качестве наделенных особыми социальными и религиозными функциями персонажей в охоте на архаров – животных, воплощающих у ираноязычных народов Центральной Азии и Южного Казахстана глобальное божество фарн (хварна), олицетворяющее счастье, богатство, здоровье, защиту от «злых» сил.

Высокий уровень художественного исполнения рисунков ставит роговые пластины с гравированными сюжетами в ряд подлинных шедевров изобразительного искусства государства Кангюй. Археологический комплекс и историко-культурные индикаторы позволяют определить хронологию изделий в пределах I в. до н.э. – II в. н.э.

Материалы и методы исследования. Материалами исследования послужили артефакты кургана №14, могильника Кылышжар расположенного близ с. Сарыарык Ордабасинского района, Туркестанской области, из археологического фонда ЦГМ РК. Погребальный инвентарь представлен клинковым вооружением – железные черешковые меч и кинжал с каменными навершиями, аксессуарами одежды – две железные пряжки и железными трехлопастными черешковыми наконечниками стрел, которые находились в кожаном колчане представлен двумя срединными роговыми накладками на рукоять лука с сюжетами социального и семантико-ритуального содержания, выполненные высокохудожественной гравировкой по рогу. При изучении накладок был применен формально-типологический метод исследования иконографии изображений, дополненный стилистическим анализом. При помощи сравнительного метода были выявлены общие и особенные черты артефактов. Так же были выявлены историко-археологические связи с помощью историко-сравнительного метода. Хронологическая атрибуция проведена с помощью относительной и абсолютной датировки. При исследовании использовались письменные источники, архивные материалы и полевые отчеты.

Ключевые слова: Южный Казахстан, могильник Кылышжар, археологический комплекс, художественный артефакт, роговые пластины, сюжетная гравировка, охота на архаров, Кангюй.

Для цитирования: Подушкин А.Н. К интерпретации сюжетов высокого искусства государства Кангюй // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 62-83. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.06

ҚАҢЛЫ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ЖОҒАРЫ ӨНЕРІНІҢ СЮЖЕТТЕРІНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

А.Н. Подушкин

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Мақала Оңтүстік Қазақстан аумағындағы Қаңлы мемлекеті (б.з.д. I ғ.-б.з. II ғ.) кезеңіндегі бірегей артефактіндегі безендіру өнерінің көркемдік және тарихи-мәдени интерпретациясына арналады. Қазақстан археологиясында алғаш рет Қылышжар қорымының катакомбалық жерлеу орнынан әлеуметтік және семантикалық-ғұрыптық мазмұнға ие сюжеттері бар, садақ сабының жақтамасын безендіруге арналған мүйіз тіліктің бетін аса жоғары көркем оюмен суреттелген екі жапсырма табылды.

Біріншісі қаңлы ақ сүйегінің арқарларға аңшылығымен байланысты. Мұнда бие-атының үстінде «жокей» тәрізді бүгілген күйде отырған шығыстық келбеттегі көшпелі шабандоздың ұзақ шауып, шаршап-шалдығып қаумалауға ұшыраған жануарларға садақ атып жатқан бейнесі суреттелген. Мерген жоғарғы билік нышанына ие, ол садақ және оған қосымша атрибуттармен (қосалқы садақ, мықты сауыт, қорамсақ, жауынгерлік жебе жиынтығы) қаруланған. Екінші сюжетте мифтік полиморфты тіршілік иесі «аю-арыстан» ның арқарлар тобына шабуыл жасауымен байланысты: «жыртқыштан» қашып құтлу үшін шауып бара жатқан жануарлардың бірінің аяғына араны ашылған жыртқыш ұмсына төнген.

Екі композиция да аңшылықтағы сакралдық әрекетті білдіреді, онда адам (көшпелілер социумында жоғарғы билікке ие Құдайға жақын деген мәртебесі бар шабандоз) және мифтік «аю-арыстан» (бұл да құдай) арқар жануарларын аулауда ерекше әлеуметтік және діни функциялары бар кейіпкерлер ретінде қатысады. Орталық Азия және Оңтүстік Қазақстанның иран тілді халықтарының түсінгінде фарн (хварна) құдайы бақыт, байлық, денсаулық, «зұлым» күштерден қорғайтын күш.

Қаңлы мемлекетінің бейнелеу өнерлерінің шынайы шедеврi қатарына жоғары деңгейде оймаланып безендірілген сюжеттері бар мүйіз тіліктерді қояды.

Археологиялық кешен және тарихи-мәдени индикаторлар бұл бұйымдардың хронологиясын б.з.д. I ғ. –б.з. II ғасырымен мерзімдеуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақалада Түркістан облысы, Ордабасы ауданы, Сарыарық елді мекенінде орналасқан Қылышжар қорымының №14 қорғанынан табылған, қазір ҚР Мемлекеттік орталық музейінің археология қорында сақталған археологиялық материалдар зерттеледі.

Жерлеу орнынан табылған материалдар жүзді, сабында тастан жасалған қондырғысы бар қару жарақтар, киім-әшекейлері-тоғалар, үш қанатты темір жебе ұштары, әлеуметтік және семантикалық-ғұрыптық мазмұнға ие сюжеттері бар, садақ сабының жақтамасын безендіруге арналған мүйіз тіліктің бетін аса жоғары көркем оюмен суреттелген екі жапсырма. Аталмыш материалдарды зерттеу кезінде стилистикалық талдаумен толықтырылған сюжеттің иконографиясын зерттеуде типологиялық әдіс қолданылды. Салыстырмалы әдіс арқылы жәдігерлердің ортақ және ерекше белгілері анықталды.

Сондай-ақ, тарихи салыстырмалы әдіс арқылы тарихи-археологиялық байланыстар да ашылды. Хронологиялық атрибуция салыстырмалы және мерзімдеу арқылы жүзеге асырылды. Зерттеуде жазбаша дереккөздер, мұрағат материалдары және далалық қазба жұмыстарының есептері пайдаланылды.

Тірек сөздер: Оңтүстік Қазақстан, Қылышжар қорымы, археологиялық кешен, көркем артефакт, мүйіз тіліктері, оймаланған сюжет, арқарларды аулау, Қаңлы.

Сілтеме жасау үшін: Подушкин А.Н. Қаңлы мемлекетінің жоғары өнерінің сюжеттеріне интерпретация // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 62-83 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.06

TO THE INTERPRETATION OF THE HIGH ART SUBJECTS OF THE KANGJU STATE

A.N. Podushkin

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The publication dedicated to the historical, cultural and artistic interpretation of unique artifacts of the Kangju period art of the (1st century BC - 2nd century AD) from Southern Kazakhstan. First time in the archaeology of Kazakhstan, in a catacomb burial of Kylyshzhar burial ground, two middle horn-plates on the handle of a bow with plots of social and semantic-ritual content, performed by highly artistic engraving on horn, were discovered.

The first relates to the noble Kangju's hunt for arkhar. The first is related to a nobleman's arkhar hunt, showing an oriental-looking horseman in a low jockey's pose on a mare, firing a bow while hunting animals driven into a long pursuit. The archer has regalia of power, is armed with a bow and its auxiliary attributes (a spare bow, a hard-bodied gorit-jacket with a set of fighting arrows). The second plot connected with the hunting of a group of argali by a mythical polymorphic creature "bear-lion": the animals seek to elude the "beast", which has grabbed one individual in a rush and is ready to torment it.

Both compositions unite hunting into a sacral action in which a man (a mounted rider with high authority in the nomadic society with a status close to a deity), and mythical "bear-lion" (also a deity) participate as characters endowed with special social and religious functions in hunting argali - animals that embody the global deity farn (hvarna), personifying happiness, wealth, health and protection from "evil" forces among the Iranian-speaking peoples of Central Asia and South Kazakhstan.

The high level of artistic execution of the drawings places the horn plates with engraved subjects among the true masterpieces of the fine arts of the Kangju state. The archaeological complex and historical and cultural indicators allow us to determine the chronology of the works within the 1st century BC - 2nd century AD.

Materials and methods. Materials of the research were artifacts from burial mound №14, Kylyshzhar burial mound located near Saryaryk village of Ordabasin district, Turkestan region, from the archeological fund of the State Historical Museum of the Republic of Kazakhstan. The funerary equipment is represented by bladed weapons - an iron petiole sword and dagger with stone tips, clothing accessories - two iron buckles and iron three-blade petiole arrowheads, which were in a leather quiver presented by two middle horn-plates on the bow hilt with social and semantic-ritual subjects, made with highly artistic engravings on horn. A formal typological method of investigating the iconography of the images, supplemented by stylistic analysis, was applied to the study of the overlays. A comparative method used to identify common and special features of the artefacts. In addition, historical and archaeological links have been identified using the historical-comparative method. The chronological attribution was carried out using relative and absolute dating. Written sources, archival materials and field reports were used in the study.

Keywords: Southern Kazakhstan, Kylyshzhar burial ground, archaeological complex, artistic artefact, horn plates, plot engraving, argali hunting, Kangju.

For citation: Podushkin A.N. To the interpretation of the high art subjects of the Kangju state // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 62-83. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.06

Введение.

Археологический контекст обнаружения роговых пластин. Центр археологии Южно-Казахстанского государственного педагогического университета продолжил исследование курганного могильника Кылышжар (Республика Казахстан, Туркестанская область, Ордабасинский район, близ с. Сарыарык) [Подушкин, 2022: 183-208]. В 2021 году объектом раскопок стал курган 14 – самый крупный из юго-западной группы насыпей указанного могильника. В северо-западном секторе насыпи, на глубине 4,4 м от уровня дневной поверхности, была обнаружена катакомба, сочетающая в себе элементы «Т» – образной катакомбы с длинного траншейного типа дромосом

и катакомбы «с дромосом с заплечиками» (рис. 1: 1). Вся конструкция вытянута по линии север-юг, на дне камеры открыто ограбленное в древности коллективное погребение, включающее двух погребенных (мужчину и женщину). Обряд погребения: труп-положение на спине изголовьем преимущественно на восток (определен по останкам правой руки мужского костяка; рис. 1: 2).

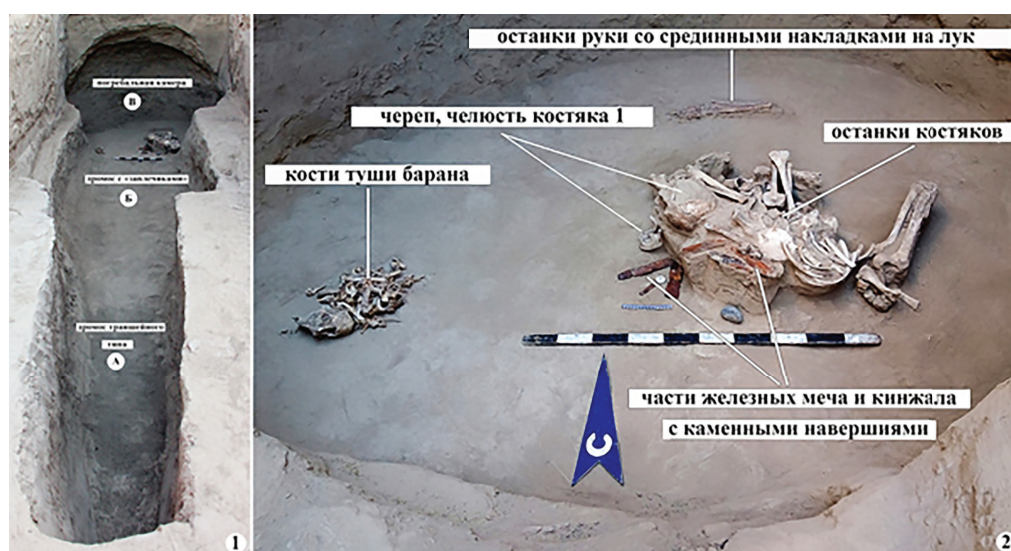

Рис. 1 Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей. 1.1 – внешний вид катакомбной погребальной конструкции; 1.2 – останки костяков и артефакты в камере.

Рис 2. Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14. Инвентарь: вооружение, бытовые предметы.

Фото изображение. Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14.
Инвентарь: вооружение, бытовые предметы.

Погребальный инвентарь представлен клинковым вооружением (железные черешковые меч и кинжал с каменными наконечниками, которые находились в сложно-конструктивных ножнах), аксессуарами одежды (две железные пряжки) и железными трехлопастными черешковыми наконечниками стрел, которые находились в кожаном колчане (рис. 2: 1-5).

Однако наиболее знаковыми находками из числа погребального инвентаря следует считать две срединные накладки на деревянную рукоять лука, выполненные из рога, которые найдены вблизи локтевых костей и костей запястья правой руки мужского костяка (рис. 1: 2). Сами роговые пластины почти дублируют форму друг друга в виде сильно вытянутого, слегка изогнутого по длине прямоугольника с закругленными концами, они тщательно обработаны со всех сторон, в разрезе имеют дугообразный профиль, соответствующий овальной форме деревянной рукояти (рис. 3:1 и 2).

Рис 3. Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14. Роговые срединные накладки на рукоять лука. Внешний вид лицевой поверхности пластин 1 и 2.

Фото изображение. Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14. Роговые срединные накладки на рукоять лука. Внешний вид лицевой поверхности пластины 1

Фото изображение. Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14. Роговые срединные накладки на рукоять лука. Внешний вид лицевой поверхности пластины 2

Отметим, что все сюжетные композиции и рисунки на роговых срединных пластинах, украшавших рукоять «М» – образного сложносоставного лука, выполнены тончайшими линиями в единообразном стиле и одинаковой техникой гравировки на лицевую поверхность пластин. Очевидно, работу выполнял один высокопрофессиональный мастер с хорошим художественным вкусом и навыками, позволяющими воплотить в жизнь столь сложные художественные композиции, граничащие по исполнению с подлинными шедеврами древнего изобразительного искусства (толщина нанесенных на поверхности пластин линий составляет от 0,1 до 0,05 мм).

Обсуждение.

Описание сюжетной композиции на первой роговой пластине. Здесь изображен знатный всадник-номад, который охотится на загнанных длительным преследованием архаров (о чем говорят выпавшие из пасти животных языки). Охотник в позе низко сидящего жокея, с ногами, тесно прижатыми параллельно к крупу лошади, стреляя из лука, буквально «летит» над землей на лошади-кобылице, вытянувшейся в струнку (рис. 4:1).

Рис 4. Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14. 4.1 – роговая пластина 1 с сюжетной гравировкой (лицевая сторона и прорисовка); 4.2 – роговая пластина 2 с сюжетной гравировкой (прорисовка крупным планом основного персонажа, знатного всадника-охотника).

Широкое лицо всадника изображено в профиль справа. Хорошо отмечены: слегка округлый невысокий лоб; длинные «саблевидные» брови в разлет; большие с миндалевидным разрезом глаза; прямой короткий правильной формы нос с выраженными «крыльями»; тщательно ухоженные, аккуратно закрученные вверх усы; достаточно объемные также правильной формы губы (верхняя губа чуть нависает над нижней); клиновидная негустая прямая бородка; прямые, свисающие до плеч локоны волос у висков впереди ушей; большие уши и невыразительный, слегка скошенный к низу, подбородок.

Отметим также прорисованные кисть, четыре пальца правой руки (видны даже ногти), и реконструируемый по рисунку прием оттягивания тетивы: она оттягивалась большим пальцем (на котором, возможно, находилось костяное приспособление, обозначенное на рисунке отдельной чертой), а также указательным и средним пальцами.

В целом от изображаемого лица персонажа исходит спокойствие и уверенность в успехе охоты. При этом относительно прямая вытянутая линия верхней части черепа и такая же прямая вертикальная линия затылка указывают на возможную прижизненную искусственную деформацию черепной коробки стрелка (рис. 4:2).

Из одежды на охотнике отмечены:

- стеганый с клиновидной прорезью на груди короткий распашной кафтан с запахом слева направо, полы которого и широкие обшлага рукавов специально оторочены и украшены квадратно-треугольной по форме стежкой (кафтан в талии перетянут кожаным поясом с пряжкой круглой формы, которая, очевидно, имела подвижный язычок);
- стеганый головной убор (из ткани, кожи или войлока), стежки которого прибраны к конусовидной верхней части головы;
- накидка из меха с длинным ворсом в виде мужской бурки на правом боку;
- кожаные (матерчатые) штаны, отороченные стежкой по внешнему контуру и мягкие кожаные (матерчатые) сапожки: низ этих сапог также простеган (рис. 4: 2).

Из оружия и аксессуаров к нему в его распоряжении имелись:

- сложносоставной «М»-образный рефлексирующий, возможно, асимметричный лук, из которого он ведет удачный обстрел архаров (о чем свидетельствуют стрелы, попавшие в цель, и кровь животных, вытекающая из мест поражения стрелой);
- запасный лук, находящийся в специальном самом длинном пенале горита-колчана;
- стрелы с миндалевидным (лавролистным) по форме оперением и обозначенным костяным толкателями «V»-образной формы на конце древка.
- каркасный жесткий, судя по всему, обтянутый кожей горит-колчан, крепящийся на поясе в районе талии стрелка, с двумя пеналами-отделениями, которые, судя по рисунку, предназначались: в первом (самом большом) находился запасный лук в не боевом состоянии, причем его верхняя видимая часть располагалась в твердом цилиндрическом изделии, похожем на тубус; во втором пенале отмечен комплект стрел с оперением. Кроме всего, второй пенал имел широкий кожаный карман (на рисунке прикрыт частью мужской меховой бурки), крепящийся частично к краю горита-колчана, который предназначался для основного боевого лука (потому прорисован пустым).
- возможно, боевой нож на поясе, ножны которого похожи на ножны с портупейным креплением (иная интерпретация: вариант крепления горита-колчана).

Рисунок свидетельствует о высоком социальном статусе воина-стрелка и принадлежности его к элитному сословию номадов: за спиной охотника, почти в вертикальном положении на тонкой бечевке виден объемный по размерам меховой султан с выраженным сегментовидным основанием (кисть, tassel), которая приторочена к седлу слева крупа лошади и как бы «парит» за спиной всадника (рис. 4: 2).

Судя по технике исполнения (штриховка) и «веерообразной» форме большого изделия из меха позади шеи всадника, видимого частично, он имел и вторую статусную кисть-tassel, которая крепилась также слева крупа лошади, возможно, в передней части седла. Такие кисти можно трактовать как бунчук – атрибут, свидетельствующий о знатности изображаемой персоны и принадлежности ее к высокому властному сословию [Ильсов, 2003: 270-274]; аналогичные кисти в парфянское и сасанидское время являлись атрибутами царской власти [Литвинский, 2002: 195-198].

Заслуживает внимания образ и детализировка снаряжения лошади-кобылицы, на которой восседает всадник. О том, что перед нами породистая лошадь-кобылица, а не конь-айгыр, говорят два фактора: важнейший – отсутствие прорисовки гениталий коня (это притом, что гениталии достаточно искусно выполнены у всех изображаемых архаров-самцов на двух пластинах). Кроме всего, в мире номадов хорошо известно, что по выносливости (особенно, когда дело касается длительных скачек на большие расстояния или преследования быстрых диких копытных животных), предпочтение всегда отдавалось кобылицам, которые по этому параметру в силу природных данных превосходили сильных и мощных коней-айгыров.

В качестве примера можно привести сюжетную композицию из второй пластины наборного пояса из Орлатского могильника (сцена охоты), где двое из трех всадников-охотников (верхний и нижний), сидят именно на скачущих кобылицах [Пугаченкова, 1987: 58].

О породистости кобылицы (и элитарности происхождения ее хозяина) свидетельствуют также пропорциональный, с длинными ногами и шеей круп животного, благородная морда лошади, а также такие моменты, как аккуратно постриженная грива, обозначенная ухоженная челка, нашечный декор в виде небольшой меховой кисти-султана (tassel), крупные, украшенные орнаментом псалии. По мнению Б.А. Раева, «такими гривами отмечались лошади высшего сословия кочевников» [Раев, 2009: 263].

Кобылица также имеет полный набор конского снаряжения, приспособленного к длительной охоте, на которой зафиксированы:

- ременная кожаная узда без декоративной атрибутики с традиционным устройством и ремнями оголовья (налобный, суголовный, подбородочный, нашечный и капсульный);
- система подпружной упряжи из различных кожаных ремней: нагрудного, который охватывает грудь кобылицы и ее плечи; на правом плече животного этот ремень фиксируется боковым достаточно крупным округлой формы выпуклым с бортиком по периметру фаларом, играющим роль распределителя других ремней, идущих через загривок на левое плечо и в подборюшь лошади (скорее всего, к основному подпружному ремню, который удерживал седло);
- два ремня идущих от мягкого седла к подхвостнику, украшенных декоративными «Т»-образными кожаными вставками-накладками;
- большого размера, скорее всего, костяные или роговые псалии «пропеллеровидной» формы, которые украшены декоративными параллельными косыми насечками;
- мягкое седло, отороченное бортиком и декорированное висящими от края седла кожаными или войлочными «лентами»;
- ременный повод, крепящийся к внутренним петлям псалий, непосредственно связанных с удилами (рис. 4: 2).

Наконец, расположение ног всадника говорит о том, что в конской атрибутике охотника отсутствовали поножи-стремена (графика этот факт подтверждает: изображения стремян нет).

В качестве резюме по описанию образа кобылицы отметим великолепное знание мастером анатомии лошади, и прекрасный стиль воплощения этого животного в рисунке (от хвоста, крупа, до морды и копыт), который характеризуется натурализацией изображения кобылицы с экспрессивной выраженной «летающей» динамикой, выразительным рельефом морды, с подчеркнутыми крупными глазами (выделен даже зрачок), полуоткрытой пастью, ноздрями, что в художественном отношении близко к внешнему виду реального животного.

Описание сюжетной композиции на второй роговой пластине. Эта неординарная композиция посвящена охоте на архаров мифического полиморфного хищного животного «медведе-льва», которое сочетает в себе одновременно признаки двух хищных и одних из самых сильных животных в мировой фауне, медведя и льва. Причем у этого мифического «зверя» от медведя фиксируется только морда с оскаленной пастью с рядом ровных больших верхних зубов, округлые уши, выраженный рельефный медвежий профиль морды с прямой линией лба, большие глаза со зрачками и небольшой с ноздрями нос.

Все остальные признаки и общая анатомия связаны только со львом: во-первых, это волнистая грива, слегка возвышающаяся над линией спины, охватывающая плечи существа и грудь (грива отделяется от крупа двумя линиями-штрихами); во-вторых, это длинные, оконтуренные шерстью конечности; в-третьих, наличие у «зверя» огромных втягивающихся, как у всех кошачьих, серповидных когтей (обозначены даже втяжные «луковицы»); наконец, это длинный голый хвост со слегка обозначенной кисточкой на конце, который располагается в поджатом состоянии между задними конечностями «существа» и простирается почти до его брюха. При этом само тело мифического «зверя» неестественно вытянуто, его непомерные по размерам конечности, огромные лапы и когти диспропорциональны, и далеки от той натуралистичности, которая уверенно фиксируется при прорисовке мастером всех иных персонажей на двух пластинах (рис. 5: 1-2).

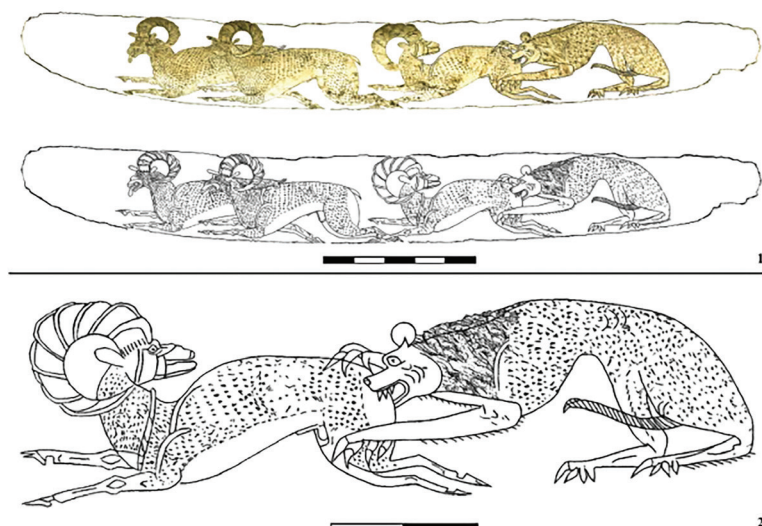

Рис 5. Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14.5.1 – сюжет охоты «медведе-льва» на архаров. Внешний вид лицевой поверхности и графическая прорисовка композиции; 5.2 – увеличенный вариант графической прорисовки сцены поимки архара «медведе-львом»

Надо полагать, факт не реалистичного изображения полиморфного фантастического хищного животного «зверя» можно объяснить только тем, что мастер никогда не видел реального льва (или другого крупного кошачьего). Поэтому, при своих действительно серьезных знаниях об анатомии копытных (архар, лошадь), которых он изобразил реально и точно, он не смог достойно своему таланту отобразить особенности строения крупа и других деталей «зверя», соединившего в себе признаки медведя (морда) и льва (все остальное).

Что касается медведя как животного и объекта художественного воспроизведения, то этот хищник представлен в местной Южно-Казахстанской фауне в основном в горной ландшафтной зоне. Скорее всего, это так называемый азиатский белокоготный медведь (лат. *Ursus arctos isabellinus*), отдельный подвид тьянь-шаньского бурого медведя. В целом, несмотря на некоторые моменты, связанные с реальными хищными крупными животными (медведь и лев), основной посыл их синкретического полиморфного и художественного соединения в единый образ связан с мифическими, сакральными и идеологическими представлениями древнего населения государства Кангюй.

Описание архаров как основных объектов охоты. Всего в двух сюжетах фигурируют пять особей архаров-самцов: два архара в композиции с охотником на лошади, и три в рисунке с мифическим полиморфным хищным «медведе-львом», который тоже охотится (рис. 6: 1-2).

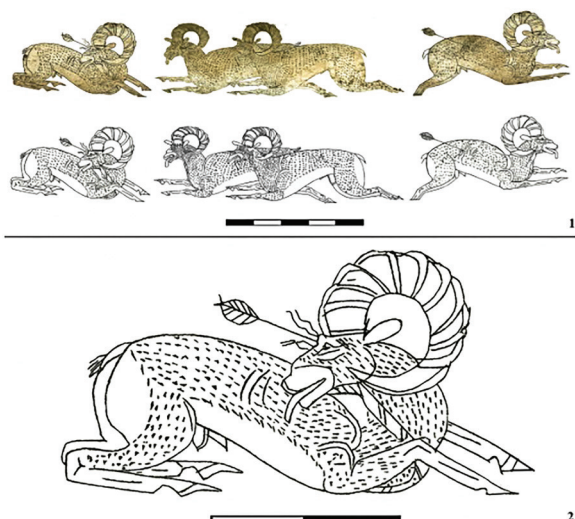

Рис. 6 Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14.

Роговые пластины 1 и 2. 6.1 – образы архаров (внешний вид и графическая прорисовка); 6.2 – увеличенный вариант графической прорисовки архара, пораженного стрелой, на пластине 1

Все архары являются коренными представителями местной фауны, характерной для предгорного и среднегорного ландшафтов Южного Казахстана, включая горы Каржантау, Каратау (и внутренний Каратау). Судя по изображениям этих животных, это казахстанский архар (или казахстанский горный баран), лат. *Ovis ammon collium* – подвид архара, представитель семейства полорогих копытных. Возможно, это может быть другой подвид, так называемый кызылкумский горный баран, аргали Северцова (лат. *Ovis ammon severtzovi*) с ареалом обитания: хребет Каратау и центральная часть казахстанских Кызылкумов.

Мастер подробно знал анатомию архаров, он изобразил их в расцвете сил, на что указывают все признаки половозрелых возрастных животных, которые подметил и соответствующей техникой прорисовал художник: массивные головы с большими великолепными закрученными рогами с мощными роговыми выступами; светлое окончание морды животного; штрихами подчеркнуты также светлые полосы короткой шерсти на груди архаров; аналогичным образом выделены светлые зоны охвостья и нижней части подбрюшья, характерные для архаров.

Поражает также подробная детализировка изображения всех частей тела архаров, от морды до коротких хвостиков: глаза, зрачки глаз, губы, уши, вывалившиеся от длительного гона языки, некоторые мышцы и сухожилия конечностей, гениталии, копыта, сам круп этого животного в динамичном «летающем полете», причем эта детализировка сохраняется даже в случае наложения одной фигуры архара на другую (пластина 2; рис. 5: 1). При этом все выполнено пропорционально, почти с фотографической точностью, в соответствии с естественными (натуральными) формами этих красивых и грациозных животных (рис. 5: 2).

Отметим еще один немаловажный факт, впервые встречаемый в искусстве резьбы по рогу и кости: на кылышжарских пластинах все архары (за исключением архара, подвергнувшегося нападению мифического полиморфного «медведе-льва») изображены с выпавшими из пасти языками (следствие длительного гона в ходе охоты и, соответственно, их усталости. Аналогов такому явлению на роговых (костяных) носителях на просторах Центральной Евразии пока нет, только в тюркских петроглифах-граффити зафиксирован один пример [Горный Алтай, р. Чаган; Черемисин, 2004: 43, рис. 7].

Историко-культурные и художественные интерпретации сюжетов.

1. Аналогии и близкие варианты проявления художественного творчества резьбы по рогу (кости) в Центральной Евразии и Казахстане.

Заметим, что в разное время резьба по кости, рогу, дереву была востребована у древних народов Евразии в самых различных контекстах – бытовом, декоративном, социальном, ритуально-сакральном, что воплощалось в соответствующих артефактах и их находках в памятниках археологии регионов Центральной Азии и Казахстана. Самым заметным явлением в этом ряду стали раскопки Орлатского могильника близ городища Курган тепе (древний Согд) и обнаружение в катакомбном погребении 2 уникального археологического комплекса, включающего элементы наборного пояса из двух костяных пластин-пряжек, на которых техникой резьбы запечатлены сюжеты батального сражения и охоты [Пугаченкова, 1987: 56-61].

Другим артефактом в этом плане является целая пластина и фрагменты пластины из слоновой кости (декоративные части обкладки шкатулки или пряжки поясного набора) со сценами охоты, найденные на городище Тахти-Сангин, в храме Окса. Здесь техникой гравировки изображены конные всадники, ведущие стрельбу из луков по нескольким животным, в том числе – архарам [Литвинский, 2002: 181-182, рис. 1]. Почти аналогичный артефакт из кости с гравированными изображениями и функцией пластины наборного пояса, на котором изображены сражающиеся друг с другом конные всадники-лучники, обнаружен в погребении 3 на территории поселения Тилла Булак [Узбекистан; Ильясов и др., 2013: 189-192, рис. 4].

Заслуживает также внимание роговое гравированное изделие, найденное на городище Калалы гыр 2 (Хорезм), условно трактуемое как навершие. На этом предмете изображены всадник,

стреляющий из лука и поражающий стрелой хищника кошачьей породы (тигр), находящегося напротив стрелка, а также – персонаж в виде сидящего на земле человека со скрещенными ногами [Ильясов, 2013: 96, рис. 1: 1, 3-4].

Еще одним предметом, который имеет прямое отношение к нашей тематике, является так называемая тургенская пластина – костяное изделие с сюжетной композицией из поселения раннего железного века Кызылбулак IV в верховьях урочища Турген (Заилийский Алатау). Она представляет собой заготовку из части левой лопатки лошади, на которой гравировкой изображена групповая сцена преподнесения правителю, сидящему в колесной повозке, отрубленной головы побежденного врага (всего полностью прорисовано четыре фигуры, частично – одна [Горячев и др., 2016: 93-96, фото 4-5].

2. Архар как объект в искусстве и миропонимании сако-сарматских племен и государства Кангюй.

Поскольку кылышжарские композиции на роговых пластинах связаны с изображением диких животных, а также некоторыми характерными их позами (предельная динамика, «летающий галоп»), можно предположить, что сюжеты имеют отношение к искусству группы родственных племен сакского, сармато-сюннуского и кангюйского происхождения Евразии, так называемому звериному стилю. Заметим, что большинство изображений в зверином стиле натуралистичны, и, как правило, прямо соотносятся с образами местной фауны, которые затем подвергались переосмыслению и наполнялись сакральными и символическими мотивами [Акишев, 1984:29].

В нашем варианте особое место отводится образу горного барана-архара, который по своим сакральным, мифологическим и иным функциям был исключительно значимым и занимал большое место в жизни ираноязычных племен Средней Азии и Казахстана первых веков до – первых веков н.э., и представлял собой воплощение «фарн-хварна» (xʹarənah). Помимо простых ипостасей (символ здоровья, благополучия, оберег от «злых» сил и прочее), он приобретает функции глобального божества [Литинский, 1968: 109; Шенкар, 2013: 433], которое пронизывает всю деятельность человека во многих аспектах [социальный, бытовой, идеологический; Литвинский, 1968: 75-94].

Так, хварна в образе барана-архара также имел солярно-огненную природу (закрученные рога как символ солнца), в Азии считался охранителем границ и стимулятором плодородия, осмысливался как «царская слава», а мифотворчество о нем прямо связано с известным в древности стереотипом, исходящем из религиозного дуализма «смерть – возрождение».

Апофеозом сакрального наполнения хварна в образе горного барана у саков Семиречья является объемная золотая фигурка архара, венчающая головной убор (кулах) известного Исыкского воина-вождя, где он трактуется как «...Солнце в зените, вершина мировой оси» [Акишев, 1984: 38; Акишев, 1983: 27, рис. на с. 105].

Высокая сакральная миссия хварна на уровне великого божества в образе горного барана (архара), восходящая к авестийско-зороастрийским источникам, зафиксирована у сарматских племен и в государстве Кангюй [последнее политическое образование является преемником культурных и иных традиций азиатских саков; Литвинский, 1968: 23; здесь же полная выкладка о «фарн-хварна – xʹarənah» в религиозных и других представлениях у сарматов и кангюйцев: Литвинский, 1968: 46-94].

3. Образ «медведе-льва» в сюжете охоты на кылышжарской пластине 2.

Отметим, что множество синкретических мифологических и полиморфных изображений-образов в самых сложных сочетаниях («коне, тигро-грифоны», «коне-олене-грифоны», «крылатые», «рогатые» копытные и хищники из семейства крупных кошачьих) присутствуют в различных вариантах воспроизведения в искусстве звериного стиля как один из его главных признаков. В сочетании с другими критериями: традиционный пантеон «сквозных» персонажей изображаемых мифологических и простых животных (благородный олень, вепрь-кабан, волк, тигр, пантера-барс, горный козел тау-теке и другие); умеренная, а порой предельная стилизация образов как художественный прием фиксации изображений; динамизм воспроизведения, характерные позы и

групповые сюжеты с животными (гон зверей, их шествие, терзание и борьба), они представляют собой визитную карточку этого вида декоративной деятельности ираноязычных народов Евразии раннего железного века.

Однако композиции на роговых пластинах из могильника Кылышжар со сценами охоты по художественной манере исполнения, явно не вписываются в перечисленные критерии звериного стиля, и только образ мифического полиморфного «медведе-льва» можно весьма опосредованно трактовать как трансформированный продукт этого вида искусства.

Более того, удивляет сам факт появления такого полиморфного образа в регионе Средняя Азия – Южный Казахстан, в котором, во-первых, в период первых веков до – первых веков нашей эры, никогда не могло быть азиатских львов (в ареал их обитания не входили данные территории), во-вторых, белокоготный медведь как подвид бурого медведя само по себе редкое животное, которое встретить в местных горах и сейчас, и в те времена очень сложно.

Собственно, и «единение» в один синкретический мифический полиморфный образ двух этих животных (медведя и льва) – уникальное явление, аналогов которому в цепи сочетаний полиморфных фантастических «сущест» в зверином стиле найти не удалось. Сакральное наполнение образов медведя и льва в искусстве звериного стиля велико, поскольку в качестве культов (или обожествляемых животных), они зафиксированы у многих древних племен и народов Центральной Евразии в раннем железном веке [Гуляев, 2017: 131; Ильинская, 1971: 64-84].

Однако, что подвигло мастера создать подобное «существо» и включить его в сюжет охоты, остается неизвестным – скорее всего, речь идет о некоем пережитке классического звериного стиля, который еще сохранялся в миропонимании народонаселения Кангюй. Очевидно, этот момент связан с мифологическими представлениями самого исполнителя и религиозным наполнением композиционных сюжетов на обеих пластинах, имеющих отношение к акту охоты как к ритуальному действию.

4. Варианты предметного сравнительного анализа, художественные параллели.

Как отмечалось выше, по технике исполнения (гравировка), носителям, на которых выполнены изобразительные композиции (рог, кость), по содержанию и историко-культурному наполнению (сцены охоты, в том числе на архаров, а также внешний облик персонажей) ближе всего к кылышжарским пластинам стоят пряжки наборного пояса из могильника Орлат (сцена охоты и батальная композиция; рис. 7: 1-2); пластины пояса из городища Тахтисангин (пряжка 1; рис. 7: 3); предмет, обнаруженный на городище Калалы гыр 2 (рис. 7: 5). В качестве прямых и косвенных сюжетных и изобразительных аналогий можно привлечь артефакты, найденные в урочище Тургенъ (рис. 7: 4).

Предметные объединительные мотивы, зафиксированные в кылышжарских и орлатских художественных композициях, сводятся к следующему:

- использование при охоте одинаковых по конструкции сложносоставных «М»-образных рефлексующих луков и передвижение всадников на кобылицах (верхний и нижний охотники на пластине 2);

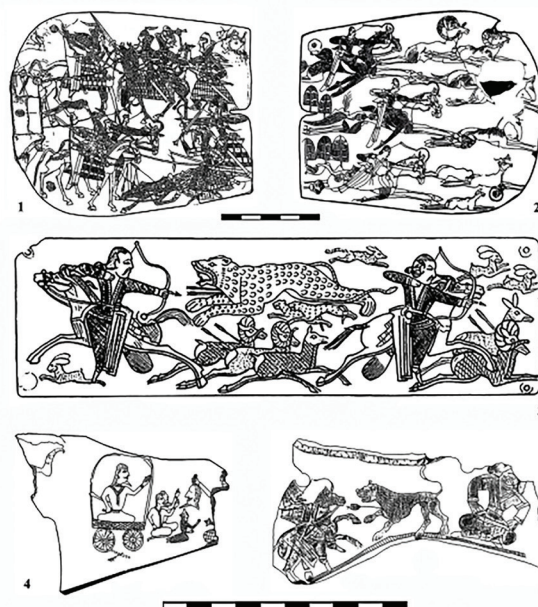

Рис 7. Артефакты с сюжетной резьбой по рогу и кости из памятников Центральной Азии и Казахстана (прорисовки). 7.1-2 – орлатские пряжки наборного пояса (по Г.А. Пугаченковой); 7.3 – тахтисангинская пластина 1 (по Б.А. Литвинскому); 7.4 – тургенская пластина (по А.А. Горячеву); 7.5 – роговое изделие из городища Калалы гыр 2 (по Дж.Я. Ильясову).

- система подпружной упряжи в виде кожаных ремней, идущих от седла к подхвостнику (у орлатских всадников один подобный ремень, украшенный по длине округлыми вставками, у кылышжарского всадника таких ремней два, они декорированы «Г»-образными кожаными вставками-накладками);

- наличие у лошадей наплечных, судя по всему, парных распределителей подпруги: у орлатских лошадей это простые и с художественными вставками крупные металлические подпружные кольца (у всех лошадей воинов-катафрактариев на пластине 1); у кобылы кылышжарского охотника это круглые выпуклые с бортиком фалары;

- наличие у лошадей парных нащечных декоративно-статусных кистей-султанов, tassels (верхний, нижний всадники на орлатской пластине 1), а также постриженных грив;

- фиксация за спинами всадников более крупных кистей-султанов (tassels), чье назначение приближено к регалиям власти (средний всадник на орлатской пластине 2, и особенно – большие кисти-султаны, похожие на бунчук, у кылышжарского охотника);

- практически одинаковая конструкция двух пенальных горитов-колчанов со специальным предназначением каждого пенала-отделения: для комплекта стрел, боевого, а в случае с кылышжарским всадником, запасного луков;

- распашные халаты с вырезом на груди, запахиваемые соответствующим образом (слева-направо у орлатских всадников, справа-налево у кылышжарского стрелка).

Однако перечень различий также достаточно велик. Это касается техники, качества нанесения рисунков и художественного стиля воплощения сюжетов. Если кылышжарский мастер делал ставку на приближенную к естественным параметрам натуралистичность исполнения всех персонажей, то орлатская сюжетная композиция с интересующей нас сценой охоты во многом несет в себе элементы условности изображений. Это явная асимметричность фигур всадников и лошадей (гипертрофированно длинные, висящие до земли широкие ноги, чрезмерно короткий торс и узкая талия при массивных и тоже длинных руках у персонажей, на фоне объемных фигур – маленькие по размерам головы у охотников); у лошадей прорисованы не естественно вытянутые, «клювовидные» морды, посаженные на тонкие шеи; сильно растянутый, с длинными конечностями, круп и массивные копыта (рис. 7: 2).

Изображения орлатских и кылышжарских архаров по качеству исполнения различаются существенным образом: такое впечатление, что орлатский мастер намеренно использовал простую технику и специально, следуя определенной художественной традиции, так стилистически-упрощенно и утрированно прорисовал этих красивых животных (в отличие от изображений архаров кылышжарским мастером, которые выглядят почти фотографически; рис. 6: 1-2).

Аналогичным образом, остановимся на объединительных моментах, отмеченных в кылышжарских и тахтисангинских художественных сюжетах, связанных с охотой, в том числе на архаров. Это, в первую очередь:

- конные всадники с «М»-образными сложносоставными луками, которые сидят на породистых лошадях с постриженными гривами; у левого охотника у лошади не заплетенный хвост;

- одежда в виде распашных отороченных по краю кафтанов с вырезом на груди и длинными рукавами с обшлагами;

- «V»-образное завершение на конце стрелы после оперения (судя по всему, это костяной толкатель), а также фиксация поражения животных стрелами;

- наличие у всадников несколько иной формы пенальных горитов-колчанов;

- присутствие у охотников статусных регальных крупных кистей-султанов (tassels), которые свисают с крупа лошади почти до земли.

Между тем имеются и различия. Они связаны с общим стилем исполнения композиции, техникой воспроизведения людских персонажей и животных, которая в сравнении с кылышжарской, кажется упрощенной. Также, как в случае с орлатской пластиной со сценой охоты, нарушены естественные пропорции человека и лошади, однако стилизационные моменты и детализировка

изображений на рисунках тахтисангинских пластин менее выражены, и в целом общая композиция и все персонажи выглядят достаточно натуралистично (рис. 7: 3).

Отметим схожие варианты сюжетных композиций кылышжарских пластин и рогового изделия из городища Калалы гыр 2. Здесь тоже достаточно точек соприкосновения, в частности:

- конный всадник, стреляющий из сложносоставного лука, который сидит на породистой лошади с постриженной гривой; в экипировке лошади отмечен боковой округлый фалар;
- двух пенальный горит-колчан для стрел, и широкое отделение для боевого лука;
- выраженное «V»-образное завершение на конце древка стрелы после оперения (судя по всему, это костяной толкатель); указанная стрела имеет практически полное сходство со стрелами, которыми поражены архары на кылышжарской пластине 1;
- присутствие свисающей у задних ног лошади, слева, кисти (tassel);
- распашной отороченный по краю кафтан с вырезом на груди и длинными рукавами с манжетами (сидящий на земле персонаж со скрещенными ногами; рис. 7: 5).

Относительно особенностей художественного воплощения рисунков на роговой пластине из городища Калалы гыр 2, можно отметить, что они расходятся с изображениями сюжетов охоты на кылышжарских пластинах по качеству исполнения и по натуралистичности: как в случае с орлатскими пластинами, имеет место явная диспропорция размеров персонажей (большой всадник – малая лошадь), нет тонкой и точной прорисовки детализации многих аксессуаров, которая выглядит упрощенно. Судя по всему, такой художественный стиль в то время в регионе Центральной Азии был традиционным, и потому именно таким образом воплощался в жизнь.

Отметим аспект, однозначно отличающий кылышжарского лучника от всех остальных, запечатленных на перечисленных выше сюжетах на роговых (костяных) артефактах: это совершенно иная посадка всадника в седле на лошади (поза низко сидящего жокея с поджатыми ногами), что зафиксировано впервые. Кроме всего, в перечисленных выше сюжетах у всех персонажей отсутствуют такие детали, как меховая накидка в виде мужской бурки с длинным ворсом (возможно, это шкура трофейного животного, добытого на охоте), отмеченная у лучника на кылышжарской пластине 1, а во внешности – аккуратно закрученные вверх усы (рис. 4: 2).

Таким образом, по нескольким ключевым параметрам: тематическое содержание композиций (охота), социально-культурное наполнение сюжетов (наделенные властью конные элитные всадники-лучники, вооружение, гориты-колчаны, конское снаряжение, одежда персонажей) техника исполнения (гравировка по кости, рогу), кылышжарские пластины, несмотря на некоторые различия, уверенно вписываются в ряд аналогичных художественных артефактов, найденных в регионе Центральной Азии и Казахстана.

Трактовка общей композиции сюжета охоты на роговых пластинах в социальном и семантическом контекстах.

Содержание композиционных сюжетов на двух роговых пластинах кылышжарского лука иллюстрирует охоту на одно животное, горный баран (архар). Различие связано только с участниками: в первом случае это конный всадник-номад, человек, судя по аксессуарам и инвеститурным регалиям, представитель элиты общества кочевников, скорее всего, владетель клана или глава одного из родов.

Всадник экипирован и соответствующим образом вооружен для участия в длительной, скорее всего, облавной охоте, которую часто практиковали в сообществах кочевников древней Евразии. Однако облавная охота – достаточно массовое мероприятие: судя по всему, по ряду причин (в первую очередь ограниченность художественного пространства), древний мастер «выхватил» из общего контекста этого акта самое важное и значимое по его понятию действие. А именно: участие в охоте знатной по происхождению и облеченной властью личности, чтобы подчеркнуть большое значение всего сюжета как для самого владельца оружия с подобной высокохудожественной фиксацией события, так и для окружающего его подчиненного социума (соплеменников).

Во втором случае на архаров охотится мифическое полиморфное чудовище с головой медведя и телом льва, «медведе-лев». Причем оба участника преуспели в охоте: на первой пластине некоторые животные ранены стрелком в голову и в круп (рис. 4: 1), о чем свидетельствуют струи крови из мест поражения стрелами; на второй пластине мифический «медведе-лев» в броске схватил последнего из тройки архара сзади длинными когтями, вцепился в тело пастью с клиновидными большими зубами и готов его терзать (рис. 5: 1-2). Оба персонажа охотятся на одно животное, горный баран (архар), чей образ в миропонимании сако-сармато-кангюйских племен наполнен священным содержанием, а сам архар является одним из воплощений глобального культа «фарн-хварна» (xʷarənah) с множеством ипостасей, который был чрезвычайно популярным у ираноязычных народов Центральной Евразии в раннем железном веке (и более позднее время).

Выше отмечалось, что кылышжарские сюжеты не вписываются в каноны звериного стиля, однако в обеих изучаемых композициях опосредованно все же прослеживаются некоторые мотивы этого вида искусства не в традиционном, а в трансформированном сармато-суннуско-кангюйском формате, осмыслить который еще предстоит. Во всяком случае, объяснить изображенных животных и сюжетов в целом только фактом примитивного анимализма и фиксации тривиальной охоты, невозможно: судя по всему, мы имеем дело с более глубинными понятиями социального, мифологического, семантико-идеологического порядка, связанного с миропониманием древнего народонаселения, которое «закодировано» в изучаемых художественных артефактах [Литвинский, 2002: 206; «...животные, изображенные в сцене охоты, имели определенное религиозно-магическое значение»].

Именно охота объединила композиционные сюжеты на двух пластинах на рукояти одного лука, в единое сакральное действие, в котором человек и мифический «медведе-лев» участвуют в качестве наделенных особыми социальными и религиозными функциями персонажей. То, что сюжеты охоты на обеих накладках на лук композиционно связаны и иллюстрируют один процесс, не вызывает сомнения. Об этом говорит общее направление движения, как конного всадника, так и архаров, которые на первой пластине скачут слева-направо, а на второй – справа-налево, что на одной рукояти лука фиксирует замкнутую кольцевую динамику против часовой стрелки, когда одна композиция (охотящийся всадник) плавно перетекает в другую (охотящийся мифический «медведе-лев»).

Создается впечатление, что перед нами запечатлена картина охоты, когда всадник-стрелок своим преследованием (гоном) животных как бы специально направил их в сторону другого охотника («медведе-льва»), который воспользовался ситуацией, и схватил одного архара. То есть налицо взаимодействие одного охотника-всадника в лице элитной по происхождению и наделенной высокой властью личности, которая в глазах социума близка по статусу к божеству [о «божественном» статусе всадника на уровне правителей древних государств см.: Ростовцев, 1927: 143; Беленицкий, 1981: 216], и другого охотника в лице мифического «медведе-льва», сущность которого в представлениях древнего сако-сарматского населения сама по себе божественна. Кроме всего, такой «союз» однозначно гарантировал успех охоты в организационном и мифическо-религиозном смыслах, что и отражено в сюжетах.

Если иметь в виду, что оба персонажа охотятся на архара, также наделенного массой божественных функций, и что убийство божественного животного в традициях ираноязычных народов Центральной Евразии, причастных к зороастризму, воспринимается как дуальное действие «смерть-возрождение», то семантическое наполнение художественных композиций на роговых накладках на лук из могильника Кылышжар в общих чертах становится понятным.

Наконец, сложносоставной лук с перечисленными сакральными функциями, зафиксированными в сюжетах на пластинах рукояти, в руках реального знатного по происхождению и с высоким социальным положением человека-правителя (погребенный в катакомбе 14 могильника Кылышжар) полностью соответствовал его статусу, и должен был при охоте как ритуальном действии играть роль освященного «божественной удачей» оружия.

Заключение.

Вопросы хронологии. В качестве хроно-индикаторов выступают почти все артефакты, найденные в катакомбе 14 юго-западной группы курганов могильника Кылышжар. Это в первую

очередь, клинковое оружие: железные меч и кинжал, две железные пряжки (рис. 2: 1-4). Так, железные мечи и кинжалы без навершия и перекрестья, как и мечи с каменным навершием, характерны для конца среднесарматской и всей позднесарматской культуры [Мошкова, 1989: 195-197, табл. 81, 59, 60-61]. Зафиксированы они в указанное время и в погребальных памятниках Средней Азии [Обельченко, 1972: 57-62, рис. 1; Обельченко, 1973: 159-171].

Аналогии рамчатой железной пряжке 1 с бегающим язычком отмечена в Южном Приуралье в позднесарматское время середины – второй половины II в. н.э. [Малашев, Яблонский, 2008: 51; могильник Покровка 10, погребение в кургане 57; рис. 202: 2].

Как убедительные хроно-индикаторы могут выступить и изделия из рога, кости с художественными композициями из Орлата, Тахтисангина, Калалы гыра 2 и Тургеня, которые пересекаются с кылышжарскими пластинами по сюжетному содержанию, тем более что находки упомянутых артефактов сопровождаются основательными археологическими комплексами.

Так, первооткрыватель орлатского комплекса Г. А. Пугаченкова датирует его II-I вв. до н.э. [Пугаченкова, 1987: 62]. Анализируя изображения на поясных пластинах Орлатского могильника, В.Е. Маслов датирует их I-II вв. н.э. (Маслов, 1999: 229); с этим мнением согласен и Дж.Я. Ильясов [Ильясов, 2003: 298-299]. Б.А. Литвинский склонен датировать тахтисангинские пластины III в. э. [как и пряжки из Орлатского могильника; Литвинский, 2002: 201]. Однако Дж. Ильясов приводит весомые аргументы в пользу того, что тахтисангинские пластины следует датировать более ранним временем, «...в пределах I в. до н.э. – II в. н.э.» [Ильясов и др., 2013: 195]. Таким же временем он определяет хронологические рамки и рогового изделия с резным сюжетом из Калалы гыр 2, т. е. I в. до н.э. – II в. н.э. [Ильясов и др., 2013: 195]. Тургенскую костяную пластину из археологического комплекса поселения Кызылбулак-IV авторы хронологически относят ко II в. до н.э. – II в. н.э. [Горячев и др., 2016: 93].

Представляется, что археологический комплекс катакомбы 14 могильника Кылышжар в целом и найденные в ней роговые пластины на лук с резными художественными сюжетами, можно датировать в пределах I в. до н.э. – II в. н.э.

Этнокультурные и антропологические выводы. Сюжетное наполнение резной композиции пластины 1 из Кылышжарского могильника, где с большим искусством воспроизведен образ знатного всадника-стрелка с такими важными для исследователей моментами, как его внешний вид, одежда, оружие, регалии власти, конская экипировка и другое, позволяет аргументировано обратиться к вопросам этнокультурной принадлежности персонажа и его антропологическому облику. По подобным вопросам на основе перечисленных выше художественных артефактов из Орлата, Тахтисангина, Калалы гыра 2 и Тургеня исследователями уже были сделаны соответствующие заключения.

Г.А. Пугаченкова всех персонажей на костяных пряжках наборного пояса из Орлата считает кангюйцами, и что «...на пластинах из кургантепинского могильника изображены представители Фумуской ветви Кангюя» [Пугаченкова, 1987: 63]. Б.А. Литвинский только вскользь затронул вопрос этнической и антропологической принадлежности всадников на тахтисангинских пластинах, которые, судя по всему, в этно-государственном плане были бактрийцами [Литвинский, 2002: 181; 189-201].

Дж.Я. Ильясов рассматривает персонажей на роговом предмете из Калалы гыр 2 как хорезмийцев, но с подтекстом того, что они одновременно являлись представителями «...кочевой империи Кангюй (Канцзюй)», так как и Хорезм, и Согдиана в первые века н.э. были подчинены Кангюй [Канцзюй; Ильясов, 2013: 103]. А.А. Горячев этнокультурную принадлежность участников сцены преподнесения правителю отрубленной головы врага в сюжете на тургенской пластине трактует как кангюйскую. При этом вопрос, каким образом «...предмет кангюйского косторезного искусства оказался на территории (в центре) государства Усунь», оставил открытым, предположив, что данная пластина могла быть военным трофеем [Горячев и др., 2016: 96].

Приведенные заключения об этнокультурной принадлежности и облике персонажей, воспроизведенных на перечисленных выше роговых (костяных) артефактах, не являются окончательными.

Например, Г.А. Пугаченкова, считая кангюйскими орлатские пряжки-пластины, при этом археологический комплекс кургана 2 Орлатского могильника, в котором обнаружены эти артефакты, соотносит с «...сарматской культурой» [Пугаченкова, 1987: 62]. Б.И. Маршак полагал, что на орлатских пластинах изображены не кангюйцы, а центрально-азиатские сюнну, подчеркивая при этом, что «...изображения... отражают не местную, а центрально-азиатскую кочевническую художественную традицию» [Маршак, 1987: 235-236]. Вслед за Г.А. Пугаченковой, Дж. Ильясов и Д. Русанов трактуют изображения на орлатских пластинах как имеющие отношения к Кангюй (в состав которого в то время входил Согд), но при этом указывают на возможную причастность к орлатским сюжетам иных этносов [Саков, сюнну-хунну, юэчжи и азиатских сарматов; Pyasov, Rusanov, 1998: 134].

Аналогичным образом, В.Е. Маслов связывал орлатские материалы с азиатскими сарматами, а не с государством Кангюй [Маслов, 1989: 219-236]. П. Бернар и К. Абдуллаев считают орлатский комплекс близким «пазырыкским курганам», и предполагают, что «...носителями культуры орлатского могильника» могут быть юэчжи [Бернар, Абдуллаев, 1997: 84].

На таком фоне новая информация историко-культурного и антропологического характера, исходящая из сюжетов пластин и археологического комплекса катакомбы 14 могильника Кылышжар, представляет особый интерес, она позволит по-новому взглянуть на некоторые проблемы этнокультурного порядка племен сако-сармато-сюннуского круга, часть которых входила в состав государства Кангюй II в. до – IV в. н.э.

Обратимся к внешности нашего персонажа на кылышжарской пластине 1 (рис. 4: 2). По всем визуальным признакам данного образа, это восточного облика человек, внешность которого (лицо в том числе) отличается от зафиксированных лиц у персонажей на изделиях из кости (рога) в регионе Центральная Азия – Казахстан в кангюйское время (рис. 7: 1-5).

Например, по Г.А. Пугаченковой, орлатские воины и охотники были с узкими, длинными лицами с когтевидными бородками, загнутыми вверх; обвислыми усами; небольшими, ромбовидно-очерченными глазами [Пугаченкова, 1987: 58-59; при этом уточняется, что «...Признаков монголоидности в лицах нет»]. Отмечается также, что всем персонажам «...присущ единый антропологический тип», близкий к восточно-средиземноморскому европеоидному типу древнего Согда [рис. 7: 1-2; Пугаченкова, 1987: 59].

Б.А. Литвинский, сравнивая орлатские и тахтисангинские пластины, пишет о том, что «...несмотря на определенные отличия, изображения на орлатской и тахтисангинской пластинах близки, хотя и далеко не идентичны» и подчеркивает факт различия внешнего облика персонажей: «...Узколицым бородатым персонажам орлатских пластин противостоят безбородые широколицые тахтисангинские охотники» [рис. 7: 3; Литвинский, 2002: 93-94]. Дж.Я. Ильясов, анализируя внешний облик персонажей на пластине из городища Калалы гыр 2, находит некоторое сходство с орлатскими и тахтисангинскими изображениями, однако об антропологическом типе всадника и сидящего человека со скрещенными ногами не упоминает [рис. 7: 5; Ильясов, 2013: 101].

Наконец, все персонажи тургенской пластины, как считает А.А. Горячев, «...имеют схожий антропологический тип», близкий к орлатским всадникам и воинам, который характеризуется узкими вытянутыми лицами с клиновидной бородкой, небольшими глазами и усами [рис. 7: 4; Горячев и др., 2016: 95, фото 4].

Этническая принадлежность всадника, изображенного на кылышжарской пластине 1, пока оставляет вопрос открытым. В попытке высветить эту тему, были предприняты антропологические и краниологические исследования костных останков погребенного в катакомбе 14 могильника Кылышжар мужчины (владелец лука, на рукояти которого зафиксированы роговые пластины с соответствующими сюжетами). Оказалось, что погребенный воин-номад был молодым мужчиной (возраст 25-35 лет), по антропологическим критериям стоящий ближе всего к смягченному европеоидному облику восточного типа, с легкой прижизненной деформацией черепной коробки

(заключение Е.П. Китова, к.и.н, Центр антропоэкологии Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН). По мнению Е.П. Китова, краниологические характеристики населения бассейна р. Арысь «...фиксируют значительное смешение различных этнических групп джетысарского, поздне-сарматского и оседлого земледельческого южно-европеоидного, потомков сако-усуньских групп и других» [Китов и др., 2019: 52-70].

Об этом свидетельствует также графическая реконструкция лица этого человека по краниологическим данным, выполненная в Институте археологии и этнографии СО РАН палеоантропологом Д.В. Поздняковым (г. Новосибирск). На ней перед нами предстал человек с узким вытянутым лицом, бровями с перегибом, небольшими округло-миндалевидными в разрезе глазами, прямым носом с обозначенной горбинкой, хорошо выраженным и выдвинутым вперед подбородком (рис. 8).

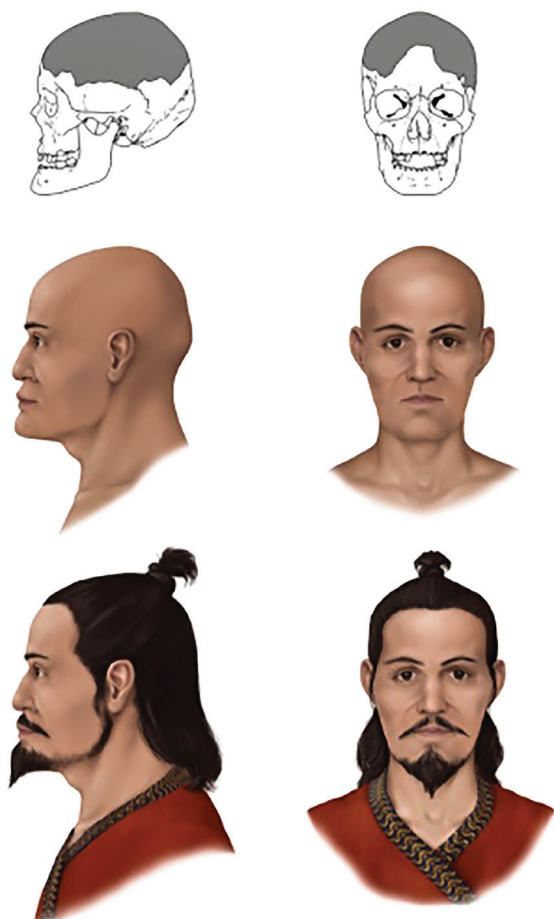

Рис. 8 Могильник Кылышжар, юго-западная группа насыпей, курган 14. Графическая реконструкция по краниологическим материалам внешности погребенного мужчины.

культуре Средней Азии первых веков до – первых веков нашей эры образа элитного всадника, уместно будет привести мнение Г.А. Пугаченковой, которая пишет: «В памятниках культуры этого времени заметно выделяется тема обращения к образу победоносного конника, носителя военной славы и охотничьей доблести, т. е. к высшему идеалу, принятому в кочевой среде; ...этот мотив переплетается с мотивом почитания предка-номада, не расстававшегося со своим скакуном. Такое направление в культуре отвечало задаче прославления стоявших у власти правителей, выходцев из среды пришлых кочевых племен, которые влились в местную этнокультурную среду областей с высоко развитой городской культурой» [Пугаченкова, 1989: 302].

Такое мнение целиком соотносится с сюжетно-композиционным наполнением кылышжарских

Совершенно очевидно, что по внешнему облику погребенный владеец элитного лука с сюжетными композициями на рукояти из могильника Кылышжар стоит ближе всего к персонажам из Орлата, Тахтисангина, Калалы гыра 2 и Тургеня, нежели к всаднику на пластине 1, украшавшую его лук.

Скорее всего, лук мог быть преподнесен знатному представителю Кангюй, погребенному в кургане 14 могильника Кылышжар, в качестве подарка от одного из властных правителей кочевой элиты, которая входила в состав этого государства.

В связи с внешностью знатного охотника-кангюйца, изображенного на кылышжарской пластине 1, отметим одно обстоятельство: иконография его широкого лица (а также такие моменты, как форма усов, локоны волос у виска), кардинально отличается от всех лиц, запечатленных на других аналогичных памятниках изобразительного искусства, выполненных на костяных (роговых) носителях из региона Центральной Азии и Казахстана (Орлат, Тахтисангин, Калалы гыр 2 и Тургеня), где фигурируют персонажи с узкими, вытянутыми лицами европеоидного облика. Это обстоятельство наводит на мысль, что перед нами – представитель, несущий во внешности признаки монголоидности, которые достаточно хорошо фиксируются в рисунке, что в сфере изобразительного древнего искусства отмечено впервые.

В контексте отражения в художественной

пластин, где запечатлен образ знатного всадника-охотника, полубожества в сознании соплеменников, который, судя по властным регалиям, был предводителем одного из кочевых племен сарматского или суннуского происхождения в составе Кангюй, и художественный образ которого на парных роговых пластинах лука подчеркивал высокий социальный статус его владельца в среде номадов, вдохновляя его на воинские и охотничьи подвиги.

В качестве заключения заметим, что находки, подобные кылышжарским, крайне редки в археологии Средней Азии и Казахстана, они по своему социальному, историко-культурному, семантико-религиозному и сакральному содержанию еще долго будут служить информацией к размышлению ученым, занимающихся историей и культурой государства Кангюй.

ЛИТЕРАТУРА

- Акишев К.А.* Древнее золото Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1983.
- Акишев А.К.* Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1984.
- Беленицкий А.М.* Хорезмийский всадник – царь или бог? Культура и искусство древнего Хорезма. Москва: Наука, 1981. С. 213-218.
- Бернар П., Абдуллаев К.* Номады на границе Бактрии (к вопросу этнической и культурной идентификации). *РА*, № 1. Москва, 1997. С. 68-86.
- Горячев А., Потанов С., Егорова Т.* Тургенская костяная пластина. Промышленность Казахстана, № 1(94), Алматы: 2016. С. 90-96.
- Гуляев В.И.* Образ медведя в скифо-сибирском зверином стиле. Археология евразийских степей, № 03. Казань: ИА им. А.Х. Халикова АН РТ, 2017. С. 119-140.
- Ильинская В.А.* Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве. *СА*, № 2, Москва: 1971. С. 64-85.
- Ильясов Дж. Я.* Об изображении на роговом предмете с городища Калалы гыр 2. *РА* (2), 2013. С. 96-104.
- Ильясов Дж.Я., Каниут К., Грубер М.* Тахтисангинские пластины – шкатулка или поясной набор? Последний энциклопедист: к юбилею Б. А. Литвинского. Москва: Институт востоковедения РАН, 2013. С. 186-197.
- Ilyasov J.* Covered Tail and «Flying» Tassels. *Iranica Antiqua*. Gent, 2003. Vol. 38. P. 259-325. (на английском)
- Ilyasov, Rusanov: Ilyasov J.Ya., Rusanov D.V.* A Study on the Bone Plates from Orlat. *Silk Road Art and Archaeology*, 5 (1997/98). Kamakura, 1998. P. 107-159. (на английском)
- Китов Е.П., Болелов С.Б., Балахванцев А.С.* Возвращение в Хорезм: исследования совместной российско-каракалпакской экспедиции на Устюрте и Большом Кырк-Кызе. Восток (Oriens). № 6, Москва: РАН, 2019. С. 52-70.
- Литвинский Б.А.* Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии). Душанбе: Дониш, 1968.
- Литвинский Б.А.* Бактрийцы на охоте. ЗВОРАО. Новая серия I (XXVI), 2002. С. 181-213.
- Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т.* Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время. По материалам могильника Покровка 10. Москва: Восточная литература, 2008.
- Маслов В.Е.* О датировке изображений на поясных пластинах из Орлатского могильника. Евразийские древности: 100 лет Б. Н. Гракову (материалы, публикации, статьи). Москва, 1999. С. 219-236.
- Маршак Б.И.* Искусство Согда. Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. Москва, 1987. С. 233-248.
- Мошкова М.Г.* Среднесарматская культура // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Москва: Наука, 1989. С. 177-191.
- Обельченко О.В.* Агалыксайские курганы // ИМКУ. Ташкент, 1972. Вып. 9. С. 56-72.
- Обельченко О.В.* Курганы в окрестностях Самарканда. Афрасиаб, вып. II. Ташкент: АН Узб. ССР, 1973. С. 157-172.
- Подушкин А.Н.* Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. Туркестан: МКТУ им. А. Яссави, 2000.
- Подушкин А.Н.* Сарматы в Южном Казахстане // Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию А. Н. Бернштама / Алекшин В.А.,

Кирчо Л.Б., Соколова Л.А., Стеганцева В.Я. (ред. колл.). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2010. С. 207-217.

Подушкин А.Н. Сюнну в Южном Казахстане: археологический и исторический контексты // Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири, II. Материалы VI международной научной конференции. Хух-Хото, 2015. С. 507-514.

Подушкин А.Н. Знатный кангюец на охоте // STRATUM plus. 2022. № 4. С.183-208.

Пугаченкова Г.А. Образ кангюйца в согдийском искусстве. (Из открытий Узбекистанской искусствоведческой экспедиции). Из художественной сокровищницы Среднего Востока. Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1987. С. 56-65.

Пугаченкова Г.А. Бактрийско-юэчжийский и согдийско-кангюйский синтез в искусстве // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата, Наука Казахской ССР, 1989. С. 201-305.

Раев Б.А. «Стриженные гривы» и миграции кочевников. Об одном малозаметном элементе экстерьера коня // НАВ, 10. Волгоград, 2009. С. 260-271.

Ростовцев М.И. Бог-всадник на юге России, в Индо-Скифии и Китае. «Seminarum Kondakovianum», 1. Praha, 1927. С. 141-146.

Sims-Williams: Nicholas Sims-Williams. The sogdian inscriptions of Kultobe: text, translation and linguistic commentary // Труды Центрального государственного Музея. Алматы, 2009. Т. II. С. 153-171.

Худяков Ю.С. Седла древних тюрок Центральной Азии // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Горно-Алтайск, 2005. С. 119-143.

Черемисин Д.В. Результаты новейших исследований петроглифов древнетюркской эпохи на юго-востоке Российского Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. 1 (17). Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии, 2004. С. 39-50.

Шенкарь М. А. Об иконографии хварənah и его роли в идеологии древних иранцев // Последний энциклопедист (к юбилею Б. А. Литвинского) / Колганова Г. Ю., Кулланда С. В., Петрова А. А. (ред.). Москва: ИВ РАН, 2013. С. 427-451.

REFERENCES

Akishev K.A. 1983. Drevnee zoloto Kazahstana. Alma-Ata: Oner. (In Russian)

Akishev A.K. Iskustvo i mifologia sakov. Alma-Ata: Nauka Kazahskoi SSR, 1984. (In Russian)

Beleniski A.M. Horezmiski vsadnik – tsar ili bog? Kultura i iskusstvo drevnego Horezma. Moskva: Nauka, 1981, pp. 213-218. (In Russian)

Bernar P., Abdullaev K. Nomady na granitse Baktrii (k voprosu etnicheskoi i kulturnoi identifikasii). RA, № 1. Moskva, 1997, pp. 68-86. (In Russian)

Goryachev A., Potapov S., Egorova T. Turgenskaia kostyanaia plastina. Promyshlennost Kazahstana, № 1(94), Almaty: 2016, pp. 90-96. (In Russian)

Gulyaev V.I. Obraz medvedya v skifo-sibirskom zverinom stile. Arheologia evraziskih stepi, № 03. Kazan': IA im. A.H. Halikova AN RT, 2017, pp. 119-140. (In Russian)

Iliinskaia V.A. Obraz koshachego hishnika v ranneskifskom iskusstve. SA, № 2, Moskva: 1971, pp. 64-85. (In Russian)

Ilyasov Dzh. Ia. Ob izobrazhenii na rogovom predmete s gorodishya Kalaly gir 2. RA (2), 2013, pp. 96-104. (In Russian)

Ilyasov Dzh.Ia., Kaniut K., Gruber M. Tahtisanginskie plastiny – shkatulka ili poiasnoi nabor? Posledni ensiklopedist: k iubileiu B. A. Litvinskogo. Moskva: Institut vostokovedenia RAN, 2013, pp. 186-197. (In Russian)

Ilyasov J. Covered Tail and «Flying» Tassels. Iranica Antiqua. Gent, 2003. Vol. 38. P. 259-325. (In English)

Ilyasov, Rusanov: Ilyasov J.Ya., Rusanov D.V. A Study on the Bone Plates from Orlat. Silk Road Art and Archaeology, 5 (1997/98). Kamakura, 1998, pp. 107-159. (In English)

Kitov E.P., Bolelov S.B., Balahvansev A.S. Vozvrashenie v Horezm: issledovania sovместnoi rossisko-karakalpakskoi ekspeditsii na Usturte i Bolshom Kyrk-Kyze. Vostok (Oriens). № 6, Moskva: RAN, 2019, pp. 52-70. (In Russian)

Litvinski B.A. Kanguisko-sarmatski farn (k istoriko-kulturnym svyazyam plemen iuzhnoi Rossii i Srednei Azii). Dushanbe: Donish, 1968. (In Russian)

Litvinski B.A. Baktrisy na ohote. ZVORAO. Novaia seria I (XXVI), 2002, pp. 181-213. (In Russian)

Malashev V.Iu., Iablonski L.T. Stepnoe naselenie Iuzhnogo Priuralya v pozdnesarmatskoe vremya. Po materialam mogilnika Pokrovka 10. Moskva: Vostochnaia literatura, 2008. (In Russian)

Maslov V.E. O datirovke izobrazheni na poiasnyh plastinakh iz Orlatskogo mogilnika. Evraziskie drevnosti: 100 let B. N. Grakovu (materialy, publikasii, stati). Moskva, 1999. S. 219-236. (In Russian)

Marshak B.I. Iskusstvo Sogda. Centralnaia Azia. Novye pamyatniki pismennosti i iskusstva. Moskva, 1987, pp. 233-248. (In Russian)

Moshkova M.G. Srednesarmatskaia kultura // Arheologia SSSR. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifosarmatskoe vremya. Moskva: Nauka, 1989, pp. 177-191. (In Russian)

Obelchenko O.V. 1972. Agalyksaiskie kurgany. IMKY, vyp. 9. Tashkent: 56-72. (In Russian)

Obelchenko O.V. 1973. Kurgany v okrestnostyakh Samarkanda. Afrasiab, vyp. II. Tashkent: AN Yzb. SSR, pp. 157-172. (In Russian)

Podushkin A.N. Arysskaia kultura Iuzhnogo Kazahstana IV v. do n.e. – VI v. n.e. Turkestan: MKTU im. A. Iassavi, 2000. (In Russian)

Podushkin A.N. Sarmaty v Iuzhnom Kazahstane // Drevnie kultury Evrazii. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferensii, posvyashennoi 100-letiu A.N. Bernshtama / Alekshin V.A., Kircho L.B., Sokolova L.A., Steganseva V.Ia. (red. koll.). Sankt-Peterburg: IIMK RAN, 2010, pp. 207-217. (In Russian)

Podushkin A.N. Sunnu v Iuzhnom Kazahstane: arheologicheski i istoricheski konteksty // Drevnie kultury Severnogo Kitaia, Mongolii i Baikalskoi Sibiri, II. Materialy VI mezhdunarodnoi nauchnoi konferensii. Huh-Hoto, 2015, pp. 507-514. (In Russian)

Podushkin A.N. Znatnyi kangues na ohote // STRATUM plus. 2022. № 4, pp.183-208. (In Russian)

Pugachenkova G.A. Obraz kanguisa v sogdiskom iskusstve. (Iz otkryti Uzbekistanskoi iskusstvedcheskoi ekspeditsii). Iz hudozhestvennoi sokrovishnitsy Srednego Vostoka. Tashkent: Izdatelstvo literatury i iskusstva, 1987, pp. 56-65. (In Russian)

Pugachenkova G.A. Baktrisko-uechzhiski i sogdisko-kanguiski sintez v iskusstve // Vzaimodeistvie kochevykh kultur i drevnih sivilizatsii. Alma-Ata, Nauka Kazahskoi SSR, 1989, pp. 201-305. (In Russian)

Raev B.A. «Strizhenye grivy» i migratsii kochevnikov. Ob odnom malozametnom elemente eksterera konya // NAV, 10. Volgograd, 2009, pp. 260-271. (In Russian)

Rostovsev M.I. Bog-vsadnik na iuge Rossii, v Indo-Skifii i Kitae. «Seminarum Kondakovianum», 1. Praha, 1927, pp. 141-146. (In Russian)

Sims-Williams: Nicholas Sims-Williams. The sogdian inscriptions of Kultobe: text, translation and linguistic commentary // Trudy Centralnogo gosudarstvennogo Muzeia. Almaty, 2009. T. II, pp. 153-171. (In English)

Hudiyakov Iu.S. Sedla drevnih turok Centralnoi Azii // Izuchenie istoriko-kulturnogo nasledia narodov Iuzhnoi Sibiri. Gorno-Altaysk, 2005, pp. 119-143. (In Russian)

Cheremisin D.V. Rezultaty noveishih issledovani petroglifov drevneturkskoi epohi na iugo-vostoke Rossiskogo Altaia // Arheologia, etnografia i antropologia Evrazii. 1 (17). Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i etnografii, 2004, pp. 39-50. (In Russian)

Shenkar M.A. 2013. Ob ikonografii xvarənah i ego roli v ideologii drevnih irantsev. V: Kolganova G. Iu., Kullanda S. V., Petrova A. A. (red.). Poslednii entsiklopedist (k iubileiu B. A. Litvinskogo). Moskva: IV RAN, pp. 427-451. (In Russian)

Автор туралы мәлемет: Подушкин Александр Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры. ҚР МОМ археология бөлімінің бас ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан). <https://orcid.org/0000-0003-1603-1373>. E-mail: p_a_n_alex@mail.ru

Сведения об авторе: Подушкин Александр Николаевич – доктор исторических наук, профессор Южно-Казакстанского Государственного педагогического университета. Главный научный сотрудник отдела археологии ЦГМ РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). <https://orcid.org/0000-0003-1603-1373>. E-mail: p_a_n_alex@mail.ru

Information about the author: Aleksandr N. Podushkin – Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan). Chief researcher of Department of Archaeology of CSM RK (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0000-0003-1603-1373>. E-mail: p_a_n_alex@mail.ru

ИЗРАЗЦЫ МАВЗОЛЕЯ АЙША БИБИ ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

*А.В. Кулиш¹,
Н.Ж. Торежанова²*

¹ Государственный Эрмитаж

² Центральный государственный музей РК

Аннотация. В статье рассматриваются изразцы, относящиеся к мавзолею Айша биби вблизи г. Тараза. Датировка изразцов, как и самого мавзолея, по-прежнему остается достаточно спорной. После обработки и описания части плиток из собрания Центрального государственного музея Республики Казахстан становятся понятны новые черты и детали, важные для решения вопросов хронологии и применения отдельных декоративных элементов в постройке. Местная таразская школа изготовления изразцов складывается в домонгольское время, в XI-XII вв., но некоторые изразцы имеют достаточно поздние черты XIII-XIV вв. Можно предположить, что традиции, приемы создания архитектурного декора и декоративных элементов не исчезают после монгольского завоевания Тараза, а получают дальнейшее развитие.

Материал и методы исследования. Материалом исследования послужила коллекция облицовочных изразцов мавзолея Айша биби из археологического фонда ЦГМ РК. Методологическую основу исследования составили принципы историзма, объективности и системный подход, который позволил объединить различные методы анализа и синтеза. В данной статье были использованы историко-сравнительный, системно-аналитический и статистический методы, которые обеспечили решение поставленных задач.

Ключевые слова: Айша биби, керамические изразцы, архитектурный декор XI-XIV вв.

Для цитирования: Кулиш А.В., Торежанова Н.Ж. Изразцы мавзолея Айша биби из археологической коллекции Центрального государственного музея Республики Казахстан // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 84-93. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.07

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯСЫНДАҒЫ АЙША БИБИ КЕСЕНЕСІНІҢ ҚАПТАМАЛАРЫ

*А.В. Кулиш¹,
Н.Ж. Торежанова²*

¹ Мемлекеттік Эрмитаж

² ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Андатпа. Мақалада Тараз қаласы маңында орналасқан Айша биби кесенесінің қаптамалары қарастырылады. Бүгінгі таңда кесене қаптамаларының мерзімі де кесененің өзінің мерзімделуі секілді даулы болып табылады. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі археология қорында топталған қаптамалардың бір бөлігін өңдеп, сипаттап анықтағаннан соң оның хронологиясы және құрылыстың декоры ретінде өзіндік элементтері мен қырлары түсінікті болды. Қаптамаларды дайындауда Тараздық жергілікті мектебі моңғол шапқыншылығына дейін, XI-XII ғасырларда қалыптасқан, бірақ кейбір қаптамалардың кейінгі XIII-XIV ғасырларға жататын өзіндік ерекшеліктері бар. Моңғолдар басқыншылығынан кейін де Тараз қаласында сәулет декоры және сәндік элементтерді жасау дәстүрі одан әрі дамыған деп болжауға болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаладағы зерттеліп отырған материалдар Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің археология қорындағы Айша биби кесенесінің архитектуралық қаптамалар коллекциясынан. Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихилық, объективтілік және жүйелілік принциптері болды, бұл талдау және синтездік әртүрлі әлістерін біріктіруге мүмкіндік берді. Мақалада қойылған міндеттерді шешу үшін тарихи салыстырмалы, жүйелі аналитикалық және статистикалық әдістер қолданылды.

Тірек сөздер: Айша биби, қыш қаптамалар, архитектуралық декор, XI-XIV ғғ.

Сілтеме жасау үшін: Кулиш А.В., Төрежанова Н.Ж. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейі археологиялық коллекциясындағы Айша биби кесенесінің қаптамалары // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). 84-93 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.07

AISHA BIBI MAUSOLEUM'S TILES FROM THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

A.V. Kulish¹,

N.Zh. Torezhanova²

¹ State Hermitage Museum

² Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article deals with the tiles belonging to the Aisha bibi mausoleum near Taraz city. The dating of the tiles, as well as the mausoleum itself, is still quite controversial. After processing and describing some of the tiles from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan new features and details, important for solving questions of chronology and the use of individual decorative elements in the building, become clear. The local Taraz School of tile making formed in pre-Mongolian time, in the XI-XII centuries, but some tiles have quite late features of the XIII-XIV centuries. It can be assumed that the traditions, techniques of creating architectural decoration and decorative elements do not disappear after the Mongol conquest of Taraz, but receive further development.

Materials and methods: As the material of the study was a collection of tiles of Aisha Bibi mausoleum from the archaeological collection of the CSM RK. The methodological basis of the research contains the principles of historicism, objectivity and systematic approach, which allowed combining different methods of analysis and synthesis. In this article were used historical-comparative, system-analytical and statistical methods, which ensured the solution of the set tasks.

Keywords: Aisha bibi, ceramic tiles (Izrazcy), architectural décor XI-XIV centuries.

For citation: Kulish A.V., Torezhanova N.Zh. Aisha bibi mausoleum's tiles from the archaeological collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 84-93. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.07

Введение.

Декор и архитектурные особенности мавзолея Айша биби (Айша биби – бывшая Головачевка, Жамбылской области) рассматриваются во многих статьях и книгах [Басенов, 1959: 99-102; Керван, 2002: 5-32; Григорьев, 1997: 23-26; От Алтая до Каспия, 2011: 421-25; и др.]. Необходимо отметить, что многие черты памятника уникальны и нехарактерны для зодчества Средней Азии (рис.1), где преимущественно распространены мавзолеи с порталом.

Центрической формой с одинаковым оформлением всех четырех фасадов, которую можно наблюдать у мавзолея Айша биби, отличается такой ранний памятник как мавзолей Саманидов X века в Бухаре. На основании этой особенности композиции многие исследователи связывают строительство мавзолея Айша биби с началом караханидского периода в истории Таласской

Рис.1. Вид на мавзолей Айши Биби, после реставрации.

долины (X-XI вв.). В то же время, если обратить внимание на происхождение и развитие центрической формы мавзолеев, то можно найти и более поздние аналогии за пределами Средней Азии. Один из наиболее ранних памятников подобного типа, который интерпретируется как мавзолей некоторыми исследователями – Куббат ас-Сулайбийя в Самарре (IX в, Ирак). Сама идея отмечать памятное место купольной постройкой относится к более раннему времени, но в какое-то время, в IX-X веке, видимо, эта идея послужила основой для такой архитектурной формы как мавзолей. Несмотря на то, что постройка в Самарре имеет восьмиугольную форму с куполом, дальнейшее развитие построек данного типа предполагает как восьмиугольные сооружения, так и четырехугольные. Более поздними постройками, которые сохраняют раннюю традицию, являются, например, восьмиугольный мавзолей Шаха Рукн-и-Алама XIV века в Пенджабе (Пакистан) с башенками (гульдаста) на углах, четырехугольный мавзолей Гийас ад-Дина Туглака (Дели, XIV век). Датировка только на основании планировки вокруг купола с одинаковыми фасадами может быть весьма неточной. Учитывая, что некоторые архитектурные памятники Таласа не имеют

четко выраженного портала: Тектурмас со стрельчатыми арками минимум на двух сторонах, мавзолеей Бабаджи хатун с тремя одинаково оформленными фасадами, главный фасад имеет только надстройку с надписью на керамических плитках – можно предположить, что в долине Таласа достаточно долго сохранялась традиция планировки с одинаковыми сторонами здания. О четырех одинаковых фасадах мавзолея Айша биби мы судим только по одной, сохранившейся на значительную высоту, стороне. Не исключено, что сторона с главным входом чем-то отличалась от остальных. Таким образом, возможна и более поздняя дата, предложенная М. Кервран: мавзолеей связан с элитой государства Чагатаидов и относится к XIII веку, о чем говорят элементы художественного оформления, не использовавшиеся в домонгольский период [Kervran, 2002: 28]. Поскольку поздняя датировка основана на специфических деталях, отображенных на некоторых изразцах мавзолея, возможно и более позднее украшение новыми изразцами уже существующей постройки или частичная перестройка стен. Характер кладки [Басенов, 1959: 99]: забутовка за кладкой из резных кирпичей, явно мешает легкой замене декора.

Обсуждение.

Не вдаваясь в архитектурные особенности мавзолея и проблемы датировки, стоит рассмотреть изразцы, которые были найдены рядом с постройкой и сохранились в археологическом фонде ЦГМ РК.

Первую группу составляют изразцы, находящиеся преимущественно в нижней части стен.

1. Восьмиконечная звезда с восьми лепестковой розеткой по центру (рис.2). Внутри цвет кирпича серый с желтоватым оттенком, снаружи коричневый. Глубина резьбы до 2-2,5 см. Размер с внешней стороны 26x26 см, толщина 6 см, на обратной стороне, на всю ширину двух противоположных углов звезды, изразец имеет клиновидное окончание длиной 13 см. Два угла звезды обломано (ЦМК КП 2318)

Рис.2. Изразц, составляющий композицию на фасаде «восьмиконечные звезды с крестами».

Рис.3. Изразец, составляющий композицию на фасаде «восьмиконечные звезды с крестами».

2. Равносторонний крест с заостренными окончаниями 26x26 см (рис.3). По центру небольшая розетка, в четыре стороны расходуется орнамент из стилизованных листьев. Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи коричневый, на старом изломе также коричневый. Глубина резьбы до 2 см. Толщина 6 см, клиновидное окончание длиной 12 см (ЦМК КП 25843/11).

Из изразцов подобных №1 и №2 составляется композиция «звезды с крестами». На небольшом участке южной и в верхней части северной стены мавзолея Айша биби сохранились участки данной композиции. Облицовка больших площадей стен восьмиконечными звездами и крестами широко распространяется в XIII-XIV веках в Иране, Закавказье и Средней Азии, наиболее популярным материалом для облицовки служили кашанские люстровые плитки. Однако прямое влияние иранской традиции на декор мавзолея Айша биби весьма маловероятно.

3. Квадратный изразец с розеткой по центру 19x19 см (рис.4). Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи коричневый. Глубина резьбы до 2-2,5 см. Толщина 6 см, есть клиновидное окончание длиной 13 см с обратной стороны (ЦМК КП 2318).

Рис. 4. Квадратный изразец от облицовки угловых колонн

Квадратный изразец
от облицовки угловых
колонн

Особенностью данного изразца является то, что он имеет округлую поверхность и создавался специально для стены с закруглением. В мавзолее, видимо, был использован в угловых колоннах.

4. Восьмиконечная звезда с маленькой розеткой по центру и вихревым орнаментом 17x17 см (рис. 5). Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи коричневый с темно-серым налетом. Глубина резьбы до 1,5 см. Толщина 4 см, с обратной стороны клиновидное окончание длиной 6 см (обломано) (ЦМК КП 2318).

По орнаменту изразец относится к малочисленной группе, которая используется в оформлении колонок на углах северного проема. Все изразцы на колонках имеют закругленную внешнюю поверхность, а экземпляр из музея плоский, что может говорить об его применении в какой-то несохранившейся части мавзолея.

Вторая группа стилистически отличается от предыдущей, в ней использованы иные орнаментальные мотивы. Наиболее необычным является изображение стилизованного цветка лотоса. Изразцы этой группы находятся в верхней части мавзолея.

Рис. 5.
Восьмиугольный
изразец от колонны
у входа

5. Квадратный изразец (18x18 см) со стилизованным изображением цветка лотоса по центру, по углам 4 побега с листьями (рис. 6). Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи светло-коричневый, сероватый. Глубина резьбы до 2,5 см. Толщина 6 см, клиновидное окончание с обратной стороны длиной 13 см (ЦМК КП 24403/5).

Рис. 6. Изразец, оформляющий верхнюю часть мавзолея

Рис. 7. Изразец, оформляющий внутренний угол колонны

6. Прямоугольный изразец (18x20,5 см) с изображением цветка по центру, по углам 4 побега с листьями. Стилистически цветок значительно отличается от изображенного на предыдущем экземпляре. Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи ярко-коричневый, на месте старого излома – светло-коричневый. Глубина резьбы до 2,5 см. Толщина 6 см, длинное окончание на обратной стороне обломано (4 см) (ЦМК КП 2318).

7. Изразец для вставки во внутренний угол, лицевая сторона вогнута, чтобы сгладить острый угол (рис.7). На всей поверхности орнамент – четыре побега с листьями, исходящие из центра. Размер: ширина 20 см, длина 24 см. Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи неравномерный, местами коричневый, местами светло-коричневый, сероватый. Глубина резьбы до 1,5 см. Толщина 5-6 см, согнут под углом немногим больше 90 градусов (ЦМК КП 22088).

Изразцы №5 и №6 интересны, прежде всего, изображением цветков, которые позволили выдвинуть предположение о времени создания аналогичных не ранее XIII века (Kervran, 2002: 13-14). Изображения цветков определенных форм, в частности лотоса, приходят из китайского искусства в монгольское время и широко применяются в архитектурном декоре и прикладном искусстве XIII-XIV вв. К таблицам, приведенным в статье Кервран, стоит добавить несколько географически более близких к Айша биби аналогий. Изображение сходного по форме лотоса (изразец № 5) встречается на несторианских надгробиях, в частности, на известном надгробии 1302 года с крестом, лотосом и ангелами (Государственный Эрмитаж). Цветок, как на изразце №6, который также используется на капители колонны мавзолея Айша биби (рис. 8), похож на цветок, изображенный на капители мавзолея Мухаммада Башара 1342-43 гг. в Мазори-Шарифе (Таджикистан).

Третью группу составляют изразцы, на которых есть только геометрический орнамент. Они отличаются по характеру резьбы, используются на небольших участках мавзолея. Можно предположить, что это более поздние ремонтные детали.

8. Равносторонний крест с заостренными окончаниями 26x26 см, обломан с одной стороны. По центру и на четырех окончаниях изображены уменьшенные копии основной формы креста, развернутые на 45 градусов. Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи светло-коричневый. Глубина резьбы до 1-1,5 см. Толщина 6 см, окончание обломано (ЦМК КП 24403/6).

Лицевая поверхность закруглена для использования в колонне. Судя по изразцам №5 и 6 клиновидное окончание широкой стороной устанавливалось вертикально в кладке. В данном экземпляре окончание сделано горизонтально.

Рис. 8. Колонна у входа с капителью на фасаде мавзолея Айша биби.

9. Равносторонний крест, аналогичный №8, но лицевая поверхность ровная. Окончание длиной 12 см, сужается не так сильно, как на изразцах других типов (ЦМК КП 2318).

Отдельно стоит выделить изразцы, найденные рядом с мавзолеем Айша-биби, типы которых не встречаются на сохранившемся фасаде.

10. Квадратный изразец 18,5x18,5 см, обломан. Из центра расходятся 4 листа, между листьями, ближе к углам квадрата, побеги с маленькими листочками. Внутри цвет коричневый, снаружи также коричневый. Глубина резьбы до 1-1,5 см, клиновидное окончание на оборотной стороне полностью обломано, с одной стороны хорошо заметны следы облома, несмотря на то, что композиция кажется целостной. Является половиной прямоугольного изразца с двумя фигурами из четырех листов (ЦМК КП 24403/3) [Григорьев, 1997: 24].

Характер глины, неоднородность глиняной массы, стиль резьбы, некоторая грубость при изготовлении отличают этот экземпляр от остальных изразцов Айша биби. Сложно понять, принадлежал ли он к данной постройке и где применялся, существует предположение о том, что он относится к соседнему мавзолею Бабаджи хатун [Басенов, 1959: табл. 21].

11. Прямоугольный изразец 24x9 см, единственный, у которого орнаментальная композиция не строится от центра. В правой части под углом 45 градусов изображен цветок тюльпана, в левой части побег с листьями. Внутри цвет серый с желтоватым оттенком, снаружи светло-коричневый. Глубина резьбы до 2х см, толщина 10 см, задняя сторона обломана (ЦМК КП 24403/1).

Заключение.

Достоверно невозможно сказать из каких источников происходят все изразцы коллекции Центрального государственного музея РК, которые соотносятся с архитектурным памятником Айша биби. Один из важных источников: археологические исследования «Казпроектреставрации» в 1980 году, в том числе раскопки ям рядом с мавзолеем, где ранее были закопаны кирпичи [Григорьев, 1997: 24]. Стоит отметить, что не все изразцы достоверно относятся именно к мавзолею Айша биби, возможно, что часть изразцов могли украшать несуществующие в данный момент постройки или конструкции, находящиеся где-то рядом с сохранившимися двумя мавзолеем в Головачевке. К таким изразцам относятся, например, №10 и №11. Восьмиконечная звезда №4 создана для набора мозаики «звезды и кресты» на плоской поверхности, хотя аналогичные звезды с изгибом применяются в мозаике колонок. Вероятно, №4 относится к самому мавзолею Айша биби, но участок стены, где он применялся, не сохранился.

Наиболее сложен вопрос о хронологии изразцов. По технологии и, отчасти, орнаментальным мотивам приведенные изразцы относятся к очень своеобразной местной школе, работа которой не встречается за пределами Таласской долины. Основная отличительная черта таразских изразцов: выступающее длинное клиновидное окончание на оборотной стороне. Такое окончание появилось, по всей видимости, под влиянием более ранних очень длинных изразцов, которые вставлялись между кирпичами. Они известны по вставкам в перестроенный мавзолей Карахана в г. Тараз и по археологическим раскопкам в Таразе. В дальнейшем лицевая сторона резных кирпичей расширилась, а длинный крепеж, уходивший в глубину стены, сохранился, несколько поменяв свою функциональность в специфической кладке Айша биби. Остается загадкой, сколько могла существовать данная школа. Судя по раскопкам и применению изразцов в мавзолее Карахана, в котором могли быть использованы старые детали, можно говорить о ее появлении в домонгольское время в XI-XII веках. Не исключено, что школа сохранилась после монгольских завоеваний. Традиция строительства мавзолеев в XIII веке не прервалась, например, сохранился мавзолей Даутбека 1262 года в городе Тараз. Можно предположить, что традиции изготовления резных кирпичей также могли сохраняться какое-то время в XIII-XIV веке. Таким образом, становится более понятным наличие на некоторых изразцах художественных элементов (цветков лотоса, «пиона», тюльпана: в том виде, в котором они изображены), характерных для архитектурного декора XIII-XIV вв.

ЛИТЕРАТУРА

Басенов Т.К. Архитектура Казахстана VII-XII веков // Маргулан А.Х., Басенов Т.К., Мендикулов М.М. Архитектура Казахстана. Алма-Ата, 1959. С. 85-102.

Григорьев Ф.П. Археологические исследования в мавзолее Айша-бibi в 1980 году // Кумбез. Архитектура. Пространство. Время. Вып. 1. 1997. С. 23-26.

Kervran Monique. Un monument baroque dans les steppes du Kazakhstan: le tombeau d'Örqina Khatun, princesse Chaghatay? // Arts asiatiques. Vol. 57. 2002, pp. 5-32.

От Алтая до Каспия. Атлас памятников и достопримечательностей природы, истории и культуры Казахстана. Т.2: юго-восточные и южные регионы. Алматы, 2011. С. 420-431.

REFERENCES

Basenov T.K. Arhitektura Kazahstana VII-XII vekov // Margulan A.H., Basenov T.K., Mendikulov M.M. Arhitektura Kazahstana. Alma-Ata, 1959, pp. 85-102. (In Russian)

Grigorev F.P. Arheologicheskie issledovania v mavzolee Aisha-bibi v 1980 godu // Kumbez. Arhitektura. Prostranstvo. Vremya. Вып. 1. 1997, pp. 23-26. (In Russian)

Kervran Monique. Un monument baroque dans les steppes du Kazakhstan: le tombeau d'Örqina Khatun, princesse Chaghatay? // Arts asiatiques. Vol. 57. 2002, pp. 5-32. (In French)

От Altaia do Kaspia. Atlas pamyatnikov i dostoprimechatel'nostei prirody, istorii i kultury Kazahstana. Vol. 2: iugo-vostochnye i iujnye regiony. Almaty, 2011, pp. 420-431. (In Russian)

Авторлар туралы мәлімет: Кулиш Алексей Валерьевич – кіші ғылыми қызметкер, Мемлекеттік Эрмитаж (Ресей Федерациясы, Санкт-Петербург қ-сы). <https://orcid.org/0000-0002-7193-6485>

Төрежанова Набира Жанзаққызы – Археология бөлімінің меңгерушісі, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан). <https://orcid.org/0000-0001-6652-6206> E-mail: nabi2nabi@mail.ru

Сведения об авторах: Кулиш Алексей Валерьевич – младший научный сотрудник, Государственный Эрмитаж (Российская Федерация, г. Санкт-Петербург). <https://orcid.org/0000-0002-7193-6485>

Төрежанова Набира Жанзақовна – руководитель Отдела археологии, Центральный государственный музей Республики Казахстан (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). <https://orcid.org/0000-0001-6652-6206>. E-mail: nabi2nabi@mail.ru

Information about the authors: Alexey V. Kulish – Junior Researcher, State Hermitage Museum (Russian Federation, St. Petersburg). <https://orcid.org/0000-0002-7193-6485>

Nabira Zh. Torezhanova – Head of Archaeology Department, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0000-0001-6652-6206>. E-mail: nabi2nabi@mail.ru

НОВЫЙ ЭМИССИОННЫЙ ЦЕНТР КОНЦА XIII ВЕКА – ГОРОД ХАНСТВА КАЙДУ¹

(развалины Парканда / Берканда – городище Актобе у Тараза)

П.Н. Петров

Центральный государственный музей РК

Аннотация. Целью настоящей работы является уточнение атрибуции уникальных по оформлению медных фалсов Чагатайдского ханства с зооморфным изображением, а также выяснение средневекового названия населенного пункта, являющегося ныне археологическим памятником Актобе, расположенным у села Бесагаш в Жамбылской области Казахстана. Проведено изучение двух новых экземпляров медных фалсов Чагатайдского ханства с изображением зверя вправо. Установлено, что в их круговых легендах цифрами указан год выпуска – 68(9) г.х. / 1290-1291 г.н.э. Кроме того, на городище Актобе, где находят эти медные монеты, были обнаружены серебряные дирхамы с неизвестным до настоящего времени названием монетного двора: *Паркенд / Баркенд / Беркенд*. Изучение письменных источников позволило установить, что вблизи р. Талас населенный пункт с таким названием проезжал царь Гетум I в 1255 г., возвращаясь из ставки Мунгка каана. Монетный двор, которым помечены обнаруженные дирхамы, и топоним из письменного нарративного источника «История Армении» Киракоса Гандзакечи абсолютно идентичны, несмотря на то, что переданы в одном случае арабскими буквами, в другом – армянскими. Установлено местоположение еще одного средневекового населенного пункта, находившегося на маршруте следования Гетума, а также получил идентификацию археологический памятник Актобе близ Бесагаша Жамбылской области. Кроме того, близ современного г. Тараза, на одной из дорог Шелкового пути обнаружен новый монетный двор Чагатайдского ханства. Следовательно, место чеканки фалсов оказывается установленным с достоверностью. Их выпускал средневековый эмиссионный центр, располагавшийся в *Паркенде / Беркенд*.

Материалы и методы исследования. Материалами для статьи послужили медные фалсы Чагатайдского ханства с зооморфным изображением, выявленные возле села Бесагаш Жамбылской области (археологический памятник Актобе) во время нумизматической экспедиции. Используются общие методы нумизматических исследований: метрология, топография, поштемпельный анализ и др.

Ключевые слова: нумизматика, городище Актобе, Жамбылская область, Чагатайдское ханство, средневековый Паркенд, конец XIII в., фалс, дирхам, зооморфное изображение.

Для цитирования: Петров П.Н. Новый эмиссионный центр конца XIII века – город ханства Кайду (развалины Парканда / Берканда – городище Актобе у Тараза) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 94-104. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.08

ХІІІ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫНДАҒЫ ЖАҢА ЭМИССИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚ – КАЙДУ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЛАСЫ

(Тараз маңындағы Ақтөбе қалашығы – Парканд / Берканд қирандылары)

П.Н. Петров

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Жұмыстың мақсаты Шағатай хандығының соғылымы ерекше зооморфтық мыс және фәлстерінің анықтамасын нақтылау, Қазақстанның Жамбыл облысы Бесагаш ауылының маңында орналасқан Ақтөбе археологиялық ескерткішінің ортағасырлық атауын анықтау болып табылады. Оң жағында аң бейнесі салынған Шағатай хандығының екі мыс фәлстерінің жаңа нұсқасы зерттелді. Олардың жиек легендаларында 68(9) н.ж. / 1290-1291 б.д.ж. деген санмен жазылған

¹ Статя подготовлена в рамках проекта №AP09261233, гранта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2021-2023 гг.

жылы анықталды. Сондай-ақ осы мыс монеталар табылып жүрген Ақтөбе қалашығында бүгінгі күнге дейін белгісіз болып келген «*Парканд / Барканд / Берканд*» ақша сарайы атауымен соғылған күміс дирхемдер де пайда бола бастады. Жазба ескерткіштерді зерттеу барысында 1255 жылы Мөңке қағанның ордасынан қайтып келе жатқан патша Гетум I Талас өзенінің төңірегінде орналасқан осы атаумен белгілі елді мекеннің маңынан өткендігі белгілі болды. Табылған дирхемдердегі ақша сарайының атауы және Киракос Гандзакецидің «История Армении» деген жазба дереккөзіндегі топонимнің аты біреуі араб, біреуі армян тілдерінде берілсе де бір-біріне әбден сәйкес келеді. Гетум жүріп өткен жолда тағы бір ортағасырлық елді мекен Жамбыл облысы Бесағаш маңындағы Ақтөбе археологиялық ескерткішінің орны нақтыланды. Сонымен қатар қазіргі Тараз маңындағы Жібек жолының бір торабынан Шағатай хандығына тиесілі жаңа ақша сарайы табылды. Соған қарағанда фәлстердің соғылған орны дәл осы жер болуы керек. Ол монеталар *Парканд / Беркандте* орналасқан ортағасырлық эмиссиялық орталықта соғылып отырған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақала материалдары – Жамбыл облысы, Бесағаш ауылы (Ақтөбе археологиялық ескерткіші) маңында нумизматикалық экспедиция кезінде табылған Шағатай хандығының зооморфтық бейнесі бар мыс ақшалар (фәлстар). Нумизматикалық зерттеудің жалпы әдістері: метрология, топография, штамп талдау және т.б. қолданылды.

Тірек сөздер: нумизматика, Ақтөбе қалашығы, Жамбыл облысы, Шағатай хандығы, ортағасырлық Парканд, XIII ғ. аяғы, фәлс, дирхем, зооморфтық бейне.

Сілтеме жасау үшін: Петров П.Н. XIII ғасырдың соңындағы жаңа эмиссиялық орталық – Кайду хандығының қаласы (Тараз маңындағы Ақтөбе қалашығы – Парканд / Берканд қирандылары) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 94-104. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.08

A NEW EMISSION CENTER AT THE END OF THE XIII CENTURY – THE CITY OF THE KAIDU KHANATE

(Parkanda / Berkanda ruins – Aktobe settlement by Taraz)

P.N. Petrov

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The purpose of this work is to clarify the attribution of unique copper halyards of Chagatai Khanate with zoomorphic image, as well as to clarify the medieval name of the settlement, which is now an archaeological monument of Aktobe, located near the village of Besagash in Zhambyl region of Kazakhstan. Examination of two new specimens of copper falses of Chagatai Khanate depicting a beast to the right has been carried out. It established that in their circular legends the year of issue - 68(9) A.D. / 1290-1291 A.D. - specified in figures. In addition, silver dirhams with the hitherto unknown name of the mint, *Parkend / Barkend / Berkend*, found at the Aktobe site where these copper coins were found. Study of written sources revealed that near Talas River King Getum passed I the settlement with such name in 1255 on his way back from Mungka Caan's stake. The mint that marked the discovered dirhams and the toponym from the written narrative source "History of Armenia" by Kirakos Gandzaketsi are identical, despite the fact that in one case they are given in Arabic letters, in the other - in Armenian letters. Another medieval settlement on Getum's route has been located and the archaeological site of Aktobe near Besagash in Zhambyl province has been identified. In addition, a new mint of the Chagataid Khanate discovered near the modern city of Taraz, on one of the Silk Road roads. Consequently, the place of minting falses has been established with certainty. They issued by a medieval emission centre located in *Parkend / Berkend*.

Materials and methods. Materials for the article were copper falsies of the Chagataid Khanate with a zoomorphic image, discovered during a numismatic expedition near the village of Besagash, Zhambyl region (archaeological site of Aktobe). General methods of numismatic research were used: metrology, topography, stamp analysis, etc.

Keywords: numismatics, Aktobe settlement, Zhambyl region, Chagataid Khanate, medieval Parkand, the end of the XIII century, coin, fals, dirham, zoomorphic image.

For citation: Petrov P.N. A new emission center at the end of the XIII century - the city of the Kaidu khanate (Parkanda / Berkanda ruins – Aktobe settlement by Taraz) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 94-104. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.08

Введение.

Цель настоящей работы – уточнение атрибуции медных фалсов Чагатаидского ханства с зооморфным изображением, а также выяснение средневекового названия населенного пункта, бывшего эмиссионным центром, развалины которого под названием Актобе расположены у села Бесагаш в Жамбыльском районе Казахстана. В 2021 г. на археологическом памятнике Актобе, располагающемся непосредственно у границы с Кыргызстаном, сотрудниками ЦГМ РК в рамках исследований по гранту проводилась проверка сообщений местного населения о находках здесь старинных монет. В результате сведения подтвердились, и при этом, был обнаружен ранее неизвестный массовый выпуск медных монет конца XIII века. Поскольку эти фалсы были первой находкой однозначно местного монетного двора (такие монеты больше нигде нами не обнаружены), то именно с нее и началось исследование нумизматических объектов на территории Актобе. К сожалению, археологических исследований на этом памятнике не проводилось вовсе.

Фото 1/1-2. Вид медных монет с изображением зверя.

Обсуждение. Обнаруженные медные монеты принадлежат, судя по тамге хана Кайдун на одной стороне фалса, Чагатаидскому ханству и являются единственными в своем роде, поскольку на другой их стороне имеется изображение зверя вправо. На известных нам экземплярах изучаемых монет круговая легенда полностью не сохранилась, а название монетного двора под тамгой было передано как «*T.rar?*». Стоит добавить еще один возможный вариант чтения топонима *B.rar?* (Берар – Барар), *P.rar* (Парар – Перар) – سكة / ن / رار. В своей первой публикации автор этих строк сделал несколько предположений по поводу атрибуции этих фалсов, которые стоит здесь кратко повторить.

Во-первых, было замечено, что лицевая сторона (с изображением тамги) композиционно практически повторяет тип фалсов Отрара 670-х – 690-х гг.х. (фото 2), и, возможно, была просто скопирована резчиком с пропущенным первым *алифом* в названии монетного двора.

Фото 2/1 и 2/2. Лицевая сторона фалсов Б.рар-а – Т.рар-а? и Отрара.

Во-вторых, видимые фрагменты круговой легенды (выделены жирным шрифтом) позволили ее реконструировать: *ал-Имам ал-азам ан-Насир амир ал-муминин* (=Имам величайший ан-Насир повелитель правоверных). В результате оказалось, что круговая легенда изучаемых монет *Т.рар-а* (?) (تارار) также могла быть повторена/скопирована с монет Отрара конца XIII в. (сравни фото 2/1 и 2/2).

В-третьих, было высказано предположение, что появление нехарактерного для чагатаидской нумизматики изображения животного на монетной продукции могло быть связано со смутой и последующей временной аннексией Хорасана в 688-694/1289-1295 гг. ханом Кайду. Изображение же животных в конце XIII и в XIV вв. было характерно для монетного дела государства Хулагуидов, причем, в XIII в. не только для медных монет, но и для серебряных дирхамов [Петров, 2003: 81-104]. Именно данная особенность позволяет сделать предположение о времени и причинах появления такого типа медных монет на территории Чагатаидского государства. То есть была осуществлена предположительная датировка времени чеканки таких фалсов на основании присутствия нехарактерного зооморфного изображения на их оборотной стороне.

Метрологические параметры медных монет, известных нам следующие: $V_{cp} = 1,47$ г. (крайние значения от 1,16 до 2,08 г. 67% монет имеет вес 1,15-1,5 г.); $D_{cp} = 19,5$ мм (19-20 мм у 79% монет; крайние значения от 18 до 21 мм). Итак, изучение лицевой стороны фалса *Т.рар-а*(?) / *Б.рар-а*(?) не позволяет однозначно установить название эмиссионного центра, а датировка опубликованных монет лишь предположительная, вытекающая из логики исторических событий и наблюдаемого характера оформления [Петров, 2022: 30-35].

Важно отметить еще одно обстоятельство – существовала потребность местного рынка в медной монете в определенный период времени в такой степени, что был развернут выпуск собственных медных монет. Поскольку эти фалсы больше нигде пока не фиксируются в находках с соседних территорий, то можно утверждать, что чеканка велась относительно кратковременно и обслуживала потребности исключительно местного населения. Собственно, чеканка осуществлялась некачественно, поскольку основная масса этих фалсов из находок непрочеканена, то есть на поверхности монетного кружка оттиснулась лишь небольшая часть штемпелей (причем, с обеих сторон).

Осенью 2022 г. поиски и изучение находок монет с территории городища Актобе у Бесагаша было продолжено. Была получена новая и неожиданная информация с Таласской долины на территории Кыргызстана, откуда были присланы фотоизображения двух экземпляров фалсов с зооморфным изображением и с частично сохранившимися круговыми легендами. Самым неожиданным и существенным дополнением к атрибуции этих медяков стало наличие, видимо, цифр года чеканки в круговой легенде. К сожалению, сама надпись практически не видна, что порождает сомнения в правильности чтения этих цифр и даже в интерпретации увиденного. Можно подозревать, что и в данном случае резчик имитировал круговую легенду. Даже если в данном случае резчик скопировал круговую легенду с монет Отрара и дописал год цифрами (заметим, что монет Отрара с годом в круговой нам не известно), то в любом случае чеканка изучаемых монет не могла бы начаться ранее этого изображенного года. Прочтенный предположительно год 68(9?) г.х./1290 г. вполне укладывается в хронологический интервал 688-694 гг.х./1289-1295 гг. периода смуты в Хорасане и захвата этого региона ханом Кайду (фото 3/1 и 3/2) [Петров, 2022; Рашид-ад-дин, 1946: 144; Biran, 1997: 57-58; Thackston, pt. 3, 1999: 595a]. Несмотря на то,

Рис. 1. Реконструкция оборотной стороны медной монеты с зооморфным изображением.

что наше предположение, сделанное ранее о датировке этих выпусков фалсов [Петров, 2022: 30-35] предварительно подтверждается, следует учитывать еще и сложность прочтения последней цифры года, поскольку она видна не полностью на обеих экземплярах.

Фото 3/1 и 3/2 Фалсы Б.рар-а / Т.рар-а? с годом 68(9?) г.х.

К чеканке медной монеты Чингизиды относились менее дотошно, поскольку эта продукция была призвана обеспечивать, как правило потребности только местного рынка. Ее стоимость была очень низкой, обращение было принудительным и обслуживало свою сферу, налоги фалсами не принимались, а типы монет часто сменялись и практически в каждом городе имели отличное оформление с индивидуальными признаками принадлежности к своему типологическому ряду. По имеющимся данным чеканка меди была в руках местной администрации. Крайне важно было бы установить название города, в котором находился этот монетный двор ханства Кайду, поскольку денежных производств в XIII веке на территории Казахстана нам известно не так уж и много. Помочь решить эту задачу могли бы серебряные дирхамы, на которых указывался топоним. Если в населенном пункте чеканились фалсы, то по идее могли чеканиться и дирхамы – серебряные монеты. Системное изучение известных нам находок с Актобе серебряных дирхамов позволило обнаружить экземпляры с указанием неизвестного до настоящего времени монетного двора. Мы не делали анализ монетного металла этих дирхамов, но он производит впечатление низкопробного серебряного сплава.

Конечно, на городище находили и находят серебряные дирхамы конца XIII–XIV вв., но почва на памятнике влажная на значительной территории и агрессивна к монетным металлам, особенно к меди и низкопробному серебру. В результате находимые серебряные монеты хрупкие и порой сильно повреждены питтинговой коррозией из-за чего надписи на них либо видны фрагментарно, либо оказываются утраченными полностью. Но в 2022 году нумизматической экспедиции посчастливилось зафиксировать два дирхама с необычным названием монетного двора. Приведем их описание.

№ 4/1-2. Дирхам. Парканд/Берканд. Год не виден. Анонимный.

4/1 – в=1,92; д=23. 4/2 – в=1,95; д=23.

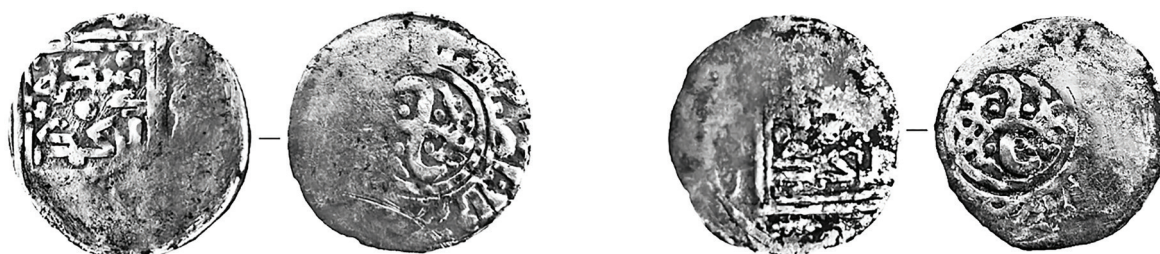
Л.с. Внешнего ободка не видно, но внутренний – одинарный линейный. В центре поля – тамга Кайду и по виньетке по сторонам. Кругом частично сохранилась легенда: ... *ан-Насир ли-дин* ...

О.с. Картуш: в однолинейный круглый ободок вписан двойной линейный квадрат. Изображения или надписи в сегментах не видны. В поле в 2 строки: *сикка / Парканд или Берканд* (и т.д.)

سكة / پرکند или برکند

Данное название монетного двора можно читать и как *Парканд* – *Паркенд* – *Баркенд* – *Беркенд*, и также как *Йаркенд*. У монеты № 4/1 по краю с одной стороны монеты заметны следы либо перечеканки, либо второй круговой надписи (последнее маловероятно). Отмечу, что это не первая монета, найденная на Актобе со следами возможной перечеканки. Есть монеты с куда

более очевидными следами передела, например, один из перечекаренных дирхамов был бит изначально в Кендже в 677 г.х. Но на изучаемых двух экземплярах невозможно разобрать какими штемпелями перечеканили монеты.

4/1

4/2

Фото 4/1 и 4/2 Дирхамы Парканда / Берканда

От чтения Йаркенд мы отказались, поскольку этот синьцзяньский топоним хорошо известен в нумизматике Востока, но только с более позднего периода – с XVII в. [Schuster, 2020: 17-20].

До сих пор в Синьцзяне не было зафиксировано находок чагатаидских дирхамов XIII века монетного двора Йаркенд, хотя денежные производства Кучи, Кашгара и Хотана при Чингизидах функционировали тоже с этими названиями. В тоже время, на памятнике Актобе у Бесагаша пока не найдено ни одной серебряной монеты Кашгарско-Хотанского круга, но встретилось сразу два дирхама *Парканда*. Возможно, их находили и раньше на памятнике, где пасут скот или в ближайшей округе, но с утраченными выпускными сведениями. Тип оформления этих монет больше соответствует типологическому ряду продукции монетного двора *Кендже/Кенджек* 690-х гг.х. [Петров, Байпаков, Воякин, 2014: 228-229, № 172-176] и отчасти Тараза [Петров, Байпаков, Воякин, 2014: 227, № 163-164]. Это вторая причина, которая заставляет нас отдавать предпочтение чтению именно *Парканд / Берканд* и т.п., а не *Йаркенд*.

Интересно, что в «Истории Армении» по сообщению одного из участков пути армянского царя Гетума I, возвращавшегося после посещения каана Мунгка хана (1254-1255 гг.), содержится упомянутый топоним. Причем, как раз в районе Тараза: «... переправившись через реку Илан-су и перейдя отроги горы ... достигли Таласа и ... после этого, повернув на северо-запад они прошли Кутукчин, Беркент, Сукулкент, Урусокан, Кайкан, Кузак, Камота, Кендакупр и Сегнак». Не будем здесь пытаться отождествить все эти перечисленные населенные пункты, как это было сделано Е.И. Агеевой и Г.И. Пацевичем, отметим лишь, что дорога царя пролегла от реки Талас через Беркент (*Баркенд / Парканд*) на Кайканд (*Кумкенд*) – Кузак (*Сузак*) и через перевал Ак-Сумбе до Сегнака (*Сыгнака*) [Агеева, Пацевич, 1958: 209]. У меня нет никакой уверенности в том, что Кутукчин и Беркент были отождествлены авторами правильно. Если взять перевод с армянского языка К.П. Патканова извлечений из труда Киракоса Гандзакеци, опубликованного в 1874 г., то топонимы этой цепочки населенных пунктов приведены несколько иначе: *Хутухчи-ханъ, Беркяндъ, Сугулханъ, Урусоганъ, Кайкяндъ, Хузахъ*, т.е. *Камоць, Хендахуйръ, Сегнахъ*. Причем, в пояснениях переводчик указывает, что «Хутухчи-ханъ» и «Бер-Кандъ» – местности не известные [Гандзакеци, 1974: 83, 131, №22 и 23]. Современный перевод источника опубликован в 1976 г. в серии академических изданий «Памятники литературы народов Востока». Здесь приведено следующее чтение этих топонимов: «(368) ... Потом, повернув с запада на север, поехали в Хутухчин, (369) Пергант, Сухул-хан, Уросо-хан, Каикант, Хузах, т.е. Камоц, в Хундахойр и Сгнах ...» [Гандзакеци, 1976: 224] Текст на армянском языке подготовил к изданию в 1961 году К.А. Мелик-Огаджанян. Интересующие нас топонимы по этому изданию [Гандзакеци, 1961: 368-369] в транслитерации текста выглядят следующим образом:

Xut'uxč'inn – Perk'ant'n – Suhullann – Urosolann – K'ayik'ant'n – Xuzaxn or ē K'amoc' – Xndaxoyrn – Slnaxn. В именительном падеже:

Xut'uxč'in – Perk'ant' – Suhullan – Urosolan – K'ayik'ant' – Xuzax или K'amoc'² – Xndaxoyr – Slnax. По-русски:

² К'амос' - армянское слово «там, где дуют ветра» (примечание А.В. Акопяна)

Хутухчин – Перкант – Сугулган – Уросоган – Кайикант – Хузах – Камоц – Хндахойр – Сгнах)³.

Заметим, что перевод 1874 г. интересующего нас абзаца был не совсем точен. Если К.П. Патканов переводит: «...после этого, повернув на северо-запад они прошли Кутукчин ...», то Л.А. Ханларян читает существенно иначе: «Потом, повернув с запада на север, поехали в Хутухчин ...». Это существенное замечание для понимания маршрута царя Гегума. Не вдаваясь в лингвистические особенности и варианты транслитерации с армянского языка, мы можем сопоставить топоним на монетах *Беркенд / Паркенд / Парканд* с топонимом, приведенным Киракосом Гандзакеци – Беркяндъ = Пергант = *Perk'ant'*. Это однозначно один и тот же топоним, тем более, что в обоих случаях речь идет о населенном пункте, находившемся рядом с р. Талас. Этот населенный пункт вполне мог входить в средневековую область Йанги (= *Новую*).

После такого отождествления возникает вопрос: не было ли двух названий у этого урбанистического центра? Ведь на медных монетах, битых на монетном дворе в этом населенном пункте, стоит *T.rap(?)* или *B.rap(?)*, а возможно и *P.rap(?)*. Возможно это не ошибка резчика, как мы полагали раньше, а сокращенное название монетного двора и топонима *Берар? / П.рар?* Мы знаем примеры нескольких вариантов названий одного города, например, Барчин – Барчанлыг – Барчанлыгкенд (ныне городище Кышкала).

Заключение.

Таким образом, открыт новый монетный двор Чагатаидского ханства на «Шелковом пути», чеканивший в конце XIII века медную и серебряную монету. Установлено средневековое название городища Актобе близ Бесагаша Жамбылской области – *Парканд / Паркенд / Баркенд / Беркенд*. Причем, возможно, существовало еще и второе название – *П.рар? / Б.рар?*

ЛИТЕРАТУРА

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. // Труды института истории, археологии и этнографии. Т. V. Археология. Алма-Ата: АН Казахск. ССР, 1958. С. 3-215.

Biran M. Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia. Richmond, Surrey, U.K.: Curzon, 1997. X, 197 p.

Гандзакеци К. Из истории Киракоса Гандзакеци // История монголов по армянским источникам. Вып. 2. / перев. и объясн. К.П. Патканова. СПб.: Императорская АН. 1874. С. 1-140.

Гандзакеци К. История Армении. / Подгот. текста и предисловие К.А. Мелик-Огаджанян. Ереван: АН Арм. ССР, 1961. 552 с.

Гандзакеци К. История Армении. Перевод с древнеармянского. Пер. и коммент. Л.А. Ханларян. М.: Глав. ред. вост. лит. Издательства «Наука», 1976. 353 с.

Петров П.Н. Очерки по нумизматике монгольских государств XIII-XIV веков. Нижний Новгород: Информэлектро, 2003. 180 с.

Петров П.Н., Байпаков К.М., Воякин Д.А. Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов. Казахстан. Алматы: Хикари, 2014. 264 с.

Петров П.Н. Новый монетный двор конца XIII века близ Тараза // Международная научно-теоретическая конференция «Роль Великого Шелкового пути в развитии международных отношений». Тараз, 2022. С. 30-35.

Петров П.Н., Рыкин П.О., Беляев В.А. Именные дирхамы Кайду в Хорасане — новый источник по истории монетного обращения Средней Азии в конце XIII в. // Золотоордынское Обозрение. 10(3). Казань: 2022. С. 565-583.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 3. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. 340 с.

Schuster W. The Coinage of the Yarkand Khanat (Later Period, 1635-1695) // J. of the Oriental Numismatic Society. № 241. Autymn 2020. 26 p.

Thackston W.M. (trans.). Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols. Pt. 1-3. Harvard: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998-1999. 819 p.

³ Выражаю искреннюю признательность А.В. Аюпяну на помощь в рассмотрении армянского текста.

REFERENCES

- Ageeva E.I., Patsevich G.I.* Iz istorii osedlykh poselenii i gorodov Iuzhnogo Kazahstana. // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii. T. V. Arheologiya. – Alma-Ata: AN Kazahsk. SSR, 1958, pp. 3-215. (In Russian).
- Biran M.* Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia. – Richmond, Surrey, U.K.: Curzon, 1997. X, 197 p. (In English)
- Gandzakesi K.* Iz istorii Kirakosa Gandzakesi // Istorija mongolov po armyanskim istochnikam. Vyp. 2. / perev. i obyasn. K.P. Patkanova. SPb.: Imperatorskaia AN. 1874, pp. 1-140. (In Russian)
- Gandzakesi K.* Istorija Armenii. / Podgot. teksta i predislovie K.A. Melik-Ogadzhanian. Erevan: AN Arm. SSR, 1961. 552 p. (In Russian)
- Gandzakesi K.* Istorija Armenii. Perevod s drevnearmyanskogo. / per. i komment. L.A. Hanlaryan. M.: Glav. red. vost. lit. Izdatelstva «Nauka», 1976. 353 p. (In Russian)
- Petrov P.N.* Ocherki po numizmatike mongolskikh gosudarstv XIII-XIV vekov. Nijni Novgorod: Informelektro, 2003. 180 p. (In Russian)
- Petrov P.N., Baipakov K.M., Voiakin D.A.* Monetnoe delo i denejnoe obrashenie v Velikoi Mongolskoi imperii, gosudarstvakh Chagataidov i Dzhuchidov. Kazahstan. Almaty: Hikari, 2014. 264 p. (In Russian)
- Petrov P.N.* Novyi monetnyi dvor konsa XIII veka bliz Taraza // Mezhdunarodnaia nauchno-teoreticheskaia konferentsia «Rol Velikogo Shelkovogo puti v razvitii mezhdunarodnykh otnosheni». Taraz, 2022, pp. 30-35. (In Russian)
- Petrov P.N., Rykin P.O., Belaev V.A.* Imennye dirhamy Kaidu v Horasane — novyi istochnik po istorii monetnogo obrasheniia Srednei Azii v konse XIII v. // Zolotoordynskoe Obozrenie. 10 (3). Kazan: 2022, pp. 565-583. (In Russian)
- Rashid-ad-din.* Sbornik letopisei. T. 3. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1946. 340 p. (In Russian)
- Schuster W.* The Coinage of the Yarkand Khanat (Later Period, 1635-1695) // J. of the Oriental Numismatic Society. № 241. Autumn 2020. 26 p. (In English).
- Thackston W.M.* (trans.). Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols. Pt. 1–3. Harvard: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998–1999. 819 p. (In English).

Автор туралы мәлімет: Петров Павел Николаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің музейлік деректану және қолжазба бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, ORCID ID: 0000-0001-8125-769X. (050051, Алматы қ-сы, Самал-1, 44, Қазақстан). E-mail: ppn2022@yandex.ru

Сведения об авторе: Петров Павел Николаевич – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела музейного источниковедения и рукописей Центрального государственного музея РК ORCID ID: 0000-0001-8125-769X. (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: ppn2022@yandex.ru

Information about the author: Pavel N. Petrov – Candidate of Historical Sciences, Principal Researcher in the Department of Museum Source Studies and Manuscripts of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. ORCID ID: 0000-0001-8125-769X. (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). E-mail: ppn2022@yandex.ru

1/1

Фото 1/1-2. Вид медных монет с изображением зверя.

1/2

3/1

Фото 3/1 и 3/2 Фалсы Б.рар-а / Т.рар-а? с годом 68(9?) г.х.

3/2

AN OVERVIEW OF THE GOLDEN HORDE STUDIES AND THE PLACE OF GENGHIZNAME AND SHIBANNAMES AS NATIVE SOURCES IN THE GOLDEN HORDE STUDIES

Abdullah Gündoğdu

Ankara University

Abstract. Studies on the empire of Genghis are becoming increasingly important not only for understanding the Late Middle Ages of Eurasia, but also for its contemporary periods. In the past two centuries, in connection with the historical importance of Eastern Europe and Inner Asia, a great accumulation has been revealed in studies that reveal the location of the four uluses that make up this vast empire, especially the Jochi Ulus.

The oral history tradition, on which the Turk peoples are based, has developed in two branches as Oguzname and Genghizname, harmonizing with the historical tradition of China, then Iran and Islam. Works in Persian and Turkish languages are integrated with Islamic traditions. This historiography tradition forms the basis of the Turkic states' conceptions of dominance. These are the mythology of the Turkic peoples, that is, in a sense, the stenography of prehistory or times that history has not recorded.

Keywords: Genghis, Jochi Ulus, The oral history, Oguzname, Genghizname, Shibanname

For citation: Abdullah Gündoğdu. An overview of the Golden horde studies and the place of Genghizname and Shibannames as native sources in the Golden horde studies // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 104-111. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.09

АЛТЫН ОРДАНЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕ КӨЗҚАРАС ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ДЕРЕККӨЗДЕР «ШЫҢҒЫСНАМА», «ШИБАННАМАНЫҢ» АЛТЫН ОРДА ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ОРНЫ

Абдуллах Гондугду

Анкара университеті

Аңдатпа. Шыңғыс хан империясын зерттеу ортағасырдағы Еуразияның соңғы дәуірін ғана емес, қазіргі кезеңдерін де түсіну үшін маңызды болмақ. Соңғы екі ғасырда Шығыс Еуропа мен Ішкі Азияның тарихи маңызына байланысты ұлан-ғайыр империяны құрайтын төрт ұлыстың, әсіресе, Жошы Ұлысының орнын анықтайтын зерттеу жұмыстары жинақталды.

Түркі халықтарына бастау болған ауызша тарих дәстүрі Қытайдың, одан кейін Иранның және Исламның тарихи дәстүрімен үндесіп, Оғызнама және Шыңғыснама деп аталатын екі тармақ бойынша дамыды. Парсы және түрік тілдерінде жазылған шығармалар ислам дәстүрімен ұштасып жатыр. Мұндағы тарихнамалық дәстүр түркі мемлекеттерінің үстемдігіне сай құрастырылған концепцияларға негізделген. Түркі халықтарының мифологиясы белгілі бір деңгейде тарихқа дейінгі кезеңдердің стенографиясы болып табылады.

Тірек сөздер: Шыңғыс хан, Жошы ұлысы, ауызша тарих, Оғызнама, Шыңғыснама, Шибаннама.

Сілтеме жасау үшін: Абдуллах Гондугду. Алтын орданы зерттеулеріне көзқарас және жергілікті дереккөздер «Шыңғыснама», «Шибаннаманың» Алтын орда зерттеулеріндегі орны // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), 104-111 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.09

ВЗГЛЯД НА ИССЛЕДОВАНИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ И МЕСТО «ЧИНГИЗНАМЕ» И «ШИБАННАМЕ» КАК МЕСТНЫХ ИСТОЧНИКОВ В ЗОЛОТООРДЫНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Абдуллах Гундугду
Университет Анкары

Аннотация. Исследования империи Чингисхана приобретают все большее значение для понимания не только позднего средневековья Евразии, но и современных периодов. За последние два столетия, в связи с историческим значением Восточной Европы и Внутренней Азии, собрано большое количество информации в исследованиях, раскрывающих местонахождение четырех улусов, составляющих эту обширную империю, особенно Улуса Джучи.

Традиция устной истории, на которой базируются тюркские народы, развивалась в двух направлениях, как Огузнаме и Чингизнаме, гармонируя с исторической традицией Китая, затем Ирана с учетом Ислама. Произведения на персидском и турецком языках интегрированы с исламскими традициями. Эта историографическая традиция лежит в основе концепций господства тюркских государств. Это мифология тюркских народов, то есть в некотором смысле стенография предыстории или времен, не зафиксированных историей.

Ключевые слова: Чингисхан, Улус Джучи, Устная история, Огузнаме, Чингизнаме, Шибаннаме.

Для цитирования: Абдуллах Гундугду. Взгляд на исследование Золотой орды и место «Чингизнаме» и «Шибаннаме» как местных источников в золотоордынских исследованиях // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), С. 104-111. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.09

Introduction: An Overview of the Golden Horde Studies

The Turkic and Mongolian peoples, the inhabitants of this continuous wide line defined as central Eurasia, established the largest empires in the Ancient and Medieval world history with their effective military mobilization and migration. The founding of the Genghis Empire, at the height of these empires, is a unique event of its kind in world history. The countries of the vast Eurasian region, from the Far East to Central Asia and Eastern Europe, were united for the first time in their history under the rule of the same dynasty. After the 13th century, the axis of world history has been based on the relations and struggles of the four great branches - Yuan/Kublai Dynasty, Ilkhanid, Golden Horde and Chagatai khanates- among themselves and with other states for more than three centuries. Emir Timur, who entered the struggle for the revival of the empire in the field of the Chagatai Khanate, opened the door of a new era that connects this process to modern history.

Studies on the empire of Genghis are becoming increasingly important not only for understanding the Late Middle Ages of Eurasia, but also for its contemporary periods. In the past two centuries, in connection with the historical importance of Eastern Europe and Inner Asia, a great accumulation has been revealed in studies that reveal the location of the four nations that make up this vast empire, especially the Jochi Ulus.

The history of studies on the Genghis Empire and the Golden Horde in the West began in the 18th century. In this regard, Joseph de Guignes' work, which deals with the history of Turks and Mongols as a whole, based on Eastern and Chinese sources can be taken as an important start [de Guignes, 1757] Abraham Constantin Mouradghea d'Ohsson, with his general history study in the first half of the 19th century, prepared a magnificent scientific basis for the history of the Genghis empire. [See. d'Ohsson, 1835] Simultaneously with him, Joseph von Hammer was one of the important historians who first emphasized the importance of the Golden Horde for Oriental studies. [See. Hammer, 1840]. The extensive work of H. Henry Howorth, who followed them, from the 9th to the 19th centuries, became an important source of reference for later works. [Howorth, 1876] In the first half of the 20th century, Bertold Spuler's Ilkhanate and Golden Horde studies filled a huge gap in the field [See. Spuler, 1939; 1943], and Rene Grousset's monograph on the Steppe empires, contemporary with Spuler, fueled the growing interest in this field in the West. [See. Grousset, 1939]

After the scientific academies of Imperial Russia, Soviet historiography could not remain indifferent to the Golden Horde issue. In this context, Karamzin, Solovyev, Grigor'ev, Saval'ev, Berezin, Vel'yaminov - Zernov, Sablukov, Patkanov, Tiesenhausen, Veselovskiy, A. Yakubovskiy can be mentioned as the main Russian historians who are somehow interested in the Golden Horde issue. [Yakubovsky, 1937]

The basis of research on the history of the Golden Horde in Russia dates back to the 18th century. V.N.Tatischeva, M.M.Sherbatova, P.A.Richkova etc. researchers are among the first representatives of historical studies on the Golden Horde. Nikolay Mikhailovich Karamzin (1766-1826), a Russian writer, poet, historian and critic, was the name that came to the fore with his works. Karamzin, who is considered the founder of the Russian history school, was the first person to emphasize the effect of the Golden Horde domination period, which lasted for 250 years, especially from the 13th century, in the history of Russia. Karamzin is known for his work "The History of the Russian State". Although this work of Karamzin is quite subjective, it has been a source of inspiration for Russian historians and the interest in the history of the Golden Horde has increased in this period. He described this period when Tatar influence was clearly seen in financial, commercial, spiritual, political issues; he defines as "Tatar yoke". Although Karamzin saw this period as the reason for Russia's authoritarian regime, he did not hesitate to state that it had positive aspects: "The invasion of Russia by Batu Khan deeply shook our country, but this disaster contained the seeds of goodness and our unity. Moscow owes its greatness to the khans." [See. Karamzin, 1833; 2017]

The historian Sergey Solovyev (1820-1879), one of the leading figures of the westernize movement, is another of those who view Russia's relationship with the steppe negatively. He named the 4th volume of his basic work titled "History of Russia from Ancient Times to the Present", which was published in 29 volumes, as "Russia under the Tatar Yoke". Solovyev sees this relationship as a fatal one that led to Russia's disaster. However, unlike Karamzin's subjective approaches based on conquests, Solovyev, who gave importance to the development line of civilization, wanted to see the Norman and Tatar periods as a part of Russian history. [See. Soloviev, 2000]

V. V. Barthold, one of the most powerful figures of the Russian Academy, should be mentioned with his works on the era of Genghis and Timur. [See. Barthold, 1927; 1928] He is known more in the Turkish world than in the world, with his works that deal with the activities of the steppe peoples in Eurasia as a whole, albeit in different political structures and with different names. Nikola Trubetskoy (1890-1938), one of the architects of the idea of Eurasianism, shared the same view; he argued that Russians inherited their empire from the sons of Jochi. Trubetskoy, said, "For our – that is, the Russians – correct national self-realization, we have to take into account the existence of the Turanian element in us. We owe our Turani ancestors as much gratitude as our Slavic tribes." [Trubetskoy, 2020: 147] Linguist Boris Yakovlevich Vladmirtsov, one of the leading figures of Russian oriental studies, is one of the names that should be mentioned on Genghis and the Mongols. His striking treatises on steppe social life and nomadic feudalism are still relevant: Genghis Khan (1922) the social system of the Mongols, and Mongolian nomadic feudalism (1934). [Vladimirtsov, 1944: 5-11]

Today, an increasing number of studies around the world, from the USA to India, have focused on the Genghis Empire and its legacy, especially the Golden Horde. Genghis and the Mongols are being studied with increasing interest in Turkey. Especially the Golden Horde studies, as a topic that includes nationalization and identity, has been a field of study that Turkish Historiography has focused on since the early republican period. [Gündoğdu, 2021: 77-110]

After the collapse of the Soviet Union, Turkic peoples such as mainly Tatar, Kazakh, Nogai, Uzbek and Karakalpak saw the Golden Horde period as a political, social and cultural common ground where their national history was shaped. They have given a great impetus to the efforts to discover this heritage. Tatarstan, Kazakhstan, Azerbaijan and Turkey have come a long way in this regard. Considering the known influence of the Jochi heritage on the history and culture of Russia as well as these peoples, the Golden Horde requires the careful use of as rich and diverse source derivatives as possible in its work. We can mention many types of sources belonging to the history of the Golden Horde. These sources are in various languages - Persian, Greek, Latin, Czech, Arab, Armenian, Turkish, Persian, Georgian, Mongolian, Chinese, etc. - it's written. In addition to written sources such as historical chronicles, memories that we owe to travelers, documents such as the khan's yarlıq, examples of official

communication, and archaeological artifacts such as monuments of material culture and art are also included in this.

The oral history tradition, on which the Turkic peoples are based, has developed in two branches as Oghuzname and Genghizname, harmonizing with the historical tradition of China, then Iran and Islam. Works in Persian and Turkish languages are integrated with Islamic traditions. This historiography tradition forms the basis of the Turkic states' conceptions of dominance. These are the mythology of the Turkic peoples, that is, in a sense, the stenography of prehistory or times that history has not recorded.

B. Oghuznames

Among them, the oldest narration written in Uyghur letters, away from Islamic influences, together with the Alper Tunga legend in the old Turkish circle, is the Oghuzname written in Uyghur letters, found in the Bibliothèque Nationale in Paris. The most well-known of the Oghuznames formed under the influence of Islam is included in the second volume of *Câmiü't-Tevârih*, which was written by a committee headed by Reşidüddin Fazlullah, under the title "Târîh-i Oğuzân ve Türkân Hikayet-i Cihângirî-i u". [Togan, 1982: 5-7] This volume was written between 1306 and 1312. Like Reşidüddin's work, Ebulgazi Bahadır Khan's "Şacara-i Terâkime" [see. Ebulgazi, 1996] was taken from the same sources containing the narrations of Turkish epic writers. Today, we can talk about the existence of more than twenty-six Oghuznames. Included in this number are some Ottoman chronicles, large and small, such as the epics of Dede Korkud [see. Gökyay, 1938; Ergin 1958], "Tevârih-i Âl-i Selçuk" by Yazıcıoğlu Ali, and the beginning of the work "Cihânnümâ" [Neşrî, 2013: 29-30], written by Mehmed Neşrî. Oghuznames are directly related to the histories of the Western Turks, who spread to Turkmenistan, Azerbaijan, Anatolia and the Balkans as a political extension of the Western Turkic Khaganate after the 6th century. They also contain tales and genealogies of earlier periods of Turkish communities. For this reason, most Genghiznames and Shibannames contain Oğuzname information in a way. [On the Oghuznames, see Köprülü, 1981: 47-54, 236-238; Ercilasun, 2019: 497-523, 645-655; Bayat: 371-372]

C. Genghizname and Shibannames

Among these resource derivatives, the ones that should be emphasized are the native resources of the khanate known as Genghizname + Shibanname + Timurname. This type of source is the examples of the ancient oral history tradition, which includes the mythologies of the steppe peoples that have survived to the present day. First of all, it should be noted that the artifacts, which are the products of this oral history tradition, have a completely different nature and function from the annual (salname) tradition held in palaces and temples of settled agricultural societies. Although annuals tend to record historical events day by day, the oral history tradition of steppe peoples is mostly a genealogy documenting who will have legitimate sovereignty.

We are witnessing a new update in the oral history tradition of the Turkic-Mongolian peoples, based on the extraordinary life of Genghis Khan and his lineage, with the establishment of the Genghis Empire in the 13th century. The historical tradition in which this new tradition of domination is told has been recorded in Mongolian, Persian and Turkish. This new historical tradition, written in Persian and Turkish, also carries Islamic influences. The first example of the Genghisname type of historiography must have formed naturally in Mongolian in the cultural environment of Genghis Khan. The author of the work, the first of which was written down, is called "Manghol-un Niuça Tobça'an" and has eight known copies. It is estimated that this work, in which we can find information about the legendary past of Genghis Khan and the Mongols and the historical events up to 1240, was written in the Uyghur alphabet. We have information about the existence of oral history narrators describing the old traditions around Genghis Khan. We can say that the most prominent of these people was Mukali, who told Genghis about the khan election ceremonies of Kotula, the last khan of the Mongolian lineage. On his return from the Merkit expedition, he told a historical legend, with the testimony of the elders that he pointed to Temuçin as the khan candidate chosen by the Sky God who would reunite the Mongol lineage. As Temuçin achieved successive victories over time, he began to believe in this historical destiny wholeheartedly. [Vladimirtsov, 1930: 32; 2022: 42]

Before coming to Turkish Cengiznames, it would be appropriate to briefly mention other Cengiznames. Mongolian ones from Cengiznames; *Yüan-shih* (*Yüan Dynasty History*, 14th century), Altan Topçi (*Haadin Ündsen Huraa Guy Altan Topçi*, 17th century), *Had-un Ündüsün-ü Erdeni-yin Tobçi* (*History of Treasures about the Origin of Khans*, 17th century).

Persian ones: Câmi'û't-tevârih, Tarih-i Cihan Gûşa, Tecziyetu'l-Emsâr and Tezciyetu'l-A'sâr (Tarih-i Vassâf), Şehnâme-i Cengizî, Cengiz-name or Şahanşâh-name, Tarih-i Olcaytu, Tarih-i Benâketî, Gazan Han-name, Târih-i Güzide, Mihmannama-i Buhara, Mecma'û'l-ensâb, Zeyl-i Câmi'ut'-t-tevârih-i Reshidî, Ravzdu's- safa fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ, Habîbu's-siyer, Zafer-name, Abdullanama (Sheref-name Şahiy).

Tarih-i Erbâ' Ulus, better known as Tört Ulus Tarihi, was completed in 1425 with the scientific guidance of Mirza Ulug Bek (1447-1449), a scholar ruler son of Shahruh, and with his own participation. In general, although the information he gives is based on Câmi'û't-tevârih, serious Shahnameh influence is seen. [see Uluğ Bek 1994]

Despite their adherence to the Cengizname tradition, Chingiz and his successors are not uniform in the perception of Central Asian and Northern Turks. The madrasahs and historiography, representing the scientific life of the region, were under the influence of the Persian cultural environment, which saw Genghis and his successors as invaders. For this reason, the Turks of the region have fallen into a dilemma between their religious beliefs and national traditions, starting from the very beginning. This dilemma was also manifested in the conflicts between the khans descended from Genghis, based on the Genghis tradition, and the ulema who defended the Shari'a. These conflicts continued violently in the Timurids era, in the 16th century. [Inan, 1988: 222-228; Barthold, 1997: 200-204; Barthold, 2006: 187-193] At the beginning of the century, after the nomadic Uzbeks from Desht-i Kipchak dominated the whole life of Turkestan, it was ended with a compromise between the tradition of Genghis and the sharia in favor of the former. In this period, Şibaninâmes written in the Cengizname tradition became the dominant historiography products of the period. [Karasoy. Toker, 2005]

In the 16th century, the Khwarezm region became the most important center of Genghizname writing under the rule of another Genghisid dynasty, the Yedigâr Shibaniid. The work called History-i Dost Sultan, which we do not have today, and the Chingiznâme, written by Otemiş Hacı, are distinctive works that reflect the characteristics of this period. These Genghiznames, written in Eastern Turkish, were harmonized with Islamic elements. Genghiznames reveal a deep-rooted understanding in which the oral tradition maintains itself vividly. [Ötemiş Hacı, 2014: 13-18; Kafalı, 1976: 7-12] This understanding will be perfected a century later by a ruler historian from the Genghis generation, like Ebulgazi Bahadır Han, in the same region. Both a Genghizname (Şecere-i Türk) and an Oğuzname (Şecere-i Terâkime) were compiled by him personally. In this way, the two Turkish oral history traditions on the basis of the above-mentioned Oğuznâme-Cengizname were tried to be brought closer. With this aspect, it is even possible to consider Ebulgazi as the first representative of the attempt to unite Eastern and Western Turkishness on the basis of a common history. In East Turkestan, where the tradition of Genghis lost its influence and the political dominance fell into the hands of the Hodjas, Sharia prevailed, and this time the dispute was resolved in favor of the madrasa and the clergy. [Togan, 1947: 546; Hayit, 1975: 15-17]

The area of Crimea was also one of the cultural centers where the Cengizname tradition was kept alive. This region, which produced products under the influence of the Ottoman prose tradition in time, had an identity that brought the two historiography traditions like Khwarezm closer and united the Turkish world in terms of language and culture as well as intellectual. In addition to Abdulgaffar Kirimî's Umdetü'l-Ahbâr, which was completed in 1748, Seyyid Mehmed Rıza's Es-Seb'üs Seyyar fi Ahbâr-ı Mülûku't-Tatar and Abdullah ibn Rıdvan's Tevârih-i Deşt-i Kipçak works are worth mentioning. [Paşaoğlu, 2014: 7-14; Seyityahya, 2010: 625-636; Abdullah ibn Rıdvan, 2012]

As in Turkestan, Idil Ural Turks were also stuck in the dilemma created by the Islamic tradition fed from Bukhara madrasahs, although they had positive thoughts about Genghis and his descendants in their oral and written history XVII and XVIII. It is known that three historical works named Dastan-ı Nesl-i Cengiz Han and Aksak Timur, Camiüttevarih and Tevarih-i Bulgariye were widely spread and read among Kazan Turks in the 17th century. According to Kurat; It is estimated that the first of these was arranged in 1635 at the latest, and the second in 1641 at the latest. It is known that both works were written in Hankerman [in the palace of the Kasim khans]. Again, according to Kurat; Tevarih-i Bulgariye, on the other hand, must have been copyrighted in 1551-1582 by Hüsameddin bin Şerefeddin (Muslimi) from the village of "Taşbilgi", which is close to the Bulgarian ruins. [Kurat, 1965: 119] Abdulkadir Inan, on the other hand, believes that the work was written before the 15th or 16th centuries. [Inan, 1998: 198-206] Defter-i Gengiz-nâme is one of the important prose texts of the Turkic language. Original copies

are available today in St. Petersburg were published in Hungary in 2002 as a facsimile. Genghis-nâme consists of six separate parts. These sections are:

1. Fasl-i Dāstān –i nesl-i Cengiz
2. Fasl fi beyān-i Dāstān-i Aksak Temir
3. Fasl fi beyān-i Dāstān-i Isā ogli Emet
4. Fasl fi beyān-i Dāstān-i Edige Biy
5. Fasl fi beyānū'l Mecālis ve'l Mekān
6. Fasl fi beyān-i Dāstānū't- tārīh. [Ivanics, Usmanov 2002: III-V]

Tevarih-i Güzide Nusretname, written in Chagatai Turkish, is in the style of Shibanname, although the author is unknown, it is estimated to have been written in 1503/1504. The work was published in today's Turkish by our student Harun Kaya in 2020. In addition, Ochirpurev Duger has prepared a doctoral thesis by evaluating the work in terms of Turkic-Mogolian history. [Kaya, 2020]

Chingiz Han Tarihi: The work, whose author is unknown, was found in Bulayık in the winter of 1902-1903, during the first Turfan scientific journey under the direction of Grünwedel. The work brought to Germany disappeared during the Second World War in Berlin-Dahlem. Only two facsimile shots remained, one obtained by Reşit Rahmeti Arat and the other by Zeki Velidi Togan. Written in Chagatai Turkish, the work is a summary of Cāmi'u't-tevārīh. It was translated into Turkish as a doctoral thesis by Mustafa S. Kaçalın. [Kaçalın, 1990]

In this period, Şibanî-names written in the Chingiz-name tradition became the dominant historical products of the period. Among these, the prose Şibanî-nâme, which was recorded as Anonymous Şibanî-nâme, is one of the most important. Eser, i. It was published in Kazan by N. Berezin in 1849 by making use of manuscript copies. There is another copy of Anonymous Şibanî-name registered at Konya Mevlana Library Specialization/2215. This copy was translated into modern Turkish by Yakup Karasoy and Mustafa Toker. It is necessary to mention some works written in Eastern Literary Turkish on the conquest of Transoxiana and Khwarezm by Muhammed Şiban Khan and the settlement of the nomadic Uzbeks, the people of Deşt-i Kipchak, here. The first of these is the work of Muhammed Salih named Şeybânî-nâme, which describes the campaigns of Muhammed Şiban Khan in verse. The first publication of the work was made by H. Vambery. [Muhammed Salih, 1995; 1989]

After “Şecere-i Türk”, the most important work in the history of the Şibanid era in the history of Khwarezm is “Firdaws al-ikbâl” by Şîr Muhammad Mîrâb Mûnis. Mûnis, who is a leading name in the tradition of writing history in Turkish unique to the Khwarezm region, is the first historian of the Kongirat dynasty, which took power in Khwarezm after the Yedigâr Şibani dynasty. Mûnis, whose family has served as “mirab”, meaning “water minister”, for generations, carried out the same duty as his father, “İvaz Biy”. His date of birth, according to his own statement, is March 19, 1778. Mûnis, who was one of the greatest poets of Eastern Literary Turkish for the time he lived, has a divan called “Mu'nisü'l-Uşşâk” which he completed in 1804. Noticing Mûnis' literary talent, Kongrat İltüzer Khan ordered him to write the history of his dynasty in 1805. Due to the death of İltüzer Han and the intervention of other preoccupations, he took a break from time to time and brought, his work up to the events of 1812, but he died in June 1829 before he could complete it. “Agehi”, who was also his nephew and student, continued to work on the orders of Allah-Kuli Khan and was able to finish it before 1842. This book, which he named Firdevsül-ikbal, tells the historical events until 1826. Among the main sources of the work; Works such as Ravzatü's-safâ, Ahsenü't-tevārīh, Tarih-i 'âlem-ârâ-yı 'Abbasi and Şecere-i Türk are mentioned. Two of Firdevsü'l-ikbâl, written in a beautiful Turkish by interspersing poems, are in St. Petersburg, five in Tashkent, one in Helsinki and one in Istanbul, there are nine known copies. Of these, St. C571 (C) numbered the St. Petersburg copy is the copy written by Mûnis and Agâhî in their own handwriting. Yuri Bregel, after long studies, made an excellent publication in 1988, taking this last copy of the work as a basis and considering all other copies. [Mûnis, Agahî, 1986]

In particular, local sources guide and provide more accurate information on the state organization, clan structure and cultural life of the Golden Horde. The issue of determining the position of “Ak Orda” and “Gök Horda” can be given as an example. A.Y.Yakubovskiy, H.Howorth, B. Spuler, Rene Grousset and others, who wrote an independent work on the Golden Horde, reached contradictory conclusions about the nation structure of the Golden Horde state and the Jochi Ulus's taking the name of the Golden Horde. Yakubovskiy described this contradictory: “At the end of the Mongols' campaigns, a great empire was established in Dasht-i Kipchak and in the adjoining regions. The Russian chronicles call this state

which the eastern sources call the Jochi Ulus or the Gok Horde; the Golden Horde.” However, the reason why this name was given to this state has not been explained until now. [Yakubovsky, 1937: 30] On the other hand, Mustafa Kafalı, who wrote a monographic work on the same subject, corrected the mistakes of his western colleagues due to not relying on local sources. [see Kafalı, 1970: 63-65]

Genghiznames and Shibannames are source works of historical value in terms of illuminating the social life and cultural history of the Golden Horde period. Moreover, these works are also of great value in terms of being the literary heritage of this period, which is the common historical past of the peoples of the contemporary Turkic world.

REFERENCES

- Abdullah ibn Rıdvan*, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak ‘An Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, edited by M. A. Bayat, F. “Oğuznâme”, TDVİA, pp. 371-372. TTK Publications, 1998. (In Turkish)
- Barthold, V.V.* *Uluğbeğ ve Zamanı*, Ankara: TTK Publications, 1997. (In Turkish)
- Barthold, V.V.* *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London: E. J. W. Gibb Memorial Series, V, 1928. (In English)
- Barthold, V.V.* *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler (Lectures on Central Asian Turkic History)*, Ankara: TTK Publications, Ankara 2006. (In Turkish)
- Ebülgazi Bahadır Han*, (*Şecere-i Terakime*) *Türklerin Soy Kütüğü*, (Edited by M. Ergin), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser. (In Turkish)
- Ebülgazi Bahadır Han*, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Edited by Zuhâl Kargı Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3*, Ankara: Simurg Publications, 1996. (In Turkish) (In Turkish)
- Ercilasun, A.B.* *Nehir Destan Oğuznâme (Oguz Bitig)*, İstanbul: Dergâh Publications, 2019. (In Turkish)
- Erdoğan, S.* *Uysal*, İzmir: Ege Üniversitesi Printing house, 2012. (In Turkish)
- Ergin, M.* *Dede Korkut Kitabı I Giriş- Metin- Faksimile*, Ankara: TTK Printing house, 1958. (In Turkish)
- Gökyay, O.Ş.* *Dede Korkut*, İstanbul: Arkadaş Printing house, 1938. (In Turkish)
- Grousset, R.* *L’empire des steppes: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939. (In French)
- de Guignes, J.* *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres*, Paris, 1757. (In French)
- Gündoğdu, A.* «Türkiye ve Türk Dünyası Tarih Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı», *Cengiz Han ve Mirası*, Ankara: TÜBA Publications, 2021, p. 77-110. (In Turkish)
- Âgehî Eserlerinin Tavsifi Katolog*, Tashkent: Publication of Uzbekistan CCR Academy of Sciences, 1986. (In Uzbek)
- Hayit, B.* *Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Otağ Publications, 1975. (In Turkish)
- Howorth, H.H.* *History of the Mongols*, London, 1876. (In English)
- İnan, A.* “Dastân-ı Nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler-I*, TTK Publications, Ankara 1998. (In Turkish)
- İnan, A.* “Yasa-Töre-Türe ve Şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara (In Turkish)
- Kaçalin, M.S.* “Çiŋgis Kağan Târîhi Çevirisi, İstanbul University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, 1990. (In Turkish)
- Kafalı, M.* *Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul University Faculty of Letters Publications, 1976. (In Turkish)
- Kafalı, M.* “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *İÜEFTD*, No 24, İstanbul 1970, pp.63-95 (In Turkish)
- Karasoğ, Y., Toker, M.* *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Nâme*, Konya: Tablet Printinghouse, 2005. (In Turkish)
- Karamzin, N.M.* *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, IV, Sanktpeterburg, 1833. (In Russian)
- Karamzin, N.M.* *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskva, İzdatel’stvo AST, 2017. (In Russian)
- Kaya, H.* *Çağatayca Bir Cengiznâme-Şibaninâme Tevârih-i Güzîde Nusretnâme*, Ankara: Sonçağ Akademi Publications, 2020. (In Turkish)

- Kurat, A.N.* “Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, AÜDTCF Dergisi, 23/3-4 (1965), p. 119-149. (In Turkish)
- Ötemiş Hacı*, Cengiz-Nâme, ed. By İ. Kemaloğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014. [In Turkish]
- Paşaoğlu, D.D.* “Kırım Hanlığı’nda Umdu’tü’l-Ahbar Örneğinde Tarih Yazıcılığı” (I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu, Zonguldak, October, 23-25, 2014), p. 7- 14. (In Turkish)
- Abraham Constantin Mouradgea d’Ohsson*, Histoire des Mongols depuis Tchinguis-Khan jusqu’à Timour Histoire des Mongols depuis Tchinguis-Khan jusqu’à Timour, Paris 1835 (In French)
- M. Ivanics-M. Usmanov*, Das Buch Dschingis-Legende (Defter-i Cingiznâme) I, Studio Uralo-altaica, Szeged-Hungary, 2002. (In Hungarian)
- Köprülü, M.F.* Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Publications, İstanbul 1981. (In Turkish)
- Mevlânâ Mehmed Neşrî*, Cihannümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485), Edited by Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Publications, İstanbul 2013. (In Turkish)
- Muhammed Salih*, Şeybânînâme (*Die Scheibaniade*), Budapest 1885. (In Hungarian)
- Neriman Seyityahya*, “Seyyid Muhammed Rıza’nın Kökeni (XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tarihleri Arasında Es-Sebü’s- Seyyâr’ın Yeri Hakkında)”, translation by Serkan Acar, Tarih İncelemeleri Dergisi, 25/2 [2010], p. 625- 636. (In Turkish)
- Purgstall, J. H.* Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak, Pesth, 1840. (In Hungarian)
- Spuler, B.* Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland 1223-1502, Leipzig 1943. (In German)
- Spuler, B.* Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der İlchanzeit 1220-1350, Leipzig 1939. (In German)
- Şadiyev, E.* Sheybânînâme Tashkent, 1989. (In Uzbek)
- Soloviev, S.M.* History of Russia from Earliest Times [İstoriya Rossii s drevnyshikh vremen], Vol.4 “Russia Under the Tatar Yoke (1228-1389)”, Translate Helen Y. Prochazka, London: Gulf Breeze, Fla.: Academic International Press, 2000. (In Russian)
- Shîr Muhammad Mirâb Mûnis and Muhammad Rizâ Mirâb Agahî*, Firdaws al-ikbâl, History of Khorezm, Edited by Yuri Bregel, E.J. Brill-Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1988. (In German)
- Trubetskoy, N.S.* K Probleme Russkogo Samopoznaniia, Turkish translation by Vügar İmanbeyli (İmanov), Küre Publications, İstanbul, 2020 (In Russian)
- Vladimirtsov, B.Y.* Moğolların İçtimaî Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, Translated by Abdulkadir İnan, Ankara: TTK Publications, 1944. (In Russian)
- Vladimirtsov, B.Y.* Moğolların İçtimaî Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, Translated by Abdulkadir İnan, Ankara: TTK Publications, 1944. (In Russian)
- Vladimirtsov, B.Ya.* The Life of Chingis-Khan, English Translation by D. S. Mirsky, London 1930. [Çingis Han’ın Yaşamı, Turkish translation by İlhan Aslan, Post Publications, İstanbul 2022]. (In Russian)
- Yakubovsky, A.Yu.* Zolotaya Orda [Ocherk istorii Ulusa Dzhuchi v period slozheniya i rastsveta v XIII-XIV vv.]. Leningrad, 1937. (In Russian)
- Togan, Z.V.* Bugünkü Türkili [Türkistan] ve Yakın Tarihi, İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Printing houses, 1947. (In Turkish)
- Toğan, Z.V.* Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznamesi-Tercüme-Tahlil, İstanbul: Enderun Publications, 1982. (In Turkish)

Автор туралы мәлімет: Абдуллах Гондогду – тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі. E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

Сведения об авторе: Абдуллах Гундогду – доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции. E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

Information about the author: Abdullah Gündoğdu – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey). E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

TRADITIONS OF THE KAZAKHS ASSOCIATED WITH A PREGNANT WOMAN, CHILDBIRTH AND UPBRINGING (COMPARATIVE ANALYSIS WITH SOME OTHER TURKIC PEOPLES)

M.E. Tynaikulova

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The article uses data collected by the author from all over the country. Based on the available data and were divided the Kazakh system of rituals associated with a pregnant woman, her childbirth and upbringing into three main stages: prenatal rites; childbirth customs; postnatal customs. The study revealed that the customs of the Kazakh people are connected with the customs of neighboring peoples, including the Turkic-speaking peoples of Siberia and Central Asia. In addition to the origin of these customs, their semantic meaning was analyzed.

The analysis of customs related to a pregnant woman, given in the article, makes it possible to identify the criteria that influenced and influence the position of a woman in the family and society, raising or lowering her status.

Materials and methods. In ethnographic studies, information about Kazakh customs related to childbirth is extremely rare, so the article materials are based on the authentic personal experiences of the author.

The main principles of the study were differentiated using some methods such: comparative-historical method: customs were studied depending on certain features (the time and place of the custom, the composition and number of participants, the main custom actions, the objects used in the custom, the meaning of the custom), and on the basis of them, common and special features were determined in the historical sequence. Also, the method of regularity: to consider the custom as the main component of the traditional worldview and system of life forms.

In the course of the research, approaches of observation and communication, widely used in the world sociological and ethnological sciences, were also used. The analysis of the traditions of the Kazakh people related to the birth of children by comparing them with the customs of the peoples of Siberia and Central Asia contributed to the differentiation of their genetic and cultural commonality. In the differentiation of the topic from a new point of view, the principles of objective and critical analysis and critical study developed at the present stage were the main ones. Problem-chronological, comparative-historical approaches were also used. In particular, the systematization of comparative data served as the basis for determining the relationship of an ethnographic group with an ethnically related group and the consequences of its influence.

Key words: Kazakhs, child, customs, traditions, food, birth.

For citation: Tynaikulova M.E. Traditions of the kazakhs associated with a pregnant woman, childbirth and upbringing (comparative analysis with some other turkic peoples) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 112-123. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.10

ҚАЗАҚТЫҢ БАЛА КӨТЕРУ, БОСАНУ ЖӘНЕ БАЛА ТӘРБИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ДӘСТҮРЛЕРІ (ӨЗГЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ДӘСТҮРЛЕРІМЕН САЛЫСТЫРУ АРҚЫЛЫ ТАЛДАУ)

M.E. Тынайқұлова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа. Жұмыста көрсетілген этнорафиялық деректер еліміздің барлық аймағынан жинақталды. Қолданылған деректер негізінде қазақ халқының дәстүрлері жүйе болып жіктелді, ол әйелдің бала көтеруі, босануы мен бала тәрбиесіне байланысты үш негізгі кезеңді қамтиды: босануға дейінгі дәстүр, босану кезіндегі дәстүр, босанғаннан кейінгі дәстүр. Зерттеу барысында қазақ халқына тән бұл дәстүр көрші елдердің, атап айтқанда, Сібір мен Орта Азия аймағындағы

түркі тілдес халықтарының дәстүріне ұқсайтыны анықталды. Аталған дәстүрлердің пайда болуымен қатар, семантикалық мазмұнына талдау жүргізілді.

Мақаладағы жүкті әйелге қатысты дәстүрге жүргізілген сараптау жұмысы оның отбасындағы, қоғамдағы жағдайына тікелей ықпал еткенін және ықпал ететінін, дәрежесін көтеріп немесе деңгейін түсіретіні туралы сыни тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Этнографиялық зерттеулерде босануға байланысты қазақтың әдет-ғұрыптары туралы мәліметтер өте сирек кездеседі, сондықтан мақала материалдары автордың жеке тәжірибесіне негізделген.

Зерттеудің негізгі принциптері болып салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды: әдет-ғұрыптар белгілі бір белгілерге байланысты зерттелді (әдет-ғұрыптың уақыты мен орны, қатысушылардың құрамы мен саны, әдет-ғұрыптың негізгі әрекеттері, әдет-ғұрыпта қолданылатын заттар, әдет-ғұрыптың мәні) және олардың негізінде тарихи дәйектілікте жалпы және ерекше белгілер анықталды. Сонымен қатар заңдылық әдісі: әдет-ғұрыпты дәстүрлі дүниетаным мен өмір формалары жүйесінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастыру.

Жұмыс барысында әлемдік социологиялық және этнологиялық ғылымдарда кеңінен қолданылатын бақылау және қарым-қатынас тәсілі қолданылды. Сібір мен Орталық Азия халықтарының салт-дәстүрлерімен салыстыру арқылы қазақ халқының бала тууына байланысты салт-дәстүрлерін талдау олардың генетикалық және мәдени ортақтығын ажыратуға ықпал етті. Тақырыпты жаңа көзқараспен саралауда қазіргі кезеңде дамыған объективті-сыни талдау және сыни зерттеу принциптері негізгілері болды. Проблемалық-хронологиялық, Салыстырмалы-тарихи тәсілдер де қолданылды. Атап айтқанда, салыстырмалы деректерді жүйелеу этнографиялық топтың этникалық туыстық топпен қарым-қатынасын және оның ықпалының салдарын анықтауға негіз болды.

Тірек сөздер: қазақтар, бала, салт, дәстүр, ас, босану.

Сілтеме жасау үшін: Тынайқұлова М.Е. Қазақтың бала көтеру, босану және бала тәрбиесіне байланысты дәстүрлері (өзге түркі халықтары дәстүрлерімен салыстыру арқылы талдау) // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 112-123. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.10

ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ, СВЯЗАННЫЕ С БЕРЕМЕННОСТЬЮ, РОДАМИ И ВОСПИТАНИЕМ ДЕТЕЙ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ С ОБЫЧАЯМИ ДРУГИХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ)

М.Е. Тынайқұлова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

Аннотация. В работе использованы этнографические материалы, собранные по всей стране. На основе имеющихся материалов и были разделены казахская система обрядов, связанных с беременной женщиной, ее родами и воспитанием на три основных этапа: предродовые обряды; родовые обычаи; послеродовые обычаи. В ходе исследования выяснилось, что обычаи казахского народа связаны с обычаями соседних народов, в том числе тюркоязычных народов Сибири и Центральной Азии. При этом помимо возникновения этих обычаев, было проанализировано их семантическое значение.

Анализ обычаев, связанных с беременной женщиной, приведенный в статье, позволяет выявить критерии, которые влияли и влияют на положение женщины в семье и обществе, повышают или понижают ее статус.

Материалы и методы исследования. В этнографических исследованиях сведения о казахских обычаях, связанных с родами, крайне редки, поэтому материалы статьи основаны на личном опыте автора.

Основные принципы исследования были дифференцированы с помощью сравнительно-исторического метода: обычаи изучались в зависимости от определенных признаков (время и

место проведения обычая, состав и количество участников, основные действия обычая, предметы, используемые в обычае, смысл обычая), и на их основе определялись общие и особенные черты в исторической последовательности. Помимо этого использовался метод закономерности: рассмотреть обычай как основной компонент традиционного мировоззрения и системы форм жизни.

В ходе работы также использовались наблюдения и общения, широко применяемые в мировых социологических и этнологических науках. Анализ традиций казахского народа, связанных с рождением детей, путем сравнения их с обычаями народов Сибири и Центральной Азии способствовал выделению их генетической и культурной общности. В дифференциации темы с новой точки зрения основными были разработанные на современном этапе принципы объективно-критического анализа и критического исследования. Использовались также проблемно-хронологический, сравнительно-исторический подходы. В частности, систематизация сравнительных данных послужила основой для определения взаимоотношений этнографической группы с этнически родственной группой и последствий ее влияния.

Ключевые слова: Казахи, ребенок, обычай, традиции, еда, рождение.

Для цитирования: Тынайкулова М.Е. Традиции казахов, связанные с беременностью, родами и воспитанием детей (сравнительный анализ с обычаями других тюркских народов) // MUSEUM. KZ. 2023. №1 (1), pp. 113-124. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.10

Introduction. Through the attitude to the woman in the family, the customs associated with the birth and upbringing of the child, you can see the people's perception of the world around them, the worldview of man. Traditional methods of socialization help children grow in the right direction, and today the use of traditional customs related to the upbringing of children continues.

Since the 1990s, interest in child-rearing customs and traditions has grown not only among ethnographers, but also in the CIS due to a number of social, economic, psychological and demographic factors that existed in the CIS countries, including Kazakhstan. After the collapse of the USSR, there was a decline in growth in society, an increase in the number of small families, an increase in child mortality, deteriorating health of the reproductive part of the country, drug addiction, alcoholism, prostitution and other destructive processes have been revived. Modern scientists say that the solution to these problems must first be found in the family. In particular, they suggest using the traditions and practices of folk pedagogy. Traditions and customs of the children's cycle in the revival of lost cultural values are an effective way to cultivate an ethnocultural personality, through which the child learns the main types of actions that are important for the ethnos, responsible for the future of himself and the whole ethnos. In addition, ethnic traditions and approaches to socialization allow to determine the level of national development, the language situation in the family, the impact of economic, political and subcultural factors on it.

In many ethnographic literature, there are opinions that the customs associated with childbirth and its upbringing are gradually disappearing. However, the customs of the Kazakhs related to childbirth have not lost their relevance. In modern customs associated with the childbirth, we can trace its long-standing continuity: "many innovations and modifications pass through only the surface stages of customs and the preservation of its final essence is surprisingly and evenly distributed" [Baiburin, 1993].

The Kazakh people considered the child as a great value and believed that the basis of family activity is the birth and upbringing of the child. It can be seen in folk folklore, especially in proverbs and sayings that every Kazakh family strives to bring a healthy child to life and raise it all their lives. For example, the proverb "A house with children is cheerful, a house without children is dreary" is a proof of this. Customs related to the birth and upbringing of a child are formed depending on the living conditions and religious views of the Kazakhs.

Among the people, a person who does not have a child was called a "cunning head", such people could not sit next to their peers at celebrations.

Not only the family but also all the relatives were interested in having more children, especially boys. This is because the social status in the tribe was determined by the large number of men [warriors], and the large number of brothers and relatives reflected the "prestige of the person in the environment".

That is why the Kazakhs have a whole set of rules of etiquette, customs and beliefs for pregnancy, childbirth and the postpartum period.

Discussion.

The customs of the Kazakhs related to the birth and upbringing of children are among the least studied issues. References to the problem can be found in the writings of Russian travelers and tsarist officials, researchers who visited the Kazakh lands before the revolution. In particular, the following works contain information on the topic: G.N. Potanin's "Essays on North-Western Mongolia", published in 1881, G.E. Grumm-Grzhimailo's "Western Mongolia and the Uryan-Khai Region", I. Sivers and I.P. Falk's "Letter from Siberia", "The custom of the Kazakhs of Semipalatinsk region" by the author, who wrote under the pseudonym P., "A few words about the care of kyrgyz children" by I.S. Kolbasenko, who worked as a doctor in the Kazakh land. The works of Soviet era S.I. Rudenko's "Essay about the north-eastern Kazakhs' mode of life", H. Argyntbaev's "Kazakh family", A.T. Toleubayev's "The relics of pre-Islamic beliefs in the family rites of the Kazakhs (XIX - early XX century)" and some works published after independence, such as D.B. Eskekbayev's article "Family customs of Kazakhs of the East Kazakhstan region", are full of important information.

As mentioned above, in special ethnographic studies, information about Kazakh customs related to childbirth is extremely rare, so the article is based on the author's original materials. In order to collect data from the local population, the authors made several business trips to the regions of East Kazakhstan. In the course of the study, great attention was paid not only to the general description of the custom, but also to the identification of their similarities and features with other peoples. In the course of direct research, such regional centers and several settlements of the Tarbagatai region of East Kazakhstan as Zaisan, Aksuat, Shilikta, Kokpekty, Ayagoz were taken as a basis. The dates were adults and elderly people. Meetings with local ethnographers and historians were organized in district centers such as Aksuat and Akzhar to help supplement the collected information. The respondents were urban and rural families, mostly women. Interview materials are mainly from respondents born before 1940. The study focused on the preservation of ethnic culture, especially the degree of necessity of ethnic culture. During the interviews with informants, special attention was paid to their personal experience from their own life.

Prenatal Customs. The Kazakh people gave great importance to the birth and continuation of generation of two newlyweds. Therefore, when entering into marriage with each other, first of all, they paid special attention to the social status of bridegroom, that is, to a large number of his relatives. Kazakhs considered infertility a great misfortune for the family. In the popular understanding, there was a belief that infertility comes from the evil eye, especially the evil eye of infertile women, because of evil demons (demons, devils, black angels, etc.). Kazakhs from ancient times do not say in vain that. "A house with children is cheerful, a house without children is dreary". In this regard, from the first day of the bride's becoming a wife, she performed various customs with a sincere desire to get pregnant. For example, in front of a new bride, a child was planted, so that she could have a child earlier or she had to eat a part of abomasum that Kazakh called "having a boy". Kazakhs in Uzbekistan used to roll a boy, if they wanted them to have a boy or a girl, if they wanted a girl, over the first bed of a newlyweds. Kazakhs in Turkmenistan and Karakalpakstan, on the other hand, used to make bridal dolls, wrap a baby in a scarf and sell it to a bridegroom's relatives [Kalshabaeva, 2011:294]. This is also due to the notion of wanting a baby for newlyweds. The ritual of feeding the newlyweds with the legs of a freshly slaughtered animal was also intended to give the young bride a son [Snesarev, 1969:254]. It is still preserved by Kazakhs living in rural areas.

In addition, a woman who has not given birth to a child can steal the afterbirth of a woman in labor, say a prayer and hold it to her while it is still warm, or steal the woman's underwear. Then she has to bury it. There is a perception that woman whose afterbirth was stolen or her child may die. Therefore, it is best to ask for the afterbirth from the woman in labor, but women, usually did not agree to this fearing the superstition that after this they may not have children. Sometimes a woman who gave birth would give the umbilical cord to another woman who could not give birth. Some sources say that elder women used to fry the umbilical cord with meat and feed it to an infertile woman [Argyntbaev, 1973: 63]. When

placing a child in a cradle, kurt, butter, sugar, candies, and silver money, which are passed through the hole in the cradle, are distributed to children and women. Infertile women and young women who have not yet had children genuinely trust that and enjoy them. There is a tradition that when a child turns forty days old, women who are not pregnant yet take child's onesie. The bereaved parents went to famous saints, spent the night and asked for a child. According to the custom, when pregnant woman wanted to have a boy, she had to use her husband's cannon and trousers as a pillow. And if she wanted a girl she used red dress and some jewelry as rings, bracelets and earring as a pillow, according to the same custom.

From the moment, a young wife realizes that she is pregnant, she gets treated with kind and caring. The Kazakhs paid great attention to the firstborn, from the moment of conception to his birth. It is said that if the first child is born safe, the next child will be safe and sound. In general, Kazakhs forbid young brides to go out at night with their heads bare, walk alone to the water in the evenings, go to the house of the dead, and so on. In the absence of the husband at home, the mother-in-law or sister-in-law stays with pregnant woman overnight. There is a common belief among Kazakhs that pregnant women are attracted to demons, fairies and black angels. It is said that their conspiracy could harm the unborn child. Well-known ethnographer H. Argynbayev states in his work that "in order to protect against the above-mentioned dangers, the bride's family hangs various weapons, whips, axes, wolf's mouths, eagle beaks" [Argynbayev, 1973:87]. Such scenes are also found among the Kazakhs of Central Asia. In addition to the above, Kazakhs, especially in Uzbekistan, often use fumigation with adyraspan grass and even hang this grass in the bride's room. Although the origins of these superstitions go back a long way, their meaning, as mentioned above, is that they are used to cast out demons and that a person who smells *adyraspan* (grass of the genus *Nitrariaceae*) won't get sick. After teaching prayers to the mullah, the talisman (often called the "arc" "tumar") is placed on a throne with salt, pepper, herbs of adyraspan, sewn in triangular shape, peephole, and so on. When wearing a peephole in an odd number of 5 or 7, the mullah's prayer gets sewn into a triangle, which is filled with salt, pepper, adyraspan herb, and sometimes a piece of paper with the words from the Koran [Kalshabaeva, 2011:295]. It is believed that all this will protect the young bride from harm and demons.

When the bride gets pregnant, her uncles and aunts tell her mother-in-law: "the bride's belly is full of white *airan* (sour milk) and she got grateful". In order to announce her pregnancy to family and relatives, the holiday "kursak shashu" is held. Guests bring a lot of different treats and the purpose of the holiday is to find among these treats the one that will please the pregnant lady. Since ancient times, Kazakhs predicted child's gender, according to the dish that the bride will choose. For example, it is said that "women who crave the meat of wild animals, bears, tigers, and wolves give birth to boys, and they will become great heroes and thinkers". It is said that "if there is a craving for sweets, there will be a girl". The mother of the people's heroes of the XVI century Orak and Mamai, grandmother Karaulek spoke about this as follows:

When Mamayzhan conceived,
After eating meat of wolf and lion
My craving intensified.

Experienced mothers fold the hem of the dress to prevent the bride from losing her baby. With the superstition that the child may be born prematurely, the bride did not hold any sharp object (knife, needles, scissors). A month before giving birth, pregnant woman's lunar cycle begins. At this stage, the expectant mother does not have to work a lot, fearing that the baby will wrap around the umbilical cord. In the practice of elderly mothers, if there is a girl, she moves from the left, and if there is a boy, he moves from the right.

A pregnant woman does not eat the delicious food she brings to someone's house from her table, saying that in this case she will "have a girl". A pregnant woman does not cut her hair. It is believed that such behavior reduces the happiness of the unborn child, he will be born with disabilities, and shortens the limbs. All these customs and rituals are still performed in the Kazakh families.

Birth-Related Customs. When a pregnant woman begins to go into labor, the village women begin to gather in the house, and the woman performs various rituals for easy childbirth. With the aggravation of contractions, rope is stretched inside the house. The woman's hair is combed, all the buttons are

unbuttoned, the chest and baskets are opened. The next thing to do, when a woman's contractions become more frequent, the mother-in-law immediately begins to prepare a dish "zharys kazan", from specially preserved meat. Tea is put on the pot, milk is boiled. At the same time, they periodically burn the knife in the cauldron and say "whether the black cauldron boils first, whether the girl gives birth first". All of this is the result of the desire to have a quick delivery, to "compete" with the cauldron, boiling tea and milk or give birth before the meat is cooked, as if the knot was unraveled [Argynbayev 1996: 58]. This, of course, is a kind of relief of contractions. A similar custom is also found in the Khakass. For example, a woman who is in labor had her hair combed out, her dress hem torn, and all her chests and boxes opened.

A pregnant woman is often given birth by country mothers with many children who have extensive experience, "light hands".

Kazakh women usually gave birth at home in a hanging position. In addition, throwing sheep fat into the fire, they asked Umai Ana to ease contractions of the woman in labor. The influence of religious concepts, such as the fire worship, which was before Islam, can be seen from the throwing sheep fat into the fire. In the culture of the Turkic peoples Umay Ana was considered the patroness of young children and women.

The Turkic peoples had their own peculiarities in understanding the patrons of women. The Yakuts believed that the patroness of women, whom they called "Aiyhyt", would help a woman in labor and a child. In their understanding, she leaves the house three days after the birth of the child. There was a belief that the Teleuits' "Mai-ene" and Kachins' "Ymai-ene" protected the child, when he is in the cradle. Among the Kumans, Umai-En protects a person for the rest of his life. N.A. Alekseev believes that "despite such differences, these ethnic groups have a common origin-the cult of patroness of women and children" [Alekseev, 2008:266-67]. A.I. Gogolev also supports this idea in his research [Gogolev, 2008:492]. Especially among the ancient Turks, Umay was a protector of women, children and warriors. In the ancient Turkic language, Umai means "the place of the child, the womb of the mother". In Yakut mythology, Umay's role is played by Aiyhyt. Its name comes from the ancient Turkic word ai, which means "mother". However, the term Umai is pronounced in the form "imai" and means "womb" in altaians and Western Buryats.

As the woman's contractions become more frequent, one or two children begin to pace around the woman in labor and saying "Is he here? Is he here?". When there is a little time left before the birth of the baby, the woman holds on to the rope and kneels, two women support her holding by the armpits, and the third woman holds her belly and pushes her to herself by strongly hugging her. This is called "bel tartu" ("pushing the belly").

I.S. Kolbasenko, who worked as a doctor on the Kazakh land in the XIX century, says that the "bel tartu" method in Kazakh practice really helps to give birth to a child quickly [Kolbasenko, 1890: 35-41].

When pushing the belly also does not help, and labor becomes difficult, all women are evicted from the house and men enter. Because, it was believed that there was a devil among women. Villagers gather around the house, shouting and shooting guns. Then a shaman is called. The inability of a woman to give birth is explained by the concept of "pressing" or "eyes blacking", that is, a demon sitting on her chest prevents childbirth. According to Alibayeva Shamshan, in this case the woman is taken to a place where there is a blacksmith fur. In the work of A.T. Toleubayev, it is said: "Sometimes a blacksmith fur was put next to a woman in labor. This can be expressed in the sense of cleaning the air of this place. But in reality, its meaning is different. In the ethnography of the peoples of Central Asia, there was a concept of "the owner of the shop". The purpose of this ritual is to purify the body of the woman from demons" [Toleubayev, 1991: 66]. Akhmetovna Zhamby says about "the owner of the shop": "the owner of the shop was created by the prophet Daut. There is nothing stronger than "the owner of the shop". "My father, Ahmet Igisinovich, was a blacksmith who made rifles. I still take 3-4 tablespoons of iron in water when I get 78 sick".

Another way to ease contractions - is putting a pregnant woman on the carpet, while four people sway her from four sides and put a bowl on her stomach, ash and coal poured into cold water and it's pressed to her chest and back. Women knocked at the door, entered and said: "the country has moved, the enemy has reached, you know, hurry up". If young children and girls entered the house, elder people teared the hem

their dresses. The Khakass' customs: if a young girl came to the house of woman in labor, somebody tore the hem of her dress and women who have not had children yet were not allowed to enter, and they were called "tuyukh idektig", which meant "closed hem" [Butanaev, 2014: 57].

According to the source Akhmetovna Zhamby, when she could not give birth, she brought soil from the head of the young cemetery and sprayed it three times. This is of course the belief based on the spirits' support. Her mother Kalisa Ibatovna was a healer. In this region falling under the evil spirit is called "darked eyes". When "eyes get darked", Kalisa Ibatovna reads a prayer to the woman four spoons of black water and drinks it. Then she will be healed.

When the baby comes out backwards, the woman in labor is put on the carpet, gently shaken and asked the question: "is it in right position?", "is it right?".

If after the birth of the child the afterbirth did not come out, then the Western Kazakhs used to say "caught a cold" and put the rope under the girl heated it. The author's article, written about the Semipalatinsk Kazakhs under the name P., says: "in such cases, a woman puts on leather pants, rides with a guy on horses, crosses mountains and steppes together with him. If a woman comes alive from this, but loses consciousness, the Shaman will slap her face with a slap and say, "thank God" [P. 1878: 23-46].

Postpartum Customs. As soon as the child is born, one of the children runs to their father and relatives in order to announce the good news and asked suyinshi for that. To find out whether it was a boy or a girl, they asked: "horseman? or embroiderer?". If suyinshi is not given quickly, that child can steal someone's headdress and leaves them bareheaded.

According to Akhmerova Ushe, they used to say "a shepherd suyinshi came if a boy was born, and if it's a girl they said "a horseman suyinshi came". Khakass' prohibited telling child's gender as soon as he or she was born, saying that "evil spirits can harm child." Relatives and neighbors asked with a hint: "What is the catch?" "A shooter born or a seamstress?". Households also answered indirectly that "a duty was born" (that is, a boy, because he was a taxpayer as a man), "a shooter was born," "a seamstress was born" (meaning that is a girl).

As soon as the child was born, the relatives wrapped him in the headscarves of elders. It meant that he will live a long life. After giving birth, a woman was wrapped around her belly, covered with a blanket to her belly, and holy books were hung over her [P. 1878: 23-46]. Some of the women stayed there for the first night, lit candles, and protected her in the hope that the devil would not come. This is called shildehana or "guarding". In the belief that a young woman and a newborn will be attracted by evil forces, shildehana first appeared in order to protect and "secure" the baby from demons. Over time, it turned into an entertainment party. Later, on the evening of the woman's birth, the village youth gathers, and girls and boys sing song and play various games till dawn. Sometimes shildehana lasts up to three days.

Among the Kazakhs of East Kazakhstan, there is a belief that if a woman gives birth when the moon is full (in the moonlight), then it will be a girl, and if she gives birth when the new moon is born, then she will give birth to a boy. Girls' name "Tolganai" among Kazakhs is associated with this belief [Toleubaev, 1991:121].

For a woman who has just given birth, sheep is slaughtered and cooked. It is called "kalzha". The difference between kalzha and daily eaten meat is that it is meat of cattle specially raised for young mother and baby. The girl who gave birth was given broth to drink and this meat was given to eat until the child was forty days old. A woman who did kalzha correctly does not lose her teeth, her joints do not sag, she gets strong quickly and gets involved in household chores. The neck of a sheep slaughtered for kalzha was given to a young mother and she had to take all the meat from the bone without using her teeth, then a stick was passed through the bone and hung on a kerege. It is a superstition that a child's neck will quickly strengthen. There is a superstition that the meat of kalzha can not be eaten by men, and if it happens their hair will fall out. As the saying goes "A man has to taste an award, a woman has to taste a kalzha", the women of the village won't be offended if they do not get to try the head part of kalzha, but they might get upset if they do not try the spine part. The reason for this is that all women were passionate about having a child. Therefore, there was a superstition that if they try the spine part of kalzha they woman will have a child faster, as a woman who kalzha was prepared for. If they are not

getting it, they will just sit there and stare at that part of the meat and were saying something like “Look at the humiliation...” [Zhunusov, 1992: 21]. All the meat of sheep slaughtered for kalzha, except the spine part, should be eaten by the woman who gave birth by herself. Otherwise, her belly will not tighten quickly. She wouldn't be able to get involved in the household of nomadic life quickly. In the same way, the Altai Tolengids preserve the cervical spine of the kalzha sheep with the ritual “the neck will quickly strengthen” [Snesarev, 1964:52].

When slaughtering, after draining the blood, liquid blood is fried in fat, so that the waist of the woman in labor quickly strengthens [Shatynova, 1979: 115].

The newborn is bathed in a foam of boiled kalzha meat, then his umbilical cord smeared with soap and greased with back fat, at the end baby is stuck. The umbilical cord is kept or sewn into the child's clothing as an amulet. It is also present in the Altai Kazakhs [Konovalov, 1986: 141]. Then bathed in salted water. From this, the child's body matures and strengthens quickly.

After the umbilical cord is lowered, it is rubbed with a mixture of different herbs mixed with fat. Wealthy Kazakhs sew shirts and blankets for their children, and poor ones wrap them in very soft camel wool, similar to cotton. A shirt worn until the age of forty days is called a “dog shirt”. It is sewn as soon as the child is born. According to Akhmerova Oshe, after forty days, the “dog shirt” is tied around the dog's neck. It means “let the dog have a spirit and be strong”. Then the dog gets feed.

On the third day, the baby is placed in a crib. On this day, villagers gather and slaughter a sheep. Placing child in a cradle entrusted to a respected older woman with many children. For this, rural women gather, cook meat and brew tea. After the cradle woman puts the cradle equipment in order, she picks up the kurt, butter, boursak, sugar, candy, silver money brought in honor of the child and passes them through the hole in the cradle. The other one collects them from the other side of the hole and distributes them to the children and women around. Infertile women, young women who have not had children yet, sincerely rejoice and taste give treats. Then the cradle is fumigated with fire and the child is placed in the cradle.

According to Akhmerova Oshe, when placing a child in a cradle, a belt, a bridle, an elder's takiya, a whip, a knife, a mirror, a comb, and a ring are attached to the cradle. While the child is sleeping, everything except the mirror, the comb and the knife is removed. The rest is left so that the child does not get afraid. And the cradle is covered with seven things.

I.S. Kolbasenko, who worked as a doctor on the Kazakh land at the end of the XIX century, named the main advantages of the Kazakh cradle:

Convenience: for example, a Kyrgyz (Kazakh) wife can sit on a pillow or blanket placed in front of the bed, holding the cradle in front of her; In such a cradle, a woman can breastfeed a child even while riding a horse.

The under child area will never be wet, there will be no smelly smells and most importantly, there will be absolutely no sores, such as eczema, which is often found among sedentary people [Kolbasenko, 1890: 36].

In general, for the Kazakhs, who lived a nomadic or semi-nomadic life, the comfort of the cradle is undeniable. The cradle was left and passed from child to child. The cradle of the deceased child was not used, it was taken and left at the cemetery.

If the child did not get up, various superstitions were performed. For example, in this case, the next child is breastfed by another woman who is breastfeeding for the first three days. Regarding the situation, the source said: “My mother gave birth to six daughters, but all of them didn't get up. When I was born, they put me in a crib and left me at the neighbors' three times. I survived thanks to this. My father was named Akbuzau because all other children of his parents had died (the child was given ugly names if children before him died). These superstitions came true”. Sometimes a newborn baby is “sold” in such a situation. The child is taken out of the sign of the top of the door and parents said three times that they had “sold” him. Buyers also said “we bought” three times. Buyers become godparents of the child. Then the parents buy him again or take the child out of the door and let him in through other door (zhabyk). The name Zhabykbay came from this. Yakuts have a similar custom of “kidnapping” a child. According to it, the child is wrapped in the skin of a fox or rabbit, tied to a rope and pulled through the chimney of

the house. It is believed that such rituals are born out of the idea that demons cannot pass through a sign or chimney. Buryats, Altaians, Yakuts also have similar rituals associated with child's not getting up. For example, in Buryats, a child is kidnapped by poor relatives and raised and returned at a certain time. In Yakuts, without telling the parents, the closest relatives kidnap a child and replace it with a puppy or other animal. And the stolen child is given to a woman who has many children [Belilovsky, 1894:102].

And all these rituals are born of the concept of "delusion", in which a child is taken away by a demon, so if a child is sold, kidnapped, or replaced by a puppy of a dog, the demon will not know where the child is, but will take the puppy instead.

"If a woman's children die, as soon as the next child is born it is passed through nine women with many children and the umbilical cord is cut by a man with an axe, if a woman does not have a son, a born child is bathed by women who have many sons, and a woman who does not have children should imperceptibly step on the shadow of a mother with many children" - says the source. Khakassas have the same thing, when child didn't get up, an old woman with many children was brought and the child was passed through her legs. Here, the transfer of a child through a woman's legs was associated with the image of the birth of a child, thus misleading the demons who were chasing the children of this family [Toleubaev, 1991:73].

There was a notion that if two women have to give birth at the same time, then one should not see the labor of the other, because in this case, the child of the second woman may have a scabies or an illness. So they should not see each other until they give birth. If they do see each other, then after their children turn forty days old, the women were tied with a rope to each other and they had to put food and offer it to each other in this position. Otherwise, they were afraid of having a scabies. This superstition was called "kottestiru" [Katran, 1996:120].

Forty days after the birth of a child, the ritual of bringing him out of the forties is performed. The bringing him out of the forties is handed over to the most respected old woman of the village. Forty shelpiks were fried that day, fresh water was taken early in the morning, and forty kumalaks of sheep, forty coins, etc. were added to it and the child was bathed in that water. It reflects the idea that a young child should be rich and happy in the future. His hair and nails are cut off and sewn into the child's clothes as an amulet. A ring, a tableware, a silver ladle and other gifts were given to a person who bathed a child and cut his hair and nails. And the dog shirt is tied around the dog's neck, as mentioned above, with the idea that "the dog will become strong" or that all the danger is transferred to the dog through this shirt. This dog is then fed.

As in the Zhetysay region, the customs of "porridge" and "liver feet" are not found in the East of Kazakhstan, which are performed when a child begins to crawl and sit.

When the child begins to walk, his threads get cut. This custom is called "tusau kesu". The child's legs are tied with string, and a bowl of food is placed on either side of the child's legs. This thread is cut with a knife or razor by a fast, respectable woman with many children in the village. She throws the cut thread out of the house; the woman who cut the thread was given a gift. After that, all guests are served meat; after the meat, a blessing is made and good wishes are expressed to the child, such as longevity, health, happiness, wealth, etc.

As for the fact that a bowl of food is put on both sides of the child's legs in this information, it is due to the fact that the Kazakh people give a special value for food. For example they say "You are not older than food", "Throw food at someone who throws stones". Food is a symbol of prosperity, abundance, wealth. That means, baby's first step in life should begin with good food and kindness, in order to live in prosperity and wealth in the future. Cutting threads is the beginning of a person's life journey, so it is a ritual based on the belief that he will start it successfully.

Custom of cutting threads is also found in other nations. For example, the Kyrgyz perform this custom through "tushoo keschi toi" [Abramzon, 1949: 39].

When the child turns three years old, another celebration is held and the child is put on a horse and saddle. Due to the plight of the poor they put their children on a horse at the age of 4-5. On this day, cattle is slaughtered and all the inhabitants of the village gather. The women bring *kurt* and *irimshik* (dairy produce), throw them at the entrance of the house and say good wishes, such as "congratulations

on your joy”.

After that, the women are placed in a separate house from the men, the food is served, after dinner everyone goes out to see a horse race, after the race the men leave and only the women and the most respected people of the village remain. Then the women take the child out of the house, and the most respected elder puts the child on a horse with a young man. He gets covered with a *shapan* (men`s robe) for that. The young man with the boy rides around the entire village. The people of the village give him gifts, ones give a saddle, ones give a horse, ones give kurt and irimshik depending on the situation. After that, when village will move to another place, the child will ride a separate horse without his mother.

Usually, a chosen foal is the same age as the child, so that they can grow up together and be close. When a child is fit to ride a horse, the horse is quite tame “like a pet”.

Kazakhs were very wary of the evil eye. According to the informants, in case of the evil eye jinx, the insole of the right foot is cut off. Uakile Tokusheva tells about the evil eye: “When my son was three years old, he was jinxed when we were visiting relatives. When we got home, my son got very sick. My husband went and cut off the ears of the sheep of that house, burned them, put them in warm water, and bathed our son in that water”.

When a child gets sick, a shaman or a doctor is called, but the shaman does not make a dhikr, but just gently plays his kobyz. If a child had a stomach ache, the shaman chewed cloves or garlic and sprayed it on the child; after slaughtering a black sheep, he beat the patient with its lungs.

If the doctor noticed a pulse on the child`s forehead and veins, and decided that the child is sick from the mother`s milk, then the mother didn`t eat for three days, just drank fluently [Oserov et al., 1992, 59].

Among Kazakhs, there is a notion of “dog disease” or “dog touch” associated with children illness. Its medical name is rachitis. It is said that the cause of the disease is related to the dog. Many sources in East Kazakhstan say that “dog disease” can be caused by jinx. When a person with a “dog” meets a child, he transmits the disease to him. The disease was treated by immersion in water with a dog`s skull, or by bringing child to the place where dog died and lying on that place, then child was not supposed to turn back when leaving that place. Some hung the dried skull of a dog on the right side of the door.

Ethnographers-travelers, who visited the Kazakh steppes in XIX-early XX centuries and got acquainted with its life, wrote with great surprise that the children of nomadic Kazakhs rarely suffer from abdominal diseases. Of course, this is due to the strict attitude of the Kazakhs to the cleanliness of the child and the food that the child eats.

Adoption in the absence of a child is also a common occurrence in Kazakh society. Currently, there is also the adoption of a child of a close relative in case of an absence of a child. Adoption – taking a child of a relative or someone else`s, in the absence of their own child or when their children are constantly dying. Adoption in Kazakh society is a long-time tradition. A family without offspring enters into an agreement with one of the closest relatives and adopts one of their children. The adoptive parents gather the village elders and relatives for a celebration and receives the blessings of the elders. On that day, the boy held the middle bone in his hand, and both sides swore in public and made a promise to each other. Giving middle bone to a child in front of whole village means that the adoptive parent sees him as a native child, recognizes him as an heir, and determines the mutual gratitude of both parties.

Conclusion. In conclusion, we can say that the elements of traditional culture continue in the customs and rituals of the Kazakhs related to pregnant women, childbirth and raising children. All the customs described above were created for the health and well-being of the child who came to life and his family. In spite of the fact that many rituals are associated with magical elements, but they have an effective basis. A variety of customs and traditions in honor of the child strengthen the connection of the child and the mother with society and the community.

Rituals related to childbirth were a transitional period for both woman and child. Birth-related customs have shown a gradual transition of the child from nature to culture (placing in a cradle, giving name, circumcision, cutting of hair, cutting threads). Nevertheless, the custom of the traditional culture of the Kazakhs has been preserved, but the features that have developed under the influence of foreign culture are also enough.

Many of the traditional customs concerning the child have survived to this day and have not lost their importance. Elements of wishes for the well-being of the mother and child in the written ritual verses are still relevant at the present time. Mythological knowledge of Kazakhs, cult worship became the norm of etiquette, (for example, methods of traditional medicine, attitude to pregnant women, moral qualities of behavior and so on). Among the respondents, a high degree of use of national (placing on ashamai), religious (calling azan and naming) and ritual (tusau kesu) elements of ethnic culture was revealed. In child-related rituals, special attention is paid to the first stage of childhood, which involves the use of traditional methods of medicine to preserve the health of the child and mother, as well as magical methods that protect against “evil eyes” (jinx). The traditions of the Islamic religion, such as “circumcision”, are also preserved, and relatives of the woman bring the baby a cradle and a sheep for “kalzha”. The tradition of adopting children by people who do not have children still exists. Usually a relative’s child gets adopted. However, at present parents do not agree to give the child to a relative who asks for it. That is why today adoption from orphanages is very common.

According to our materials, traditional normative principles are preserved in modern family relations: elements of family etiquette are still preserved, such as respect for elders, adults are called “grandmother” (“azhe”), “grandfather” (“ata”), “mother” (“apa”), “brother” (“aga”), “sister” (“apai”). The Kazakh religious worldview is also used in the upbringing of children, especially after Kazakhstan seceded from the USSR and gained independence (going to the mosque, reciting the Quran, fasting in Ramadan month, praying). Research materials have shown that the ethno-cultural position of parents today is higher than in the USSR era. It was found that 80% of rural and 60% of urban residents are familiar with the elements of ethnic culture (fairy tales, lullabies, legends), and in such families children grow up absorbing ethnic culture from an early age. An important indicator of a child’s involvement in ethnic culture is knowledge of the national language. Among urban residents, the use of the Russian language is more common than use of Kazakh, and in rural areas there are no people who would not know the Kazakh language.

Comparing child-related customs with other Turkic-speaking peoples, we found that there were many similarities with other Muslim peoples (calling azan, naming, cutting hair etc.). Kazakhs have a lot in common with other Turkic peoples. This is especially true in comparison with the Siberian peoples: elements of shamanism, totem animal worship, etc. As we can see, the customs associated with childbirth are very similar among the Turkic peoples and differ only in individual elements. Their history is not limited to a century. However, they turned out to be so viable that many of them have survived to this day in a somewhat improved form.

REFERENCES

- Abramzon, Saul.* 1949. The Birth and Childhood of a Kyrgyz Child. Collection of the Museum of Anthropology and Ethnology 12: 36-42. [Abramzon, Saul. 1949. Rojdenie i detstvo kirgizskogo rebenka. Sbornik muzeia antropologii i etnologii 12: pp. 36-42] (In Russian)
- Alekseev, Nikolay.* 2008. Ethnography and Folklore of the Peoples of Siberia. Moscow: Nauka. [Alekseev, Nikolai. 2008. Etnografii i folklor narodov Sibiri. Moskva: Nauka.] (In Russian)
- Argynbaev, Halel.* 1973. Family and Marriage of the Kazakh People. Almaty: Gylym. [Argynbaev, Halel. 1973. Kazakh halkyndagy semia men neke. Almaty: Gylym.] (In Kazakh)
- Argynbaev, Halel.* 1996. Kazakh Family: [Research Work on the Past and Present of the Kazakh Family]. Almaty: Gylym. [Argynbaev, Halel. 1996. Kazakh otbasy: (khazakh otbasynyn keshegisi men bugingisi zhayndagy gylymı zertteu enbek. Almaty: Gylym.)] (In Kazakh)
- Bayburin, Albert.* 1993. Ritual in Traditional Culture: Structural and Semantic Analysis of East Slavic Rites. St. Petersburg: Nauka. [Baiburin, Albert. 1993. Ritual v traditsionnoi kulture: Strukturno-semanticheskii analiz vostochnoslavianskikh obriadov. Sankt-Peterburg: Nauka.] (In Russian)
- Belilovsky, Kesar.* 1894. Women of Siberia (Medical and Ethnographic Sketch), St. Petersburg: Tipolitografiya Golike. (Belilovskii, Kesar. 1894. Jeniny inorodtsev Sibiri [Mediko-etnograficheskii ocherk]. Sankt-Peterburg: Tipo-litografiya Golike) (In Russian)
- Butanaev, Victor.* 2014. Weekdays and Holidays of the Khongoray Turks. Abakan: Journalist. [Butanaev, Viktor. 2014. Budni i Prazdniki turkov Hongoraia. Abakan: Zhurnalist.] (In Russian)

Gogolev, Anatoliy. 1993 Yakuts: Problems of Ethnogenesis and Culture Formation. Yakutsk: YSU. [Gogolev, Anatoliy. 1993. Iakýty: problemy etnogeneza i formirovaniya kulturey. Yakutsk: IaSU.] (In Russian)

Eskekbaev, Dauren. 2001. Family Customs of Kazakhs of East Kazakhstan Region. – Kazakh Customs and Traditions: Past and Present. Almaty: Gylym, 51-58. [Eskekbaev, Dauren. 2001. Shygys Kazakhstan oblysy kazakhtarynyn otbasylyk adet-guryptary. – Khazakhtyn adet-guryptary men salt-dasturleri: otkendegisi men bugini. Almaty: Gylym] (In Kazakh)

Zhunosov, Ahmet. 1992. Ancestor traditions: ancient Kazakh customs and traditions. Almaty: Art. [Zhunosov, Ahmet. 1992. Babalar dasturi: kazakhtyn baiyrgy turmys-salt guryptary. Almaty: Oner.] (In Kazakh)

Kalshabaeva, Bibizya. 2011. Kazakhs of Central Asia (Historical and Ethnographic Research). Almaty: Kazakh University. [Kalshabaeva, Bibizya. 2011. Ortalyk Azia khazakhtary (tarihi-etnografiyalik zertteu). Almaty: Kazakh universiteti] (In Kazakh)

Katran, Dosymbek. 1996. The Traditional Food System of the Kazakhs of Mongolia. A Candidate Dissertation. Almaty: Institute of History and Ethnology. [Katran, Dosymbek. 1996. Mongoliya kazakhtarynyn dasturli tamaktanu zhuiesi. Tarih gylym kandidaty dissertatsiyasy.] (In Kazakh)

Kolbasenko, Ivan. 1890. Kyrgyz Cradle. A Few Words about Caring Children Among the Kyrgyz. – Minutes of the Meeting of the Obstetric-Gynecological Society in Kiev 6: 35-41. [Kolbasenko, Ivan. 1890. Kirgizskaya kolybel. Neskolko slov ob uhode za detmi u kirgizov. – Protokoly zasedaniya akushersko-ginekologicheskogo obestva v Kieve 6: 35-41.] (In Russian)

Konovalov, Alexei. 1986. Kazakhs of Southern Altai. Alma-Ata: Nauka. [Konovalov, Aleksei. 1986. Kazahi Iuzhnogo Altaia. Alma-Ata: Nauka.] (In Russian)

Oserov Nuraly, Estaev Z. 1992. Islamic and Kazakh Customs, Almaty: Kazakhstan. [Oserov, Nuraly, Estaev Z. 1992. Islam zhane khazakhtardyn adet-guryptary. Almaty: Kazakstan.] (In Kazakh)

P. [Anonymous]. 1878. The Custom of the Kazakhs of the Semipalatinsk Region. Russian Bulletin 9:23-46. [P. [Anonim]. 1878. Obychai kazahov Semipalatinskoi oblasti. Russkii vestnik 9: 23-46.] (In Russian)

Shatynova, Nadezhda. 1979. Traditional Rituals of the Altai People Associated with the Birth of a Child. – Questions of the History of Gorny Altai 11: 146. [Shatynova, Nadezhda. 1979. Traditsionnye obriady altaitsev, svyazannye s rozhdeniem rebenka. – Voprosy istorii Gornogo Altaia 11: 146.] (In Russian)

Snesarev, Gleb. 1969. Relics of Pre-Muslim Beliefs and Rituals among the Uzbeks of Khorezm. Moscow: Nauka. [Snesarev, Gleb. 1969. Relikvii domusulmanskikh verovaniy i obriadov u uzbekov Horezma. Moskva: Nauka.] (In Russian)

Snesarev, Gleb. 1964. Relics of Pre-Muslim beliefs. Moscow: Nauka. [Snesarev, Gleb. 1964. Relikvii domusulmanskikh verovaniy. Moskva: Nauka.] (In Russian)

Toleubaev, Abdesh. 1991. Relics of Pre-Islamic Beliefs in the Family Customs of Kazakhs (XIX – Early XX Century). Alma-Ata: Gylym. [Toleubaev, Abdesh. 1991. Relikvii doislamskikh verovaniy v semeinoy obriadnosti kazahov (XIX – nachalo XX vekov). Alma-Ata: Gylym.] (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Тынайқұлова Мөлдір Ерболқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің Редакциялық баспа бөлімінің әдіскер маманы (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан). E-mail: Moldir-7575@mail.ru

Сведения об авторе: Тынайқұлова Молдир Ерболовна – докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, методист Отдела редакционной печати Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: Moldir-7575@mail.ru

Information about the author: Moldir E. Tynaikulova – PhD student of Al-Farabi Kazakh National University, Editorial methodologist in the Editorial Department of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). E-mail: Moldir-7575@mail.ru

ӘОЖ 398; 572.9; 008: 316.722

ҰЛЫСТЫҢ ҰЛЫ КҮНІ – НАУРЫЗ

Н. Уәли

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының дәстүрлі жылбасы мейрамының тарихи-мәдени қырлары, салт-дәстүрлермен байланысты қалыптасқан ерекшеліктері сипатталады. Наурыз мейрамының табиғатпен, оның жазғытұрымдағы күн мен түннің теңелуімен байланысты екені, ал халықтық астрономия бойынша Сүмбіле, Үш Арқар-Таразы, Үркер, Сұлу Сары жұлдыздарының батыс көкжиектегі бір түзудің бойында қатар түзуі Ұлы теңесудің онтологиялық негізі болып саналатыны айтылады.

Наурыз мейрамындағы салт-дәстүрлердің, наным-сенімдердің, ырым-жоралғылардың кездесетіні және олардың түп мәні табиғатпен тіл табысу (экологиялық), ескіден арылу, жаңару, жасару идеясымен байланысты мән-мазмұны ашылады.

Сондай-ақ, Наурыз мейрамының қоғамдағы бірлік пен татулық, адамгершілікпен байланысты этикалық қағидаттардың, сайып келгенде, ата-баба жолын дәріптеу, елдің бірегейлігі мен бірлігін сақтау мақсатымен байланысты екені көрсетіледі. Наурыз феноменінің қазақы моделі Өркендеу, Жаңару, Жасампаздық идеясы негізінде қалыптасқандығы айқындалады.

Тірек сөздер: көпэтникалық, антропоцентристік, этикет, халықтық астрономия, этикалық нормалар, экология, ритуал, этномәдени сана.

Сілтеме жасау үшін: Н. Уәли. Ұлыстың ұлы күні – Наурыз // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), 124-130 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.11

НАУРЫЗ – ВЕЛИКИЙ ДЕНЬ УЛУСА

Н. Уали

Центральный государственный музей РК

Аннотация. В статье рассматриваются историко-культурные аспекты традиционного праздника начала года казахского народа Наурыза и его особенности, связанные с обычаями и традициями. Отмечается, что праздник связан с природой, ее летним равноденствием, а согласно народной астрономии онтологической основой праздника Великого Равноденствия считается расположение звезд Сумбиле, Уш Аркар-Тараз, Уркер, Сулу Сары по линии на западном горизонте.

В работе раскрывается значение традиций, верований, обрядов Наурыза, связанных с идеей гармонии с природой (экологической), избавлением от старого, обновлением и омоложением.

Также показано, что единство и мир в обществе, этические принципы, относящиеся к гуманизму, в конечном счете связаны с целью прославления пути предков, сохранения идентичности и единства народа. Продемонстрирована, что казахская модель феномена Наурыза сформирована на основе идеи Процветания, Обновления, Созидания.

Ключевые слова: полиэтничный, антропоцентрический, этикет, народная астрономия, этические нормы, экология, обряд, этнокультурное сознание.

Для цитирования: Н. Уали. Наурыз – великий день Улуса // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1). С. 124-130. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.11

NAURYZ - THE GREAT DAY OF THE ULUS

N. Uali

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Annotation. The article considers the historical-cultural aspects of the traditional celebration of the beginning of the year of the Kazakh people Nauryz and its peculiarities related to customs and traditions. It is noted that the holiday is associated with nature, its summer equinox, and according to the folk astronomy the ontological basis of the Great Equinox holiday is the location of stars Sumbile, Ush Arkar-Taraz, Urker, Sulu Sary on a line on the western horizon.

The work reveals the significance of the traditions, beliefs and rituals of Nauryz associated with the idea of harmony with nature (ecological), getting rid of the old, renewal and rejuvenation.

Furthermore, it is shown that unity and peace in society and ethical principles related to humanism are ultimately linked to the goal of glorifying the way of the ancestors, preserving the identity and unity of the people. It demonstrated that the Kazakh model of the Nauryz phenomenon formed based on the idea of Prosperity, Renewal, and Creation.

Keywords: polyethnic, anthropocentric, etiquette, folk astronomy, ethical norms, ecology, ritual, ethno-cultural consciousness.

For citation: N. Uali. Nauryz - the Great day of the Ulus // MUSEUM.KZ. 2023. №1 (1), pp. 124-130. DOI 10.59103/muzkz.2023.01.11

Кіріспе.

Наурыз – қазақ халқының ежелгі заманнан бері наурыздың 22-сін (ескіше 9-ын) жылбасы деп тойлап келе жатқан айтулы ұлттық мейрамы. Жылдың бас айындағы бұл мейрам күн мен түннің теңелуіне негізделген. Қыс қаһары қайтып, көктемнің келуі, табиғаттың тіріліп, жаңаруымен шендестіріліп, малдың төлдеуі және егіншілік науқанының басталуын бағзы заманнан Ұлыстың Ұлы күні деп те атаған.

Талқылау.

Ұлыстың Ұлы күні – Наурыз мерекесімен байланысты іргелі ұғымдардың бірі. Ұлыстың ұлы күні деген сөз орамындағы Ұлы күн – жылдың бас күні. Ең абзал, ең мәртебелі болып ұғынылғандықтан қазақтар Ұлы күн деп атаған. Ал ұлыс сөзі – «жұрт», «ел», «халық» деген ұғымдардың жиынтық атауы. Ұлыс оң болсын дегендегі ұлыс осы айтылған мағынаны білдіреді. Қысқасы, сөз бір-бірімен байланысып, тіркесіп барып «Наурыз» мейрамы дегенге саяды. Ал Иран жұртынан наурыз («жаңа күн») атауы кіргенге дейін байырғы баба тілінде бұл мейрам Ұлыс Күн деп аталған.

Наурыз мейрамын тойлаудың ертеден келе жатқан дәстүрі, бір жағынан ежелгі Иран-Тұран (Түркі) елдері арасындағы қарым-қатынастың барысында қалыптасқан мәдени-тарихи байланысқа саяды. Арғы Иран-Тұран заманын былай қойғанда, Алып Ер Тоңа (Афрасиаб) кезінде тұрандықтар (түркілер) Наурыз мейрамын тойлаған көрінеді. Бұл жөнінде әйгілі Афрасиаб (Алып Ер Тоңа) қорғанының оңтүстік қабырғасында «Наурыз» деген жазуы бар сурет сақталып қалған [Нұрсан Әлімбаев, 2017: 497]. Тұран мен Иран жұртының едәуір бөлігін билеген көпэтникалы Хорезм патшалығында қаңлы, қыпшақ, алшын, найман деген атпен жүрген қазақтың көптеген ру-тайпалары, одан кейінгі кезде Моғолстандағы дулат, алшын, арғын, найман, жалайыр ру-тайпаларының азамат елдерімен саяси, мәдени қарым-қатынаста болғаны Шыңғыс хан заманымен байланысты тарихи жазбалардан кеңінен мәлім жайт.

Наурыздың қадым заманнан келе жатқан халықтық мейрам екені жөнінде ұлы Абай: «Біреп сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген мақаласында Наурыз тарихын көшпелі халықтардың сонау «хибаги», «хұзағи» деп аталған заманға дейін апарып: «Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, тамаша қылады екен. Сол күнін «Ұлыстың ұлы күні» дейді екен», – деп жазады [Дүйсенбаев, 1977: 230].

Қалай десек те, қазақтың күнтізбесінде Наурыздың жылбасы ретінде танылып, мерекеленетіні тарихи қарым-қатынаспен байланысты мәдени ауыс-түйістік екені ешбір дау туғызбайды. Төркіні бөтен жұрттан мәдени-рухани керегіне қажеттісін ала білуі халықтың «балалығы» емес, даналығы деп те түсінуге болады. Қысқасы, Наурыз парсы жұртынан күллі иран халықтарына, мұсылман дініндегі түркі елдеріне бір бастаудан тараған деген байламға қол қою шындықтан алшақ кетпейді. Бірақ Наурызға байланысты салт, ырым, жоралғыларды, мерекелік түрлендірулерді, табиғатпен байланысты ұғым-түсініктерді тұрандықтар иран, азамат жұртынан сол күйі соламайымен қотарып алды деу қатерге

ұрындырары сөзсіз. Өйткені өзінің тіршілігі мен рухани дүниесіне сай келмесе, Ұлы Дала елінің, сахара жұртының бұндай ауыс-түйістікті ала салуы екіталай. Қалауы да, талғауы да басқа болар еді.

Табиғатта.

Наурызда күн мен түн теңеледі, жұлдыздар теңеседі, яғни Сүмбіле, Үшарқар-Таразы, Үркер және Сұлу Сары бір түзудің бойында батыс көкжиекте қатар тізіле сап түзеді. Есепшілер аталмыш жұлдыздардың қатар түзуімен күн мен түннің теңелуін байқаған. Жаңа күннің жарығы мен жылуы қытымыр қысты ығыстырып, жер бетін жылылық жайлап көк қаулайды. Күн өткен сайын Күн белдеуі (күннің жүретін жолы) көкжиектен жоғарылай түседі.

Есепшілер, – халық астрономдары, – Наурыздың келгенін, күн мен түннің теңелгенін жан-жануарлардың қылығынан да байқайды. Қазақтың Батыс өлкесінде (Атырау, Маңғыстау аймағында) наурыздың 14-інде сарышұнақ інінен шығып, күн суық болса, ін аузынан ұзамайды, күн жылы болса, ұзағырақтау жерге шығады дейтін деректер кездеседі [ҚР МОМ – материалдарынан].

Ал тасбақа күн мен түн теңелгенде інінен аузына шөп тістеп шығатын көрінеді. Шөптің аты мәриям шөп деп аталады. Оны еппен алған адам бақытты, дәулетті болады деген мифологиялық наным-сенім бар [ОМЭЭ – материалдарынан].

Кейбір елдерде Күн мен Түннің теңелгенін балықтан байқайтын көрінеді. Этнограф шежіреші Мәшһүр Жүсіптің Бұхар жұртынан келтірген дерегінде күн мен түн теңелгенде, балық аунап түседі дейді.

Жиырма тоғыз жасында ғылым, білім іздеп Бұхара шәрифте болған Мәшһүр Жүсіп өзі байқаған жайы туралы: «Наурыздама той қылатұғын жұрттың патшалары тірі балықты көп қылып ұстатып алып, бір керсен суға салып, көптің алқасына қойдырады. Отырған көп әлеумет сол балықтарға көздерін тігіп қарап отырады. Бір мезгілде балық біткен бірі қалмай теп-тегіс шалқасынан жата қалады. Қарындары жарқырап, лезде балықтар аунаған жағынан екінші жағына қарай аунап түседі. Сонан соң патшалар барабан соқтырады: «Ескі жыл шықты, жаңа жыл келді!» – деп, сегіз күн ұдайымен қол астына қараған жұртқа той, тамаша береді: «Жаңа жыл тойы!» – деп жазады [Мәшһүр Жүсіп, 1993: 11].

Күн мен Түннің теңелуі – Наурыз мейрамындағы орталық ұғым. Шаруа бағып күнді далада өткізетін малшы, егінші қауым күннің қаншалықты ұзарғанын, түннің де соншалықты қысқарғанын шамалап біліп отыратын шоқы, төбе, адыр, өзен, бұлақ т.б. табиғи белгілері болады. Күннің қай тұстан шығып қай тұстан батқанына қарап, күндізгі уақыттың «қарға адымнан» «ат адымға дейін» қаншалықты ұзарғанын пайымдап отырады. Өйткені қарбаласы көп шаруашылықтың қыр-сырын табу оңайға түспейді. Малды суыққа не ыстыққа ұрындырмас үшін күн райының алдамшы амалына алданып қалмауды ойлайды. Малшы төрт-түліктің өрісін, қонысын дәл уағында жаңартып отырады.

Егінші де күннің өткініші амалына алданып қалмай, жылдағы дағдысы бойынша не ерте, не кеш емес, дәл уақытында жерін баптап, өңделген топыраққа дән сіңіреді. Түнде көк күмбезіндегі жұлдызды, ал күндіз жан-жануармен байланысты табиғи белгілерді уақыт межесі етіп алады. Көк күмбезіндегі Үш Арқар-Таразы, Үркер, Сұлу Сары жұлдыздарының көкжиекке жақындауын межелей отырып, жаздың шығуына неше күн қалғанын да есептеп отырады. Қыр елінің, сахара адамдарының күн мен түннің қай уақта теңесетінін, қай кезден бастап күннің ұзарып, түннің қысқаратынын қадым заманнан білгендігіне еш шүбә келтіруге болмайды.

Ұзарған күннің көзі, түн қараңғысының қысқарып, орнын жарыққа беруі, жер бетінің жылып, көктің қаулап шығуы жасарудың, жаңғырудың белгісіндей көрінеді. Жер мұздың, қардың құрсауынан арылып бусанады. Жер-дүниені елжірететін де, бусандыратын да тіке түскен күн сәулесі. Күннің қызуы өтіп бара жатқан шақта көк жүзін сары бауыр, қара барқын бұлт басып, назағай ойнап, күн күркіреп жаңбыр төгеді. Сусаған, кеберсіген жер-дүние шөлін басып, жер беті одан сайын түрлене түседі. Бұл – ақиқат дүниенің этнос санасындағы перцептивті-сенсорлық қабылдау барысында қалыптасқан семиотикалық танбалардың тізбегінен тұратын «мәтін» түріндегі көрінісі.

Алайда түйсік арқылы қабылданған көктемгі табиғат бейнесі санада сол күйінде қалып қоймай, әрі қарай ерекшеленіп, ойтанымдық «өңдеуден» өтеді де этномәдени санада әртүрлі мазмұндағы мәтіндердің тілдік матрицасы пайда болады. Мысалы, таным үрдісінде табиғаттағы Көк пен Жердің арасындағы бұл ғажайып құбылыстың болмысын зерлеу «іске қосылады»: халықтық антропоцентристік таным бойынша Көк пен Жер адам түрінде кейіптеледі. Көк Тәңірі – «ер адам», Жер Тәңірі – «әйел» бейнесінде кейіптеліп, екеуі қауышып жақындасады. Сөйтіп, көзі ашылған Көк Тәңірі ұйқыдағы Жер Тәңірін (әйел Құдайды) оятып, оған тіршілік нұрын дарытады. Солай болғандықтан кәрі ауыз қариялар көктен жаудырсын, жерден өндірсін дейді.

Наурыз мейрамы кеңестік билік кезінде қудалауға ұшыраса да, халық оны ұмытқан жоқ. Халықтың этномәдени санасында «Наурыз» мейрамы үздік-создық редакцияланған мәтін түрінде болса да, жоғалмай сақталып келді. Оның елдік (мемлекеттік) идеологиядағы өзіндік орны ерекше болғандықтан Наурыз өміршең болады. Қоғамдағы саяси, құқықтық, этикалық, діни т.б. көзқарастар мен идеялар жүйесінің қалыптасуы мен дамуына оның тигізер өзіндік әсері аз болған жоқ. Бұл тұста абыздардың, дінбасылардың, ру ақсақалдарының қоғам идеологтары болғанын еске алмауға болмайды. Өз кезіндегі қоғамдық идеологияны қалыптастырған белсенді тұлғалар ретінде олар Наурызды тек қызық-думан құған шаралар «жиынтығы» түрінде тойлау емес, қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды реттеушілік мәнге ие мейрам түрінде мерекелеудің халықтық тұжырымдамасын қалыптастыруға күш салды.

Наурыздың түп негізі әуелде табиғатпен тығыз байланыста болды, яғни күн мен түннің теңелуі табиғи белгі ретінде алынды. Алайда күн мен түннің жазғытұрымғы теңелуімен қоса күзгі теңелуі де (22/24 қыркүйек) бар. Олардың күзгі теңелуді алмай жазғытұрымғы теңелуге ден қоюы табиғаттағы тіршіліктің жаңару мен жасару, өсіп-өну, өркен жаюымен байланысты болды. Күзгі теңелуде ондай табиғи нышан жоқ. Табиғаттағы жаңару, өркен жаю құбылысын қоғаммен байланыстыру Наурыздың халықтық тұжырымдамасында ең өзекті идеяға айналып, қоғамның өсу, өркендеуімен үндес болды.

Табиғаттағы «теңесу», «жасару», «жаңару», «өркен жаю» үрдісі өздігінен болмайды. Ол Тәңірдің күллі тіршілік иелеріне жасаған жақсылығы деп ұғындырылды. Соған орай адамдарға, жалпы тіршілік атаулыға құт-береке дарытатын Қыдыр Ата бейнесі қайта жаңғырады. Қыдыр Атаның ақ құйған, дән толтырылған ыдысқа назары түссе, мал төлді болып, егін жақсы шығады деген түсінік қалыптасып, Қыдыр түні жеке ыдысты ақпен, дәнмен, таза бұлақ суымен толтыру жоралғысынан тоқшылық, молшылықты көксеу идеясын аңғаруға болады.

Қыдыр түні қара қазанның түбі бос болмасын деп, май тамызып, үйдегі ыдыстарға ағарған (сүт, айран, уыз т.б.) құйып қояды. Қайсыбір ыдысқа бидай, арпа, сұлы толтырып, бақырға бұлақ суын толтырады. Бұл жоралғы Тәңірден жыл бойы молшылық болсын деген тілеуді аңғартады.

Пышақ қандамау.

Наным-сенім бойынша Наурызда – Ұлыстың ұлы күнінде – мал бауыздамайды. Өлі етті, яғни Наурызға дейін сойылған малдың етін асады. Себебі мал сойып, пышақ қандау халықтың «Наурыз» концепциясындағы – өркендеу, жасампаздық идеясына қайшы келеді. Наурыз дастарқанын жасағандар қысқы соғымның кебежедегі шеке, жілік тәрізді кәделі мүшелері мен қазы-қарта, жал-жаясын, сондай-ақ Наурызға дейін сойылған малдың басқа да етін пайдаланады.

Малшы қауымның қарбаласқа толы тыным көрмейтін шағы жылдың бас айы наурызда басталады. Қой түлігі наурыздың ортасынан аса жаппай төлдей бастайды. Оны «төл төгіні» деп атаған. Төгіндегі қозыны тәрбиелеуге келетін сақпаншылар жаңа туған қозының аузын үрлеп, аяғын сырып жылы орынға жайғастырады, шаранасын жағып енесіне табыстырады. Наурызда туған төрт түліктің алғашқы төлін төлбасы деп қастерлеп, күтімге алады, наурыз төлін сапайды, сыйға да бермейді. Наурыздағы төл төгіні кезінде келген қонақ үй иесіне пышақ қадама деп, қой сойдырмайды.

Егіншілер дән себетін егістік жерін баптап, тоған, арық-атыздарын тазалайды, атыздағы көтермелерін топырақ үйіп жаңартады. Ұлыстың Ұлы күніне деп ыдыстарын ақ пен дәнге толтырады, сондай-ақ саятшылар құс салмайды, аңшылар аңға шықпайды.

Қазан толы наурыз көже жоралғысы тоқшылық қана емес, оның этномәдени семиотикалық таңба ретінде білдіретін имплицитті мағынасы – елдің татулығы мен бірлігі. Өйткені бір қазаннан дәм татқан жандар «дәм-тұз» культі бойынша ол шаңыраққа жамандық жасамауы тиіс. Ерте заманда атақты байлар, бек, сұлтандар, хандар ұлан-асыр той жасап, қарапайым халықтың көңілін көтеріп, Наурыздың ас-су шығынын өз мойнына алған. Бұл – татулық-ынтымақтастық идеясының Наурыз тойы жоралғысы (ритуалы) түріндегі көрінісі.

Наурызбен байланысты қоғамның тазару идеясына айрықша мән берілгені байқалады. Кетік аяқты сындыру, ескі-күскыны моғал ошақта өртеу арылу, тазару идеясының жоралғысы деуге болады. Бұл – адамдар арасындағы қатынасты реттеудің, жаулыққа жол бермеудің, отпен жамандықтан тазаланудың жоралғыланған (ритуалданған) көрінісі.

Наурыздағы Ұлыстың Ұлы күнінде құл мен күнге бас бостандығын беріп, азаматтық құқығын қайтару салтын қоғамды ізгілікке бастау идеясы іспетті деуге болады. Ұлыс күні «үш атадан кейін құлдық жоқ» деп құлды құрықтан, күнді сырықтан босатады.

Сондай-ақ ауыл-үйлердің жаппай жол бойына ағаш егуі, көпір салып, өткел жасауға шығуы – бірлесуге, ұжымдасуға үндеу идеясының бір көрінісі.

Бұлақтың суын бөгемеу, көкті жұлмау, таптамау, өсіп тұрған ағашты беталды кеспеу, ысырап жасамау, ұшқан құс, жүгірген аңды қырып-жоюдан сақтау – табиғатты аялау идеясының, қазіргіше айтқанда, экологиялық көзқарастың бірден-бір көрінісі. Олардың Киесі мен Иесінің болатыны, сұраусыз болмайтынын ел ақсақалдары үнемі еске салып, жас буынды сақтандырып отырған.

Наурыз мейрамы қарсаңында қауымдасып, көзін ашқан бұлақ бойына «атаңнан мал қалғанша, тал қалсын» деп ағаш егеді. Бұзылған көпірді, жолды жөндейді. Сөйтіп, табиғатқа да, қоғамға да пайдалы іс атқарылады. Адамдар үй ішін, қора-қопсысын тазартады. Жылы аймақтарда жерді ертеректе омашпен (ағаш соқамен) жыртып, дән егеді.

Қоғамда.

Мереке күні ұлдары ұзын, қыздары қызыл киімдерін киіп, көрші-қолан, ағайын-туысты жаңа жылмен құттықтайды. Ұлыстың күні құтты болсын деп, бір-біріне түзу тілек, ақ ниетін білдіреді. Жасыңа жас қосылды, жасың құтты болсын деген тілек айтады. Өйткені қазақта туған күн тойлау деген болмаған.

Көрмесен – жат, көріспесен – ұят деп, ағайын-туыс бір-бірімен амандасып, көрісіп жатады. Үш ата толмаған құлға да бір күн бостандық деп, құл құрықтан, күң сырықтан құтылады. Ер-азаматтар қос қолдасып амандасып, төс қағыстырса, әйелдер жағы құшақтасып, бір-біріне игі тілектер айтады, арнайы даярланған дастарқаннан дәм ауыз тиюге, бірін-бірі жеті дәмнен әзірленген наурызкөже ішуге шақырады. Ауыл ақсақалдары араларына жік түскен бауырлас ел, руларды, ағайын, дос-жарандарды бір дастарқаннан дәм таттырып, табыстырған. Адамдар бір-біріне деген ренішін кешеді, өкпе-қалдықтарынан тазарады; жалғыз-жарым жетімдерді үйлендіріп, жеке отау еткен. Кембағал, мүгедектерді жақын туыстарының қарауына арнайы міндеттеп тапсырған. Жұтқа ұшырап қиналғандарға жылу жинап берген. Алтыбақан басында ән айтылып, күй тартылады. Аударыспақ, күрес, қыз қуу, алтыбақан, тартыспақ, тең көтеру, т.б. дәстүрлі ұлттық спорт ойындары ойналады. Таң ата көпшілік биік төбенің басына шығып, атқан таңды қарсы алады.

Наным-сенімдер.

М.Әуезовтің зерттеулерінде Ұлыстың ұлы күні төрткөз сараяқ итті елден аластайды, моғал ошақ қазады; кетік аяқ, кетік шөмішті сындырады деген деректер кездеседі. Қыдыр түні Жұп шырақ жағады. Күн шығардан бұрын байырғы мифологиялық наным-сенім бойынша Қайраханدى көшіру жоралғысы жасалады. Ыдысқа сүт құйып «көш, Қайрахан, көш!» деп, ыдыстағы сүтті төңіректің төрт бұрышына – батысқа, шығысқа, терістікке, түстікке қарай шашады. Қайраханدى жаманшылықтың иесі деп түсінеді.

Жоғарыда келтірілген әртүрлі деректердің кейбірінің мағынасы мәлім, түсінікті болғанымен, қайсыбірінің арғы мәні белгісіз. Мысалы, ұлы жазушы, халықтық дәстүрді терең білген М.Әуезовтің көрсетуінше, жұп шырақ жағу дегені – От Иеге арналған тілек. Кетік ыдыс-аяқты сындыру ескі күннен қалған қиындықтар мен бәле-жаладан арылу дегенді меңзейді [Әуезов, 2014: 37-38].

Бұл күнде архисемасы (түпкі мәні) ұмытыла бастаған моғалошақ қазу, дегендегі моғал ошақ деп, біздің пайымдауымызша, – кем-кетік, ескі-құсқы заттар өртеліп, артынан беті топырақпен жабылатын жерошақты айтқан. Себебі бәле-жаланы аластау мақсатында өртелетін ескі заттарды үйдегі ошақ отына жақпаған.

Наурыз көже неге жеті түрлі дәмнен жасалады? Наурыз тойланатын елдерде 362 әулиенің ішінде Ғайып Ерен, қырық шілтен, жеті әулие ерекше деп танылады, мұндағы жеті әулие абрар деп аталады. Наурызкөжедегі жеті дәмнің арғы мәнінде жеті әулиені пір тұту жатады деп жорамалдауға болады.

Ал неге төрткөз итті өлтіреді? Мұның себебін діни дастан-киссаларда айтылатын аңыздармен байланысты қарауға болады. Атақты Жүсіпбек қожа Шайхысламұлының Кербаладағы қайғылы уақиғаны дастан етіп жазған «Қисса уақиға Кербала» жырында [Жүсіпбек қожа, 2002: 367]. Хазіреті Ғалидің Фатимадан туған баласы Хұсайынды Кербала шөлінде қинап өлтірген және шейіт болған сейітзадалардың дүние-мүлкін тонаушылар Хақ Тағала құдіретімен доңызға және сараяқ төрткөз итке айналатыны айтылады. Солардың бірі Шәймір төрткөз ит кейпінде жүреді.

Шәймірің төрткөз ит боп Кербалада,

Жүр дейді әлі сусап жүр далада.

Ғамири мен Хайназардың басын кесті,

Мұсылман ұстап алып сол арада.

Сондай-ақ индоиран мифтерінде төрткөз итті ажалы жеткен адамдарға жібереді екен.

Ұлыстың ұлы күнгі Қызыр түні қара қазанның түбі бос болмасын деп, май тамызып, үйдегі ыдыстарға ағарған (сүт, айран, уыз т.б.) құйып қояды. Екінші аймақта қайсыбір ыдысқа бидай, арпа, сұлы толтырып, бақырға бұлақ суын толтырады. Бұл жоралғы жыл бойы молшылық болсын деген тілеуді аңғартады.

Наурыз салттары.

Наурыз дастарқанына жасы үлкен қариялар «Ұлыс оң болсын, Ақ мол болсын» деп, наурыз батасын береді. Ұлыс күні әйелдердің Ұзынсарыға деп, сақтаған қысқы соғымның шекесі асылдады, бүйендегі, қарындағы сарымайды бастайды. Ұзынсары деп, әдетте әйелдер «наурыз айындағы ұзарған күнді» айтады. Ауқатты, бай адамдар ауыл-аймақты шақырып, Ұлыстың ұлы күніне арнап той өткізеді. Діни наным-сенім бойынша аруақтарға арнап құран оқытылады, жеті нан таратылады. Бұл күндері әр жерге үлкен от жағылып, отқа май құйылады.

Наурыз таңын қарсы алмаққа жиналған қыздар жағы уыз дәмді «Ұйқыашар» дайындайды. «Ұйқыашар» дайындап, өздеріне құрмет көрсеткен қыздарға жас жігіттер сақина, сырға, білезік сияқты әшекей бұйымдарды сыйға таратады. Жігіттердің бүкпелі ойын сезген сезімтал қыздар, әрине, «селк» ете қалады. Сондықтан да бұл сый «селт еткізер» деп аталады [Өмірзақов, 2001: 15 – 28].

Наурыз көже. Наурыздың 21-нен 22-сіне қараған түні молшылықтың жоралғысы ретінде әрбір шаңырақта міндетті түрде қазан толы наурыз көже әзірленеді. Дәстүр бойынша наурыз көжеге қыстан арнайы сақталған соғым еті, оған бидай, тары, арпа дақылдары қосылады. Наурыз көже кем дегенде жеті дәмнен жасалады, тұзды да дәмге қосады. Наурыз көже құрамы жеті түрлі дәмнен артық та болуы мүмкін. Бірақ дәм тақ санмен байланысты аталады. Өйткені наурыз «береке, бірлік» идеясын білдіреді де, тақ сан бөлінбейтін бүтіндік деп ұғынылады. Қыстан қалған, наурызға деп кебеже, қап түбінде сақталған соғым еті қыстың дәмі, ал ең соңында наурыз көжеге қосылатын ағарған (айран, қатық, құрт) келер жаздың дәмі дегенді аңғартады. Жасы үлкен ауыл, ел, әулет қарияларының кейбірінің аты Наурыз, Наурызбай болса, келіндер жағы жәкелерін эвфемизммен Көпкөже, Тілеукөже деп атайды. Жеңгелері Наурыз, Наурызбай деген қарадомалақ, тәпелтек қайнысының атын, түрі сары, бойы ұзын болмаса да, – есімін тура атамай, Ұзынсары деген эвфемизмге айналдырған.

Көрісу – Ұлыстың ұлы күні атқарылар салттың бірі. Дағдылы этикет бойынша жасы кішілер алдымен үлкен шаңыраққа барып жасы үлкенмен көріседі. Үлкен адамның ұсынған қолын қос қолдап, сыртынан аялап алып, төс қағыстырып амандасады. Әйелдер бір-бірімен құшақ жайып амандасады. Ұлыстың Ұлы күнгі көрісу салтын халық мұрасында:

Ұлыс күні кәрі-жас,
Құшақтасып көріскен,
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өріскен,
Шалдар бата беріскен, – деп өлеңмен дәлме-дәл өрнектеген.

Қазақ елінің батыс өлкесінде Маңғыстау, Атырау жағында бір үйдегі жандар Ұлыс күнгі таң ата ұйқыдан тұра салысымен бірін-бірі құшақтап көрісетін болған. Ал алыстағы ағайын, жекжат-жұратымен Наурыз айының ішінде, я болмаса келесі Наурызға қалдырмай, «Көріспесең – жат, бармасаң – ұят» деп көрісу салтын қатаң ұстанған.

Наурызда ақсақалдар бата беріп ізгі тілектерін айтады. Наурыз батасының мазмұны Ұлыстың ұлы күнімен байланысты болады. Ұлыс күні ұлы кісіден бата алса, ол жыл олжалы жыл болар деп ырымдап, жасы кіші жасы үлкеннен бата тілейді.

Ел арасында кең тараған бата сөзде:
Ұлыс оң болсын!
Ақ мол болсын!
Бәле-жала жерге енсін!
Күніміз ұлысты болсын!
Жеріміз ырысты болсын! – дейді.

Наурыздама тойы – Наурыз мерекесіне қатысты негізгі ұғымдардың бірі. Наурыз көже әр шаңырақта жайылған ас-тағам дастарқаны болса, наурыздама аста-төк той іспетті болған. Сондықтан ел ішіндегі аса бай, дәулетті адамдардың наурызды той қылып өткізуін «наурыздама» деп атаған. Наурыздама тойы, деректерде айтылғандай, бір аптаға созылып, сегізінші күні тойға келгендер тарай бастайды. Арқа еліндегі дәулетті Тәтидің наурыздама тойын өткізгені, тойға келген арғынның атақты биі Едігені жүз кісісімен күткендігі жөнінде Мәшһүр Жүсіп жазбаларында деректер бар.

Халықтың Наурыз мейрамындағы салт-ғұрыптардың біралуаны табиғатпен «тіл табысу», оны қасиеттеу мағынасында болса, енді бір алуаны адамдар арасындағы этикалық-моральдық қатынастарды реттеу, моральдық нормаларды нығайту, жолға қою мақсатына бағытталады. Жүректе/көңілде өткен күннен дақ пен дық, реніш, өкпе-қалдықтың қалмауы, бұларды дер кезінде жүректен/көңілден кетірмесе,

аяғы араздыққа, дау-жанжалға, қатыгездік пен қастандыққа апарып соқтыратыны айрықша ескерілді. Сондықтан Наурыз мейрамында кешірім сұрау, кешіру тәрізді адамгершілік акциясы өткізілген. Мұның өзі жүректі таза ұстау, кір шалдырмаудың халық ұғымында соншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Қорытынды.

Наурыз мейрамымен байланысты аңыз-эпсаналар, мақал-мәтелдер, бата-тілектер, наным-сенімдер, салт, ырым-жоралғылар ел ішінде аз кездеспейді. Мұндай тілдік және тілдік емес деректердің аса мол болуы Наурыз мейрамының әлеуметтік-мәдени маңызының аса зор болғанын әрі тарихилығын көрсетеді.

Наурызға байланысты атқарылатын салт-ғұрыптар, жосын-жоралғылар, наным-сенімдерде де, сайып келгенде, ата-баба жолын дәріптеу, руішілік, руаралық қатынасты реттеу, елдің бірлігі мен тұтастығын сақтау мақсаты көзделеді. Сөйтіп, Өркендеу, Жанару, Жасампаздық идеясы негізге алынған Наурыздың қазақы моделі жасалды.

ӘДЕБИЕТ

Абай (Ибрахим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы. Жалпы редакциясын басқарған: Ы. Дүйсенбаев. Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1977. 312 б.

Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 4-том: Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. 450 б.

Жүсіпбек қожас Шайхысламұлы. Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Анһу // Бабалар сөзі: Көптомдық. 1-том. Діни дастандар. Астана: «Фолиант», 2002. 448 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар, мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Наурыз (дайын. С. Дәуітұлы); сонда: Омар Һайам. Наурызнама (өзбекшеден қазақшаға ауд. И. Сапарбаев) 17-23 бб. // Наурызнама: аталы ойлар. Алматы: Жалын, 1993.

Өмірзақов Т.М., Ислямов О.Е. Наурыз // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: Өткендегісі мен бүгіні. Мақалалар жинағы. Құраст. С.Е. Әжіғали. 2001. 426 б.

ҚР MOM – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық Музейі

ОМЭЭ – Орталық музей этнографиялық экспедициясы

REFERENCES

Abai (Ibrahim) Kunanbaev shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. Zhalpy redaksiasyn baskargan: Y. Duisenbaev. Almaty: Khazakh SSR-nin Gylым baspasy, 1977. 312 p. (In Kazakh)

Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagy. Almaty: «Daur», «Zhibek zholy», 2014. 4-tom: Zertteuler, okulyktar, adebi nuskarlar. 1924-1930. 450 p. (In Kazakh)

Zhusipbek kozha Shaihyislamuly. Khissa-i uakiga Kербала Haziret Husaiyn Razi Alla Anhu // Babalar sozi: Koptomdyk. Vol. 1. Dini dastandar. Astana: «Foliant», 2002. 448 p. (In Kazakh)

Mashhur Zhusip Kopeiuly. Nauryz (daiyn. S. Dauituly); sonda: Omar Haiam. Nauryznama (ozbeksheden kazakhshaga aud. I. Saparbaev) // Nauryznama: ataly oilar. Almaty: Zhalyn, 1993, pp.17-23. (In Kazakh)

Omırzakov T.M., Islamov O.E. Nauryz // Khazakhtyn adet-guryptary men salt-dasturleri: Otkendegisi men bugini. Maqalalar zhinagy. Khurast. S.E. Azhigali. 2001. 426 p. (In Kazakh)

KR MOM – the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan

OMEE – Ethnographic expedition of the Central Museum

Автор туралы мәліметтер: Уәли Нұргелді Мақажанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Самал-1, 44, Қазақстан). E-mail: nuralikhan@mail.ru

Сведение об авторе: Уали Нурғелди Мақажанович – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: nuralikhan@mail.ru

Information about the author: Nurgeldi M. Uali – Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). E-mail: nuralikhan@mail.ru

МАЗМҰНЫ

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрі А. Ораловтың құттықтауы	3
MUSEUM.KZ Ғылыми-практикалық журналы туралы	5
Алғы сөз	8
Р.Е. Харипова, Е.А. Джасыбаев. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің тарихи белестері.....	9
З.Р. Ишанходжаева. Өзбекстан музейлері халықтың бай тарихи-мәдени мұрасының көрінісі ретінде	25
Ғ. Темиртон. Музей қызметінің негізгі бағыты ретіндегі музейдің ғылыми-зерттеу жұмысы (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесі негізінде).....	31
Ғ.Ш. Файзуллина. Алматы және Алматы облысының музейлері және келушілер: күтілетін және шынайы нәтижелер	46
К.Г. Шакшаков. Орал-ертіс мәдени-тарихи аймағындағы Ботай мәдениеті.....	54
А.Н.Подушкин. Қаңлы мемлекетінің жоғары өнерінің сюжеттеріне интерпретация.....	62
А.В. Кулиш, Н.Ж. Торезанова. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі археологиялық коллекциясындағы Айша бибі кесенесінің қаптамалары.....	84
П.Н. Петров. XIII ғасырдың соңындағы жаңа эмиссиялық орталық – Кайду хандығының қаласы (Тараз маңындағы Ақтөбе қалашығы – Парканд / Берканд қирандылары)	94
Абдуллах Гондугду. Алтын орданы зерттеулеріне көзқарас және жергілікті дереккөздер «Шыңғыснама», «Шибаннаманың» Алтын Орда зерттеулеріндегі орны	104
М.Е. Тынайқұлова. Қазақтың бала көтеру, босану және бала тәрбиесіне байланысты дәстүрлері (өзге түркі халықтары дәстүрлерімен салыстыру арқылы талдау)	112
Н. Уәли. Ұлыстың ұлы күні – Наурыз	124

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравление Министра культуры и спорта Республики Казахстан А. Оралова.....	4
О научно-практическом журнале MUSEUM.KZ.....	6
Предисловие	8
Р.Е. Харипова, Е Джасыбаев. Исторические вехи Центрального государственного музея Республики Казахстан	9
З.Р. Ишанходжаева. Музеи Узбекистана как отражение богатого историко-культурного наследия народа.....	25
Г. Темиртон. Научно-исследовательская работа музея как основное направление музейной деятельности (на примере опыта работы Центрального государственного музея Республики Казахстан)	31
Г.Ш. Файзуллина. Музеи Алматы и Алматинской области и посетители: ожидания и реальность	46
К.Г. Шакшаков. Ботайская культура как часть Урало-Иртышской культурно-исторической области	54
А.Н. Подушкин. К интерпретации сюжетов высокого искусства государства Кангюй.....	62
А.В. Кулиш, Н.Ж. Торежанова. Изразцы мавзолея Айша биби из археологической коллекции Центрального государственного музея Республики Казахстан.....	84
П.Н. Петров. Новый эмиссионный центр конца XIII века – Город ханства Кайду (развалины Парканда / Берканда – городище Актобе у Тараза)	94
Абдуллах Гундугду. Взгляд на исследование Золотой орды и место «Чингизнаме» и «Шибаннаме» как местных источников в золотоордынских исследованиях	104
М.Е. Тынайкулова. Традиции казахов, связанные с беременностью, родами и воспитанием детей (сравнительный анализ с обычаями других тюркских народов).....	112
Н. Уали. Наурыз – великий день Улуса	124

CONTENT

Congradulation of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan A. Oralov	4
About scientific and practical journal MUSEUM.KZ	7
Foreword	8
R.E. Kharipova, E.A. Jassybayev. Historical milestones of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan	9
Z.R. Ishankhodzhaeva. Museums of Uzbekistan as a reflection of the rich historical and cultural heritage of the people	25
G. Temirton. Scientific research work of the museum as the main direction of museum activities (on a work experience example of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.....)	31
G.Sh. Faizullina. Museums of Almaty and Almaty region and visitors: expectations and reality	46
K.G. Shakshakov. Botai culture as part of the Urals-Irtysh cultural and historical area	54
A.N. Podushkin. To the interpretation of the high art subjects of the Kangju state	62
A.V. Kulish, N.Zh. Torezhanova. Aisha bibi mausoleum's tiles from the archaeological collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.....	84
P.N. Petrov. A new emission center at the end of the XIII century - the city of the Kaidu khanate (Parkanda / Berkanda ruins – Aktobe settlement by Taraz).....	94
Abdullah Gündoğdu. An overview of the golden horde studies and the place of Genghizname and Shibannames as native sources in the golden horde studies	104
M.E. Tynaikulova. Traditions of the Kazakhs associated with a pregnant woman, childbirth and upbringing (comparative analysis with some other Turkic peoples).....	112
N. Uali. Nauryz - the Great day of the Ulus	124

БАС РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Ерімқызы

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:
Атығаев Нұрлан Әділбекұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гондугду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры (Қазақстан).

Биро Андраш Жолт, антрополог, Мажарстан Ұлттық жаратылыстану ғылымдары музейінің ғылыми қызметкері (Венгрия).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райиымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, Тұран университетінің Туризм және сервис кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЫ:

Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:

Балаева Арайлы, Белтенов Жасұлан,
Джасыбаев Ермек, Жайнақов Ерсін,
Қыстаубаева Айгүл, Мякишева Ольга,
Төрежанова Набира, Тынайқұлова Мөлдір

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Еримовна

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гундугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства (Казахстан).

Биро Андраш Жолт, антрополог, научный сотрудник Венгерского музея естественных наук (Венгрия).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улугбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, заведующая кафедрой туризма и сервиса университета Туран (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:
Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:
Балаева Арайлы, Белтенев Жасулан,
Джасыбаев Ермек, Жайнаков Ерсин,
Кистаубаева Айгуль, Мякишева Ольга,
Торежанова Набира, Тынайкулова Молдир

EDITOR-IN-CHIEF:
Rashida E. Kharipova

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Nurlan A. Atygayev
Candidate of Historical Sciences, associate professor

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State (Kazakhstan).

Biro Andras Zsolt, antropolog, humanbiolog Nationalniy Muzei Estestvenih Nauk Mazharstan (Hungary).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Tourism and Service at Turan University (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITOR:
Temirton Galiya
PhD

EXECUTIVE EDITORS:
Balayeva Araily, Beltenov Zhasulan,
Jassybayev Ermek, Zhainakov Ersin,
Kystaubaeva Aigul, Myakisheva Olga,
Torezhanova Nabira, Tynaikulova Moldir